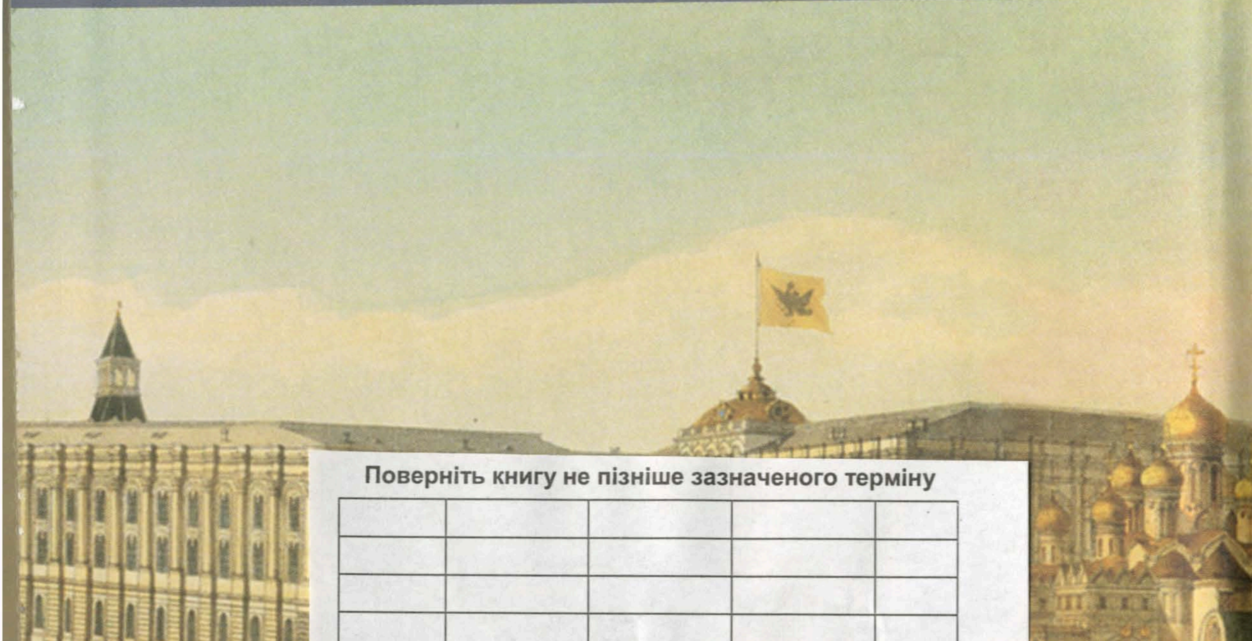
В.Ю. Мельниченко

Українські наголоси московських храмів

Володимир Мельниченко

Українські наголоси московських храмів

(100 історій і термінів)

Москва
ОЛМА Медіа Групп
2010

УДК 930.85
ББК 74.04(2)
М 48

Оформлення обкладинки
А. Козаченко

Мельниченко В. Ю.

М 48 Українські наголоси московських храмів. — М.: ОЛМА Медіа Групп, 2010. — 272 стор.

ISBN 978-5-373-03533-0

Володимир Мельниченко — доктор історичних наук, член-кореспондент АПН України, заслужений діяч науки України, член Національної спілки письменників України і Спілки письменників Росії, автор близько 50 книг з історичної, політичної і мистецтвознавчої проблематики.

З 2001 р. — генеральний директор Культурного центру України в Москві, який під його керівництвом отримав у 2010 р. статус Національного. За цей час видав у російській столиці понад 10 українознавчих монографій. За книги «Тарас Шевченко: „Моє перебування в Москві"» (2007) та «„На славу нашої преславної України" (Тарас Шевченко і Осип Бодянський)» (2008) Володимиру Мельниченку присуджено Національну премію України імені Тараса Шевченка 2009 року.

Читач тримає в руках унікальну книгу, в якій зафіксовано й описано у документальних історіях понад 100 московських храмів, причетних до української культури й духовності. Тарас Шевченко розповідав якось: «Приїхав я у тую Москву та й гуляю собі по улицях… розглядую собі то церкви, то собори». Разом з українським Кобзарем зробимо це й ми.

УДК 930.85
ББК 74.04(2)

ISBN 978-5-373-03533-0

Світлій пам'яті
моєї дружини Люби Богдан
присвячую

Передслово

Найперше скажу, що наша тема мало вивчена і недостатньо висвітлена, хоча в науковій літературі давно визнано, що з другої половини XVII століття в московській храмовій архітектурі дуже відчутним був український вплив. Та що там у монографіях учених — навіть у популярному дореволюційному путівнику «По Москве» зазначалося: «**Весь новый строй храмовых форм был продиктован украинским духовенством, ещё со второй трети XVII века укрепившимся в Москве и внесшим в неё зачатки европейского просвещения и науки**»[1] (Виділено мною. — *В. М.*). У цьому цікавому виданні зустрічаємо ще й такий особливий і важливий наголос українськості у кращих московських церквах: «**Украинское стремление форм храма вверх, отвечающее руководящей мысли стремления религиозно настроенного духа к небесам, и украинскую „ярусность", т. е. наслоение уменьшающихся четвериков и восьмериков в форме столба или башни**». Здається, що й у сучасних виданнях не сказано краще про домінування вертикальної організації простору в тодішній українській церковній архітектурі, про утвердження духовного начала, втіленого у святонебесному спрямуванні храмів.

Зачудовані москвичі та гості Першопрестольної схилялися перед дивовижною красою церков, побудованих українськими майстрами, насамперед, Іваном Зарудним. Його видатні заслуги перед Москвою незаперечно, грунтовно й переконливо розкрито і визнано. Відомий учений у галузі історії архітектури, академік Ігор Грабар понад півстоліття тому наголосив,

[1] У роботі з російськомовними текстами послуговуюся перекладами, які вже існують. Проте в моєму розпорядженні таких текстів обмаль, і я перекладаю лише російськомовні тексти радянського періоду, а ті, які датуються попередніми століттями, цитую в оригіналі. На мій погляд, це дає змогу контрастніше відчути ту епоху і глибше зрозуміти сутність нашої теми. «У них народ і слово — і у нас народ і слово».

що Меншикова вежа Зарудного є «одним із найвидатніших творів російського зодчества всіх часів...» Радянський мистецтвознавець Борис Віппер писав: «...московська архітектура початку XVIII століття на чолі з Зарудним мала величезне значення в еволюції російської та загальноєвропейської архітектури...»[1]. Сучасний москвознавець Рустам Рахматуллін вважає, що Зарудний і його будівельники, звівши в Москві церкву Архангела Гавриїла (Меншикову вежу), «відкрили своєю вежею нове століття, маніфестували новий стиль — бароко — і взагалі Європу»[2].

Втім, очевидно, Москва була приречена на українську духовну присутність з часу свого заснування. Відомо, що перша літописна згадка про Москву пов'язана з сином великого київського князя Володимира Мономаха Юрієм Долгоруким (народився й похований у Києві) і належить до 1147 р. Після того, як 1155 р. Долгорукий став великим князем київським, він почав будувати Москву як фортецю, про що згадується в літописі наступного року. Буваючи у Києві, Долгорукий бачив величезний розрив у духовній, християнській культурі: з цього часу й до середини XVII століття, тобто до Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, російська культура відчутно відставала від української. Це зумовлено фактом хрещення киян у 988 р., а в наступні роки — хрещенням населення Придніпров'я та Волині. Наприкінці 90-х рр. X століття патріарх Константинопольський заснував Київську митрополію. Найпершу відому пам'ятку староруської літератури «Слово про Закон і Благодать» (середина XI століття) написано монахом Іларіоном, який пізніше став київським митрополитом. На початку XII століття у Києво-Печерському монастирі було створено «Повість минулих літ», автором якої більшість учених вважає київського монаха Нестора. Саме з цим фактом пов'язано відзначення в Україні Дня української писемності та мови. В Указі Президента України від 6 листопада 1997 року зазначено: «Установити в Україні День української писемності та мови, який відзначати щорічно 9 листопада в день вшанування пам'яті Преподобного Нестора-Літописця». Після прийняття християнства починає розвиватися храмове будівництво і церковний живопис. Найвідомішими храмами, зведеними у середині XI століття, є Софійський собор у Києві та Спаський собор у Чернігові.

Сучасні московські вчені визнають, що навіть через століття й більше після хрещення Русі «християнство нелегко входило у східно-слов'янські глибинки, а в'ятичеська Мусков була тоді саме такою глибинкою... На початку XII століття в'ятичі вбили місіонера Кукшу — монаха Києво-Печерського монастиря — за його проповіді слова Божого». Саме з Юрієм Долгоруким сучасні москвознавці пов'язують зародження тенденції «рівняння Москви на Київ»: «І вже так виходить, що цю тенденцію заклав одвічно Юрій Долгорукий з його відомою завзятою, фанатичною спрямованістю на Київ»[3].

[1] Виппер Б. Архитектура русского барокко. — М.: Б. С. Г. ПРЕСС, 2008. С. 102.
[2] Рахматуллин Р. Две Москвы, или Метафизика столицы. — М.: АСТ: Олимп, 2009. С. 316.
[3] Москва 850 лет. Т. 1. — М.: Московские учебники, 1996. С. 40.

У московських істориків, політиків і громадських діячів усе настійніше звучить думка про те, що в період князювання Івана Калити, а точніше у 1325 р., Москва не тільки була головним містом Великого князівства Московського, але й стала церковною, духовною столицею Росії. Це пов'язується з перенесенням у 1325 р. до Москви з Владимира митрополичої кафедри. У цій історичній події український акцент був особливо виразним: «Утворення Москви, як духовної столиці всія Русі, навічно пов'язано з іменами двох видатних діячів Землі Руської: Великим князем Московським Іоанном І Даниловичем (Калитою) і митрополитом Київським і всія Русі св. Петром»[1]. Вже згаданий Рустам Рахматуллін зазначає: «Обітування Москви дано святим Петром, митрополитом Київським, який перемістився в неї при Калиті». Нагадаю, що Петро став митрополитом Київським і всія Русі у 1308 р., а у 1325 р. переніс свою резиденцію до Москви, де й помер наступного року. Навіть в «Иллюстрированном энциклопедическом словаре» зафіксовано, що впливу Івана І (Калити) у російських землях сприяв переїзд до Москви митрополита Петра. Є ще один містичний момент, пов'язаний з Іваном Калитою. За переказом, йому якось врятував життя вихідець з Києва боярин Родіон Нестерович.

У «Житії», складеному три чверті століття потому митрополитом Кипріаном, київський святий Петро буцімто говорив Івану Калиті — московському князю:

«Аще мене, сыну, послушаеши и храм Пречистыя Богородицы воздвижеши во своем граде, и сам прославишися паче иных князей и сынове и внуцы твои в роды и роды. И град прославлен будет во всех градех Руских, и святители поживут в нем, и взыдут руки его на плеща враг его, и прославится Бог в нем; еще же мои кости в нем положени будут».

Отже, передумовою московської стратегічної перспективи був кремлівський Успенський собор, а в ньому — труна Святого Петра. Київський святий Петро і був закладним каменем Москви — Третього Риму, подібно до того, як апостол Петро — каменем Риму Першого. «З митрополитом Петром Москва, що народилася з Долгоруким у плоті, народилася у Дусі»[1].

Довго вважалося, що Москва стала столицею Російської централізованої держави за великого князя Івана III, тобто наприкінці XV століття. Проте останніми роками наполегливо впроваджується думка, що це відбулося у 1426 р., коли за рішенням великої княгині Софії Вітовтівни (дружини великого князя Василя І) і Київського митрополита Фотія урядовий апарат Владимирського князівства було переведено зі стольного града Владимира до Москви (певно, що це було зроблено на виконання волі Василя І, який незадовго до цього помер і не встиг здійснити свій намір): «1426 рік — рік становлення Москви як політичної столиці держави Росія». У сучасному виданні читаємо: «Остаточному формуванню Москви, як повноправної і повноцінної столиці Російської держави, ми зобов'язані Великому князю Московському Василю І Дмитровичу, його дружині Софії Вітовтівні і митро-

[1] Рахматуллин Р. Две Москвы, или Метафизика столицы. С. 15.

политу Київському і всія Русі Фотію»[1]. Щодо Фотія, то він став митрополитом Київським і всія Русі у 1408 р., а 1409 р. зайняв митрополичу кафедру в Москві.

Протягом наступних десятиліть Москва суттєво зміцнила свій столичний статус, стала важливим економічним і культурним центром Росії. Чисельність населення міста наприкінці XV століття перевищила 150 тисяч жителів. У 1479 р. було завершено будівництво важливого для російської духовності Успенського собору, заснованого ще митрополитом Київським Петром. У 1485–1495 рр. зведено державні стіни і вежі Кремля. У 1508 р. у Кремлі збудовано дзвіницю «Іван Великий». 1524 р. засновано Новодівочий монастир, який став важливим елементом зовнішнього оборонного кільця, увійшов в історію Росії.

У 1547 р. Іван IV прийняв титул царя. У 1589 р. у Москві введено патріаршество, Собором прийнято уложення про Російську православну церкву. На початку XVII століття Москва пережила «велику Смуту». У 1610 р. місто захопили польсько-литовські інтервенти, від яких його було визволено народним ополченням у 1611 р. Восени 1618 року, допомагаючи польському королевичу Владиславу, Петро Конашевич-Сагайдачний з 20-тисячним козацьким військом переміг російське військо під Москвою, а затим штурмував Москву, оборону якої очолював Дмитро Пожарський, але відвів козаків: «...скородили списами московські ребра» (Т. Шевченко). Відведення козацького війська від Москви відбулося у день Покрова Пресвятої Богородиці й зумовлено переважно релігійними причинами: Сагайдачний не став штурмувати православну Москву для поляків-іновірців. До речі, саме похід гетьмана Сагайдачного на Москву фактично поставив останню крапку в довготривалому конфлікті часів Смути. Про це розповім окремо у другому розділі цієї книги. Тут відзначу лише, що українські козаки захоплено милувалися московськими церквами й чуйно прислухалися до московського церковного багатодзвіння.

Після падіння під ударами турецьких військ світового центру православ'я — Константинополя (1453) Москва два століття фактично залишалася без культурно-освітнього орієнтиру та ідейної опіки. Шевченків знайомець, історик Іван Забєлін писав: «Ум боялся явиться. Умная женщина становилась ведьмой, умный мужик — ведуном, колдуном, вещим. Патриархальное начало допускало ум только в старике. Ум был контрабандою, а знание прямо вело в ад. Еретик было страшное слово, оно означало всякого вольномыслящего, самостоятельно мыслящего». Справді в московських вищих колах побожність традиційно поєднувалася з ворожнечею до освіти. Відомий український і російський історик Володимир Іконников зазначав: «Само духовенство было несведуще в книжном учении и тем подрывало доверие к себе». Побутувало навіть рифмоване прислів'я: «Кто по латыни научился, тот с правого пути совратился». Допускалася лише православна освіта. Світська наука заперечувалася.

[1] Золотые ритмы Москвы. Москва — вековечная столица России. — МГФ «Знание», 2007. С. 10, 12, 24, 29, 33.

Порівнюючи Київ із Москвою, російський професор О. Архангельський ще на початку XX століття заявив, що «не только в XIV, но и в XV вв. в отношении литературном Москва несравненно ниже Киева XII века». У 1918 р. Іван Огієнко (митрополит Іларіон) з цього приводу конкретизував із лапідарною гордістю: «Цебто Київ операдив Москву своєю культурою на цілих три віки...» Утім, сам Огієнко висловився ще жорсткіше: «Для мене нема жодного сумніву, що культура українська за всі старі віки, аж до XIX віку, завше була значно вищою од культури московської»[1].

Отже, у XV столітті мисляча Росія звернула свій погляд на Київ і, здається, завмерла в очікуванні. Справжнє чудо, що врятувало російську духовність і запалило світло в кінці тунелю, сталося! Здається, найпрямолінійніше писав про це той же Іван Огієнко:

«Нема нічого дивного, що свою культуру ми почали передавати на Москву. Так скрізь буває в житті: народ з більшою культурою, з більшою освітою завше впливає на свого сусіду, а сусіда переймає все краще. І нема нічого дивного, що наші вкраїнці рано почали сунути в Москву, де їм давали великі посади. Ще в XIV і XV віках на Москві було вже немало вкраїнців, а в XVI віці їх часто кличуть туди на службу. А з 1654 р., з року приєднання України до Москви, цей рух на Москву прибрав великого розміру, і з того часу земляки наші „начаша приходити в великороссійское царство и водворятися".

Москва бачила культуру вкраїнців, охоче приймала їх до себе і добре платила. І тому в „далеку Московію", в „московскія страни" перейшло багато людей, що придбали там слави і собі, і своїй Україні. Земляки ці наші понесли культуру свою на далеку північ, збудили її од віковічного дрімання і заклали там міцні підвалини нової культури»[2].

Втім, це визнають і деякі сучасні москвознавці: «**Москва, відкривши в той час, після двох століть незнання, Київ і київську тему, відкрила місце свого виходу. Виходу царства, святості, святинь, столичності, самого світла християнста для Русі... Росія перейшла до Нового часу дорогою нового... Просвітництва, здійсненого за допомогою Києва**». Першою ластівкою київської присутності в Москві стало село Київець, засноване, за переказом, у XIV столітті вже згаданим киянином, боярином Родіоном Нестеровичем при дорозі на Київ, майбутній Остоженці: «Київець став знаком Києва в Москві. За смислом переказу, першим у часі знаком. Знаком часу, коли Москва вперше намірилася стати новим Києвом, столицею, резиденцією митрополита Київського і всія Русі»[3].

Втім, про це — в **першому розділі** нашої книги «Вплив українців відбився на Москві».

Та річ не лише про потужний український духовний вплив на Москву та на її храмову архітектуру, виразно втілений, зокрема, у церквах Івана Зарудного. Майже невідомо, що чимало московських храмів так чи інакше пов'язані з іменами національних геніїв — Тараса Шевченка і Миколи Гого-

[1] Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. — К.: Видавництво книгарні Є. Череповського, 1918. С. 66.
[2] Огієнко І. Українська культура. — К.: Наша культура і наука, 2001. С. 124–125.
[3] Рахматуллин Р. Две Москвы, или Метафизика столицы. — С. 124, 194, 394, 395.

ля та великих українців Михайла Щепкіна, Михайла Максимовича, Осипа Бодянського...

Тож, **другий розділ** — «Прилучався до церкви» — названо словами Бодянського, який записав у щоденнику 10 квітня 1854 року: «Говел, т. е. исповедался и приобщался к церкви Божьей Матери, что у Никитских ворот, известной больше под именем Феодора Студита...» У цьому розділі, як і в наступному, та чи інша церква є важливим духовним приводом для документальної розповіді про певну невідому сторінку московської біографії одного із великих українців, які так чи інакше були причетними до конкретного храму. Скажімо, зі спогадів Сергія Аксакова відомо, що на Великдень у квітні 1840 року Микола Гоголь побував у Кремлі на Великодній службі: «Мы все отправились в Кремль, чтобы услышать на площади первый удар колокола Ивана Великого». Ніхто й ніколи спеціально не писав про цей факт біографії Гоголя, не розповідав, що його зацікавило в Кремлі. Так само раніше не привертала увага до того, що Гоголь у жовтні 1832 року, вдруге приїхавши до Москви, самостійно пішов шукати свого земляка, професора Московського університету Михайла Максимовича, який, будучи директором Ботанічного саду Московського університету, мешкав на його території. Це дало можливість встановити, що найближчою для Максимовича була церква Адріана і Наталії на вул. 1-й Міщанській, яку бачив і Гоголь, а, головне, розповісти про блискучу кар'єру Максимовича у Москві. В окремій історії розповідається про те, чому Гоголь за два тижні до смерті вирішив причаститися саме у церкві Савви Освяченого на Дівочому полі. Нова інформація з використанням архівних матеріалів зібрана про церкву Старого Пимена, парафіянином якої був Михайло Щепкін. У березні 1858 року біля Старого Пимена у Щепкіна два тижні жив Шевченко: **«Нашёл его у старого Пимена в доме Щепотьевой и у него поселился...»**[1]. Документальні історії присвячено церквам, біля яких у 1916–1917 рр. і на початку 30-х рр. жив Михайло Грушевський.

Назва **третього розділу** — «Розглядую собі то церкви, то собори» — народилася зі слів Тараса Шевченка, який, згадуючи про свій другий приїзд до Москви в березні-квітні 1845 року, особливо відзначив: **«Приїхав я у тую Москву та й гуляю собі по улицях, звичайне, як чоловік іностранний, розглядую собі то церкви, то собори...»**. Іншим разом, порівнюючи Казань з Москвою, Шевченко записав у щоденнику 13 вересня 1857 року: «...**Казань чрезвычайно живо напоминает собою уголок Москвы: начиная с церквей, колоколов**». У Шевченковому листі до Якова Кухаренка є пряме свідчення про те, що навесні 1845 року під час другого приїзду до Москви, поет **«зайшов у якусь стару-престару церков»**. На жаль, ми не маємо можливості назвати конкретні храми, які Шевченко відвідав, але їх було чимало. До того ж, у березні 1858 року він приходив на будівництво храму Христа Спасителя й записав у щоденнику: **«Но меня и на двор не пустили. „Не приказано", — сказал сторож. Я ему не противоречил**

[1] У тексті без обумовлення виділяю шрифтом Шевченкові тексти з щоденника та листів, які є важливими документами в цій праці.

и возвратился в Кремль»[1]. У своєму щоденнику Шевченко занотував: «**Храм Спаса вообще, а главный купол в особенности безобразен**». Ця негативна оцінка замовчується москвознавцями, і в ній необхідно розібратися. До речі, поет обійшов усі кремлівські храми ще під час перших приїздів до Москви у 1844 і 1845 рр. Недарма писав: «...**тілько вже не лічив ворон на Івані великому**». Втім, у 1858-му він знову тричі приходив сюди й захоплено розглядав кремлівські собори: «**Кремль оригинально прекрасен**».

Отже, Шевченко сам вказав на московські храми — важливий компонент духовної атмосфери, в яку він занурився у місті. Тим більше, що саме в храмах її збережено найкраще. Проте ніхто й ніколи не розглядав під цим кутом зору поетове знайомство з Першопрестольною. Тоді як вивчення московських стежок Шевченка свідчить, що Тарас Григорович у Москві бачив кілька десятків храмів. Особливо переконливо підтверджує цей факт карта «Тарас Шевченко в Москві», складена автором й додана до книги «Тарас Шевченко: „Моє перебування в Москві“» (2007), а також опублікована в газеті «Слово Просвіти» (25–31 січня 2007 року). На рідкісній карті Москви, укладеній у 1859 р., тобто в часи Шевченкових відвідин міста, вперше було позначено місцевості, окремі місця, будинки та споруди, які поет відвідав чи оглянув у 1844–1845 рр. і 1858–1859 рр. І завжди поруч — храми, храми, храми!

За документальними історіями ми вперше відтворюємо конкретний храмовий контекст і живу атмосферу, які огортали поета під час його перебування у Москві.

Четвертий розділ — «Між двома церквами»[2] — побудовано за іншим, ніж два попередні, принципом. Тут зібрано коротку, фактично енциклопедичну інформацію про більш, як півсотні церков і монастирів, які небайдужі нам, українцям. Наприклад, йдеться про храм Василя Блаженого на Красній площі, який вразив Шевченка, та церкву Успіння Божої Матері в Успенському вражку, біля якої довго жив Осип Бодянський і влітку 1857 року вінчався тут «з дівицею Марфою Артем'євою». Священик Олексій Соколов із церкви Симеона Столпника на Поварській причащав Гоголя безпосередньо перед смертю, а в університетській церкві Тетяни Мучениці відбулася похоронна відправа за українським генієм. Так само розповідається про церкву Філіппа Митрополита в Міщанській слободі, де сповідався Михайло Щепкін, а в серпні 1863 року відбулася панахида над його прахом.

Зафіксовано також, що, скажімо, в Андріївському монастирі було створено одну з перших у Москві шкіл, де викладали українські монахи; у Чудово-

[1] Російськомовні листи та «Щоденник», а також російськомовні твори Тараса Шевченка цитуються мовою оригіналу. Звернуся до авторитету шанованого мною Юрія Барабаша, який пише щодо Шевченка: «Перекладати його російськомовну прозу українською? Погодьмося, це трохи дивно, щоб не сказати смішно... Я вважаю за коректне цитувати їх в оригіналі». Так само логічно цитувати в оригіналі Михайла Щепкіна, Михайла Максимовича, Осипа Бодянського та ін., аби, говорячи словами Барабаша, «не створювалося мовної незлагоди».

[2] Назву взято зі «Споминів» Михайла Грушевського, який, поселившись у вересні 1916 року в Москві, на Арбаті, 55, гранично точно зафіксував духовне розташування будинку — «старосвітської кам'яниці на розі „Денежного переулка“, між двома церквами...»

му монастирі у Кремлі діяла «патріарша школа», в якій викладав випускник Києво-Могилянської академії Єпифаній Славинецький; у Новодівочому монастирі співав хор українських монахинь, а Ново-Саввинський Київський монастир, що під Дівочим полем, взагалі започаткували монахині з Києва.

Перелічені й коротко описані церкви, які були приходськими для українців у районі Маросейки та Хохловки, та ті, що зустрічав Михайло Максимович, проходячи впродовж кількох років із Ботанічного саду Московського університету за Сухаревкою, де мешкав, до самого університету на Моховій вулиці. Але найбільша, особлива, виняткова увага — до тих церков, що траплялися Шевченкові на його московських маршрутах. Від'їжджаючи з Першопрестольної 26 березня 1858 року поет назвав її «гостинною Москвою». І в цій оцінці збережено також тепло московських церков.

Таким чином, важливі матеріали для нової книги було значною мірою виявлено в процесі роботи над попередніми виданнями про Шевченкове перебування в Москві та його дружбу з великими московськими українцями[1].

Важливі дані про храми взято з багатої москвознавчої літератури, зокрема, з чотиритомної праці «Сорок сороков. Краткая иллюстрированная история всех московских храмов», що вийшла в Москві на початку XXI століття (автор-укладач П. Г. Паламарчук). Проте жодне з московських видань, звичайно, не розглядає російські храми крізь українську призму і практично не торкається українських акцентів в їх історії. Тому принципово нові штрихи та відомості з нашої теми збирав по крупинці в багатьох московських архівах: Російському державному архіві стародавніх актів, Державному архіві Російської Федерації, Російському державному архіві літератури і мистецтва, Центральному архіві науково-технічної документації м. Москви, Центральному історичному архіві Москви, архівах Російської Академії наук, Російської державної бібліотеки («Лєнінки»), Державного науково-дослідного музею архітектури ім. О. В. Щусєва, Державного центрального театрального музею ім. О. О. Бахрушина.

Велику вагу мають уперше широко використані в контексті теми джерела: розмаїті путівники по Москві і довідники[2], видання «Вся Москва», «Указатель Москвы», плани і карти міста XIX століття, маловідомий «Алфавитный указатель» до планів усіх адміністративних дільниць Москви, що містить перелік тодішніх міських соборів, храмів, монастирів.

Книга, яку читач тримає в руках, не є всеохоплюючою й вичерпною, не претендує на повне висвітлення великої й важливої теми. У ній містять-

[1] Мельниченко В. Тарас Шевченко і Михайло Грушевський на Старому Арбаті. — М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2006; Його ж. Арбат очима українця. — М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2006; Його ж. Тарас Шевченко: «Моє перебування в Москві». — М.: ОЛМА Медиа Групп, 2007; Його ж. «На славу нашої преславної України» (Тарас Шевченко і Осип Бодянський) — М.: ОЛМА Медиа Групп, 2008; Його ж. Тарас Шевченко: «Мій великий друг Щепкін». — М.: ОЛМА Медиа Групп, 2009; Його ж. Шевченківська Москва. Авторська енциклопедія-хроноскоп. — М.: ОЛМА Медиа Групп, 2009; Його ж. Українська душа Москви (Михайло Максимович. Михайло Щепкін. Осип Бодянський. Микола Гоголь). — М.: ОЛМА Медиа Групп, 2010.

[2] Пам'ятатимемо, що Шевченко цінував таку літературу. 26 вересня 1857 року записав у щоденнику: «Нижний Новгород во многих отношениях интересный город и не имеет печатного указателя. Дико! По-татарски дико!»

ся необхідні відомості про московські церкви, але найперше автор зробив скромну спробу розставити українські наголоси в їхній історії.

Ці наголоси мають різні, так би мовити, жирність і виразність. Від історії про зведення Іваном Зарудним у Москві церкви Архангела Михаїла та Іоанна Воїна до висновку про унікальний український вклад у церковне будівництво Москви; від фіксації діяльної присутності українських монахів, співаків, учених у конкретних московських храмах і монастирях до розкриття значного духовного впливу українців на розвиток церковної культури у Москві; від розповіді про особисте відвідання Тарасом Шевченком кремлівських соборів і будівництва храма Христа Спасителя до енциклопедичного переліку у третьому розділі церков, які поет лише бачив.

Усього в книзі зафіксовано й описано у документальних історіях понад 100 московських храмів. За довгі роки перебування в Москві я був свідком відновлення богослужіння у церквах, які збереглися, мав унікальну можливість побувати у них або розшукати й систематизувати матеріали про вже неіснуючі храми. У кожному випадку пропустив через серце все, що стосувалося їх причетності до української культури й духовності. Настав час поділитися своїми знаннями, переживаннями й враженнями з читачем.

Багато храмів, які згадано й описано у книзі, я відвідав з дружиною, заслуженою артисткою України Любов'ю Богдан. Народжена у день Святої Трійці велика українка прожила коротке і славне життя з Богом у серці. Ця книга побачила світ у рік і місяць нездійсненого на Землі 50-річчя моєї Любові. Я присвячую цю книгу її світлій пам'яті.

Дослідження здійснено у Національному культурному центрі України в Москві[1]. У підборі документального матеріалу та літератури мені допомогли заступник генерального директора Центру Людмила Гільманова та завідувач бібліотекою Юрій Безкровний. До виходу книги доклала зусиль головний спеціаліст Тетяна Чернікова. Редактор — Ассоль Овсянникова.

---

[1] Завершення роботи над цією книгою у лютому 2010 року співпало з Указом Президента України «Про надання Культурному центру України в Москві статусу національного». У ньому говориться:

«Ураховуючи вагомий внесок Культурного центру України в Москві в розвиток українсько-російського співробітництва у сфері культури, освіти, науки, популяризацію національного культурного надбання України, її історії, задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають у Російській Федерації, а також з метою сприяння дальшому розвитку центру **п о с т а н о в л я ю**:

Надати Культурному центру України в Москві статус національного і надалі іменувати його — Національний культурний центр України в Москві».

Розділ 1

«Вплив українців відбився на Москві»

Історична тенденція московського «рівняння на Київ» особливо зримо й вагомо виявилася в дивовижний період перенесення до Москви київської вченості, що розпочався у середині XVII століття. Михайло Грушевський настійно підкреслював важливе значення, яке «українська наука XVII ст. мала для розвою письменства і культури московської». Цікаво, що визнання цього історичного факту можна зустріти навіть у монографії сталінських часів Я. Дмитерка «Общественно-политические и философские взгляды Т. Г. Шевченко», що вийшла у видавництві Московського університету (1951): «Видатні вчені України славилися далеко за межами своєї країни... Українські вчені внесли суттєвий вклад у розвиток загальноруської культури. М. В. Ломоносов, наприклад, вивчав грамоту за знаменитою граматикою Мелетія Смотрицького». Власне, в Росії аж до XVIII століття користувалися граматиками українських просвітителів Лаврентія Зазанія та Мелетія Смотрицького (Ломоносов називав «Граматику» Смотрицького «вратами премудрости»). Ця «Граматика» вперше видана у Вільно у 1619 р., а в Москві перевидана 1648 р. Сучасний москвознавець Олена Сморгунова навіть не згадує про українське коріння Смотрицького, але визнає, що «„Граматика" Мелетія Смотрицького стала основоположною граматичною працею на наступні два століття, визначаючи граматичні правила, вводячи й закріплюючи мовні норми»[1].

У 1649 р. цар Олексій Михайлович у листі просив київського митрополита Сильвестра Косова, який став наступником Петра Могили і рішуче виступав проти возз'єднання України з Росією, відрядити до Москви для перекладу Біблії

[1] Сморгунова Е. М. Москва москвичей. — М.: ОГИ, 2006. С. 228.

з грецької на слов'янську мову випускників Києво-Могилянського колегіуму, пізніше — Києво-Могилянської академії — alma mater вищої освіти в Україні[1]. Кількість студентів у ній весь час зростала, значну їх частину складали сини міщан, козаків, селян. Академія стала важливим чинником становлення національної самобутності української культури, значним культурно-освітнім і науковим центром європейського масштабу задовго до появи в Росії першого вищого навчального закладу — московської Слов'яно-греко-латинської академії (1687). За точним висловом Рустама Рахматулліна, Московський університет, утворений аж у 1755 р., також був «наступником могилянства»[2].

З Києво-Могилянської академії до Москви прибули Єпифаній Славинецький[3], якого Рахматуллін називає «проводирем усієї київської вченості у Москві» та Арсеній Сатановський. Кількість оригінальних і перекладних творів одного лише Славинецького в Москві сягала майже ста п'ятдесяти. Цінним є перший у Росії «Лексикон слов'яно-латинський», укладений Сатановським ще в Києві, а доопрацьований і виданий вже у Москві (1650). У ньому нараховувалося близько 7500 статей. У Москві Славинецький створив ще одну працю — «Лексикон греко-слов'яно-латинський», який не було видано. Він вважався надзвичайно цінним, і для користування ним потрібно було брати дозвіл у самого царя[4]. Філологічний словник, упорядкований двома нашими сподвижниками, пояснював церковну термінологію та її вживання. Менше відомо, що Славинецький перекладав старослов'янською мовою підручник анатомії А. Везалія «Будова людського тіла» (1543), що містив детальний опис кістяка, м'язів, судин і нервової системи людини. Разом зі своїм колегою Славинецький також переклав і видав у Москві космологічну працю Йогана Блеу (Амстердам, 1675), в якій об'єктивно й прихильно подавався виклад учення Миколи Коперника.

Славинецький відредагував «Буквар» (1657) й написав ряд педагогічних праць. У 1665 р. Славинецький видав збірник перекладів з грецької богослужбових книг. Ця подія також увійшла до згаданого Хроноскопу. Втім, заслуги Славинецького й Сатановського були виокремлені російським

---

[1] Сучасники називали Києво-братську школу колегіумом, або — на пошану її фундатора Петра Могили — Києво-Могилянським колегіумом, з 1701 р. — Київською академією (за традицією ще — Києво-Могилянською академією).

[2] Рахматуллин Р. Две Москвы, или Метафизика столицы. С. 355.

[3] Єпифаній Славинецький (кін. XVI — поч. XVII століть — 1675) — письменник, історик, філолог, педагог, перекладач. Закінчив Київську братську школу, потім вчився за кордоном, після повернення прийняв чернецтво у Києво-Печерській лаврі, став ієромонахом. Викладав у Києво-Могилянському колегіумі. У Москву переїхав на прохання російського царя. Прибуття Славинецького до Москви зафіксовано у Хроноскопі найважливіших фактів і подій російської історії (див. Кушнир А. Г. Хроноскоп: Летопись фактов и событий отечественной истории за два тысячелетия от Рождества Христова. — М.: РИПОЛ КЛАССИК, 2003. С. 272).

[4] Історія української культури. Т. 3. — К.: Наукова думка, 2003. С. 675.

історикoм, архівістом Олексієм Малиновським ще на початку XIX століття: «Приехавшие 1649 года в Москву Киевобратского Богоявленского монастыря иноки Арсений и Епифаний не только поддерживали сие училище, но исправили Библию и перевели много богословских книг. В 1651 году царь Алексей Михайлович присоединил к сим ученым и другого из Киева иеромонаха Дамаскина Птицкого».

Окремої сторінки заслуговує дружба Славинецького з патріархом Московським і всія Русі Никоном, призначеним на всеросійське патріаршество у червні 1652 року. Відомо, що новий патріарх вимагав від царя та бояр шанувати його «как архипастыря и отца верховнейшего», не втручатися у справи церкви, не ставити під сумнів будь-яке рішення патріарха. Славинецький познайомився з Никоном ще взимку 1849–1850 рр., коли той приїжджав із Новгорода до Москви. У 1652–1654 рр. Славинецький перекладав для патріарха Никона твори з грецької мови. У 1654 р. за ініціативою патріарха було проведено Помісний собор, який ухвалив рішення про виправлення богослужбових книг за стародавніми грецькими і слов'янськими рукописами. До реалізації цієї ідеї доклав значних зусиль Славинецький. Уже з 1650 р. він працював у Печатному дворі, де наглядав за правкою й публікацією богослужбових книг. Після того, як Печатний двір було передано у розпорядження патріарха Никона, вплив Славинецького на книговидавничу діяльність значно посилився. До того ж, близько 1657 р. київський професор очолив Патріарше училище, в якому готувалися перекладачі з грецької та латинської мов для роботи редакторами у друкарні і на Печатному дворі[1].

Славинецький був експертом, перекладачем і протоколістом на церковному Соборі 1660 р. У суперечці з грецьким і російським духовенством довів неправомірність суду архієреїв над патріархом, протизаконність позбавлення Никона священства і відлучення від церкви. Зрозуміло, що на Собор 1666 р., який позбавив Никона сану патріарха, Славинецького не допустили. Втім, на Соборі російських архієреїв у 1674 р. з нагоди перекладу Біблії він отримав благословення «преводити всю Библию внову».

Особливої уваги заслуговує те, що Никон, який високо цінував талант Славинецького, призначив його проповідником, відродивши тим самим традицію читання проповідей у церквах, утрачену ще у XV столітті.

У середині XVII століття на розі Волхонки й Знаменки (біля цього місця у квітні 1861 року проїжджала труна з прахом Шевченка) стояв будинок друга і радника, дворецького царя Олексія Михайловича боярина Федора Ртищева (1626–1673), який став провідником києво-могилянської вченості

[1] Московская энциклопедия. Т. 1. Лица Москвы. Кн. 1. — М.: Издательский центр «Москвоведение», 2007. С. 562.

в Москві. До речі, згаданий уже Рустам Рахматуллін називає будинок Ртищева (не зберігся) знаковим для Москви, що тягнулася до київської вченості. Втім, на думку москвознавця проукраїнська «мізансцена» цього приарбатського куточка збереглася й нині: «Де стояв дом Ртищева, стоїть інший знак Києва — доходний дім Перцова (один із химерних за силуетом та декором московських будинків, побудований у 1905–1907 рр. у стилі модерн на Пречистенській набережній, який, за словами Рахматулліна, уособлює Київську Русь. — *В. М.*) і де на висоті Пашкова дома бачимо прощальну фігуру малороса Гоголя» (йдеться про пам'ятник письменнику на Гоголівському бульварі за два кроки від Національного культурного центру України в Москві). Рахматуллін вважає, що будинок Перцова було зведено, аби «Київ починався від воріт Кремля».

Сучасний москвознавець Ніна Молєва називає Ртищева «російським просвітителем», і хоча вона навіть не згадує про його зусилля перенести просвіту з Києва до Москви, таки має рацію, бо цей близький до царя державний муж абсолютно правильно обрав орієнтири духовного й культурно-просвітницького розвитку Росії. Здійснюючи свою політику, він навіть ставав на прю з патріархом Тихоном, закликаючи його не втручатися в державні справи. Ртищев викликав із України (з Києво-Печерської Лаври, Межигірського та інших монастирів) вчених монахів, поселив їх у заснованому ним 1648 р. Андріївському монастирі (за іншими даними монастир існував уже в 1620-х рр. і був оновлений на кошти Ртищева) на березі Москви-ріки, поблизу Воробйових гір. З українських просвітян Ртищев створив училище (так зване Ртищевське вчене братство). Це визнано в «Истории России» Сергія Соловйова:

«Сильною любовью к просвещению отличался в Москве постельничий Федор Михайлович Ртищев. Недалеко от Москвы по Киевской дороге на берегу реки Москвы он выстроил Андреевский монастырь, куда **перезвал из малорусских монастырей монахов 30 человек, с тем чтоб учили желающих грамматике славянской и греческой, риторике и философии.** Обязанный днем быть во дворце, Ртищев целые ночи просиживал в Андреевском с учеными монахами» (Виділено мною. — *В. М.*).

У новітньому московському енциклопедичному виданні читаємо:

«У 1648 р. Андріївський монастир було відновлено, і тут за ініціативою відомого просвітянського діяча Федора Михайловича Ртищева було створено одну з перших у Москві шкіл (Ртищевське братство). **Ртищев запросив сюди українських монахів, вони перекладали книги й навчали російське духовенство мовам, граматиці та іншим наукам**»[1] (Виділено мною. — *В. М.*).

[1] Москва: все православные храмы и часовни. — М.: Экмо: Алгоритм, 2009. С. 31.

Рустам Рахматуллін зазначає, що «гурток Федора Ртищева, **московський філіал Київської Могилянської академії,** ходив між Андріївським монастирем, що на подолі Воробйових гір, і будинком Ртищева...» На думку москвознавця, Андріївський братський монастир українські монахи могли навмисне розташувати на подолі Воробйових гір, подібно до того, як у Києво-Братському монастирі було розміщено Києво-Могилянський колегіум. До речі, зв'язок вибраного у Москві місця для монастиря з дорогою на Київ відзначив ще Сергій Соловйов.

А Рахматуллін, називаючи Воробйові гори «підвищеними подніпровськи», а то й просто «Київськими горами», ставить таке запитання: «Чи ж випадково Булгаков, який попрощався з Москвою (В «Майстері і Маргариті». — *В. М.*) з висот Ваганькова і Воробйових гір, був киянином?»[1]. Для сучасного історика Москви сумнівів немає: «Могилянський Київ вийшов Андріївським монастирем на Воробйові гори». Тепер заглянемо до енциклопедії «Москва» (1980): «В Андреевском монастыре помещалась **первая в Москве школа, во главе которой стояли Е. Славинецкий и А. Сатановский**. Монахи „Ученого братства" Андреевского монастыря переводили иностранные книги на русский язык» (Виділено мною. — *В. М.*). Відомий сучасний москвознавець Сергій Романюк зазначає ще й таке: «Діяльність вченої братії викликала невдоволення духовенства й простого народу — в „грецькій грамоті єретицтво є" ... За свій рахунок Ртищев відправляв молодих людей для продовження освіти в Київ...»[2].

Отже, з Києва до Москви переносилася вченість, а з Москви до Києва відправлялися за вченістю.

До Москви прибували й освічені монахині. Достатньо сказати, що важливий для Росії Саввинський чоловічий монастир, де були патріарші хороми, в середині XVII століття став жіночим під назвою **«Ново-Саввинський Київський, що під Дівочим полем»: перші його монахині приїхали з Києва.**

У 1664 р. до Москви переїхав випускник Києво-Могилянської академії, відомий громадський і церковний діяч, письменник, просвітитель Симеон Полоцький. Уже наступного року він організував у Заіконоспаському монастирі Кремля школу, яку сам і очолив. У ній готували освічених молодих людей для центральних урядових закладів. У школі грунтовно вивчалася латинська мова, що була тоді міжнародною. Це було вкрай важливо для чинів Посольського Приказу. Завдяки цій школі у 1687 р. у Москві було відкрито Слов'яно-греко-латинську академію, що стала першим вищим учбовим закладом у Росії. Дореволюційний історик православних монастирів Л. Денисов писав, що «царь Алексей Михайлович в 1668 р. „благо-

[1] Рахматуллин Р. Две Москвы, или Метафизика столицы. С. 355.
[2] Романюк С. К. Москва за Садовым кольцом. — М.: АСТ: Астрель, 2007. С. 457.

словил учредить" училище Славяно-греко-латинское и поручить написать строителю монастыря Симеону Полоцкому проект устава его...»

У москвознавця XIX століття Івана Кондратьєва читаємо, що Полоцький написав устав із 18 пунктів, але помер у 1680 р., а через два роки не стало і Федора Олексійовича. У зв'язку з цим упродовж кількох років «проект про заснування Слов'яно-греко-латинської академії не був реалізований»[1].

Відомо, що Полоцький був учителем царевича Олексія, а після його смерті — царевича Федора та царівни Софії. Саме Полоцький заснував у Кремлі світську друкарню і, по суті, став засновником поетичного та драматичного жанрів у російській літературі. В енциклопедії «Москва» про Полоцького сказано так: «Яскравий проповідник і діяльний організатор, який немало сприяв перетворенню Москви в одне з головних вогнищ культури Древньої Русі, один із зачинателів силлабічної поезії і драматургії, світської вокальної музики в Росії»[2]. Ось, чого вартувала тоді освіта, здобута в Києво-Могилянській академії!

У 1667 р. Симеон Полоцький одержав від колишнього патріарха Антиохійського Макарія, патріарха Александрійського Паісія і патріарха Московського і всія Русі Іосаафа II грамоти, що дозволяли йому відкривати у Росії вищі навчальні заклади. У 1667 р. на Великому Соборі було затверджено церковні нововведення, що передбачали, зокрема, численні «виправлення церковних книг», і здійснювалися священиками, які були «найчастіше родом із України»[3]. У 1674–1690 рр. патріархом Московським і всія Русі був вихованець Києво-Могилянської академії Іоаким. Між іншим, у деяких сучасних працях, у тому числі і російському енциклопедичному словнику, відсутні відомості про те, що Полоцький та Іоаким вийшли з Києво-Могилянської академії. Не згадується про це і в численних москвознавчих дослідженнях. Мало хто знає, що ще в XIV столітті київський митрополит Кипріян у 1389 р. став митрополитом московським і правив тут церковні обряди, залишивши для нащадків три послання з інформацією про церковний побут XIV-XV століть. Його прах покоїться в одній із ніш Успенського собору Кремля.

Московську Слов'яно-греко-латинську академію, що виросла з Ртищевського училища, очолював український учений Стефан Яворський, який у 1700 р., коли помер Патріарх Московський і всія Русі Андріан, став місцеблюстителем Патріаршого престолу з титулом екзарха. Пізніше академію очолював Іван Козлович з Переяслава. У документах Духовної колегії (Синоду) неодноразово зустрічаються накази на кшталт цього: «В славяно-латинских Московских школах мало учителей, а ко учению философии

[1] Кондратьев И. К. Седая старина Москвы. — М.: Цитадель-трейд: Вече, 2006. С. 205.

[2] Москва: Энциклопедия. — М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. С. 735.

[3] Перевезенцев С. Россия. Великая судьба. — М.: Белый город, 2007. С. 387.

весьма никого нет; а слышно де, что в Киеве обретаются к учению философии, риторики и пиитики способные мужи... И по его великаго государя указу велено способных к учению персон из Киевопечерского монастыря, или где инде кто обретается, отправить к Москве обычайно на подводах без замедления».

У тодішній Росії працювали київські професори Феофілакт Лопатинський, Платон Малиновський, Стефан Прибилович, Феофіл Кролик, Гедеон Вишневський, Інокентій Кульчицький, Гаврило Бужинський, Іван Томилович, Іван Козлович, Павло Конюскевич, Георгій Щербацький, Софроній Мегалевич, Порфирій Крайський, Володимир Каліграф (друг Григорія Сковороди) та ін. Світло науки несли вихованці Києво-Могилянської академії Григорій Козицький (перекладач і видавець), Яків Блоницький (філософ і філолог), Симон Тодорський (філолог-орієнталіст), Іван Хмельницький (природознавець).

Одним із визначних українських церковних провідників у Москві став Я. Богомоловський. Наприкінці XVII століття у догматичних і церковних дискутах брав активну участь український церковно-культурний діяч Гавриїл Домецький.

У XVIII столітті в Росії продовжувалася «українізація (залучення до російських приходів і до структури церковного управління вихідців із України) російського священства»[1]. Скажімо, у 1787 р. київського митрополита просили: «Пинский игумен Ревуцкий преставился... А как нет у меня людей, из коих бы могли кто тое место заступить, где особливо требуется начальник просвещённый и честной: то прошу покорнейше Ваше Преосвященство ученаго и качеств похвальных человека, для произведения туда во игумена, волет, буди можно, немедленно ко мне отправить».

Врешті-решт, українці за походженням і вихованці Києво-Могилянської академії займали єпископські та ігуменські посади по всій Росії. Імператриця Єлизавета у 1754 р. навіть змушена була видати спеціальний указ аби обмежити вплив українства на культурно-релігійні справи. Вона веліла, «чтоб к произведению на праздные ваканции во архиереи Ея Императорскому Величеству представляемы были из архимандритов и великороссияне, да и в архимандриты производимы б были ж и из великороссиян». У катерининські часи малоросіян також охоче замінювали простими ченцями «с русских». Проте і в ті часи списки єпископів та настоятелів монастирів рясніють іменами вихідців з України.

Щоб показати, наскільки великим був вплив церковних діячів-українців, автор «Нарису історії культури України» Мирослав Попович переказує іс-

[1] Кушнир А. Г. Хроноскоп: Летопись фактов и событий отечественной истории за два тысячелетия от Рождества Христова. — М.: РИПОЛ КЛАССИК, 2003. С. 315.

торію, яку записала імператриця Катерина II у своєму щоденнику. Під кінець правління Єлизавети, коли жертвою інтриг став канцлер Бестужев, Катерина — тоді велика княгина — опинилася в дуже небезпечному становищі. Їй потрібно було добитися аудієнції у Єлизавети, що виявилося майже неможливим. Тоді Катерина придумала несподіваний хід — вона запросила до себе даму на прізвище Шаргородська — племінницю духівника імператриці отця Федора Дуб'янського, який був і її, Катерини, духівником. Отця Федора Єлизавета привезла зі свого українського маєтку, саме він таємно вінчав її, тоді ще велику княгиню, з Олексієм Розумовським у церкві підмосковного Перово. Домовилися, що Катерина зголоситься смертельно хворою і запросить отця Федора на сповідь. На «сповіді» Катерина передала листа імператриці і саме за допомогою духівника була прийнята. Таким чином їй вдалося уникнути видворення за межі Росії.

Як визнав російський професор О. Архангельський, «киевляне, при всём предубеждении против них Москвы, уже со второй половины XVII в. в Московской Руси — хозяева положения, лучшие, наиболее выдающиеся здесь деятели». Ще Іван Огієнко цитував російського професора П. Морозова: «Петр видел, что московское духовенство в своём образовании стоит неизмеримо ниже киевлян, что в Великороссии... нет людей, которые могли бы руководить просвещением духовенства, заботиться о школах, следить за ходом и результатами преподавания; вот почему, желая поднять уровень образования в этой среде, он необходимо должен был обратиться к киевским ученым».

Особливою сторінкою київського впливу на Москву стало поширення у московських храмах українського церковного співу, який на початку XVII століття на тлі загального піднесення українського національного духу надзвичайно вдосконалився. Скажімо, замість спрощеного під впливом народної пісні невиразного діатонічного ладу з'явився витончений і насичений лад гармонійний. У другій половині XVII — першій половині XVIII століть в Україні розквітла багатоголоса церковна музика барокового стилю, яка за своїм високим художнім рівнем, національною самобутністю не поступалася українській бароковій літературі, архітектурі та малярству. Цей спів в Україні називали партесним[1], і така назва збереглася до наших днів. Згаданий Павло Алеппський писав, що в Україні його вразив особливо спів маленьких хлопчиків у гармонії зі старшими, який линув із самого серця. За його словами, також утішав душу й відганяв сум спів козаків, бо він приємний, ішов від усього серця й неначе з єдиних уст. Козаки дуже любили співати за нотами ніжні й солодкі мелодії.

[1] Партесний, тобто багатоголосний церковний хоровий спів. Назва походить від латинського слова pars — «частина, участь, партія». Називний відмінок множини цього слова — partes.

У Росії церковний спів занепав, про що зазначалося навіть на Стоглавому Соборі, що ухвалив рішення, за яким священикам і дияконам належало відкривати у своїх будинках училища на зразок українських для навчання дітей грамоті, книжному письму та церковним співам. Відомий мандрівник і письменник XVII століття Павло Алеппський писав, що московити, не знаючи музики, співали на здогад, — їм подобався низький, грубий і протяжний голос, котрий неприємно вражав слух. Прекрасні високоголосні пісні вони заперечували, дорікаючи цим співом українцям.

Український церковний спів став особливо відомим у Москві з приїздом сюди Славинецького та Сатановського. Прихильником українського церковного співу виявився митрополит новгородський Никон, згодом московський патріарх. Він перший запросив українців співати у новгородському храмі святої Софії. Поширенню українського церковного співу сприяло й те, що уподобання Никона поділяв цар Олексій Михайлович.

Переселення окремих співаків та хорів з України до Росії розпочалося у 30-х рр. XVII століття. Так, у 1638 р. п'ятдесят монахинь і п'ятнадцять служительок та співачок з монастиря у Прилуках на чолі з настоятелькою Єлизаветою Літинською перейшли до російського жіночого монастиря в Алатарі. Заснований 1648 р. Андріївський монастир у Москві став базою української музичної діаспори, яка згодом зростала. Співаків із цього монастиря перерозподіляли, наприклад, до Чудовського монастиря у Кремлі, де було відкрито хорову школу. Хор новоствореного Воскресенського монастиря в Новому Єрусалимі під Москвою було скомплектовано також з українських співаків.

З 50-х рр. починаються масові переїзди «іноземців київських співаків» до Москви. У документах зафіксовано імена цих переселенців, які переїхали до міста на тимчасову службу чи «навічно». Так, навесні 1651 року до Москви з групою співаків прибув Олександр Василів; у 1652 р. — два хорові колективи — 12-голосний під керівництвом „великого київського співака" Федора Тернопольського та 8-голосний з регентом Петром Бережанським. Якщо хор Тернопольського, вочевидь, прибув з Братського Богоявленського монастиря, то хор Бережанського, мабуть, було укомплектовано з київських бурсаків. Деякі зі співаків залишались «навічно», інші поверталисъ, вербували на службу у царські хори нових переселенців, у тому числі монахинь-співачок. Скажімо, у 1656 р. у Новодівочому жіночому монастирі вже співав хор українських монахинь[1].

Майстри з України ставали церковними півчими, регентами московських церковних хорів та вчителями партесної музики. Були випадки, коли українці відмовлялися їхати до Росії. Так, у 1656 р. цар Олексій Михайлович наказав привезти до Москви для керівництва партесним співом ченця

[1] Історія української культури. Т. 2. — К.: Наукова думка, 2001. С. 759.

Києво-Печерського монастиря Йосифа Загвойського, але той втік і його не знайшли. Київський єпископ Мефодій, котрий добирав співаків для подібних хорів, зазначав, що українцям і смерть не така страшна, як від'їзд до Москви. Одних у Москву привозили примусово, інших заманювали кращою перспективою. Врешті-решт, у Москві та інших містах Росії опинилося чимало українських музикантів, обізнаних із партесним стилем, серед них були і композитори партесної музики, які запровадили цей новий стиль церковного співу в Росії. До них належать, зокрема, й видатні композитори Симеон Пекалицький, Микола Дилецький та ін.

Дилецький, який здобув прекрасну освіту у Вільні в Єзуїтській академії, там же зробив у 1675 р. першу редакцію «Граматики музикальної». На основі віленської «Граматики...», що не збереглася, були написані її нові авторські редакції — у Смоленську (1677) та Москві (1679, 1681). Остання редакція була створена у 1723 р. у Петербурзі українською мовою! Це можна пояснити тим, що у Придворній співацькій капелі та в Олександро-Невському монастирі було багато півчих з України.

«Воскресенський канон» Дилецького яскраво виявив барокові стильові риси партесної музики. Сповнена динаміки та контрастів, вона своєю емоційністю, риторичністю значно впливала на москвичів, які раніше не чули нічого подібного. Вона запалювала, розчулювала заскорузлі людські душі, викликала стан піднесення й любові. Партесна музика прославляла Бога, Христа, примушувала віруючих задуматися над сенсом життя, викликала радість нового відкриття Божого світу, залишала невигубний відзив у серці, яке знову й знову кликало людей до церкви.

З часом українська партесна музика та українські співи набули розголосся по всій Великоросії. У складі придворного, патріаршого та архієрейського хорів були переважно українці.

Між іншим, Шевченків і Гоголів друг історик Осип Бодянський цікавився такими фактами. У його щоденнику прочитав: «Будучи у М. А. Максимовича, узнал от него, что он где-то видел в Малороссии (кажется, в Киеве) требование из Петербурга, в царствование Анны Иоанновны, о высылке из киевской академии в придворные певчие студентов с голосами и умеющих играть изрядно на скрипице...» У 1703 р. із Москви до Санкт-Петербурга було переведено весь царський хор дяків. Співаком у Петербурзі був і Григорій Сковорода[1]

Серед видатних імен згадаємо Максима Березовського (1745–1777), який народився у Глухові, навчався там у музичній школі, а також у Києво-Могилянській академії. У 1758 р. його було взято до Петербурга, де він

[1] Відомо, що у 1838 р. Михайло Глінка приїжджав в Україну з метою набору співаків для Імператорської придворної капели. (Див. Тышко С. В., Мамаев С. Г. Странствия Глинки. Комментарий к «Запискам». Часть I. Украина. — К.: Радуга, 2005).

співав у Придворній співацькій капелі, а в 60-х рр. уже писав церковну музику. З 1769 р. Березовський навчався у Болонській академії, а 1773 р. знову повернувся до Петербурга. Хоча в Італії Березовський став академіком Болонської академії, у російській столиці до нього зневажливо ставилися як до рядового службовця капели. У 32-річному віці Березовський покінчив життя самогубством.

Зовсім інша доля чекала на старшого брата останнього гетьмана України, знаменитого Олексія Розумовського (1709–1771), який мав співацький талант, чудовий голос і, завдяки цьому, в 1731 р. потрапив до Придворної співацької капели в Петербурзі. Потім, як відомо, він став фаворитом імператриці Єлизавети Петрівни[1]. За активної участі Олексія Розумовського у 1745 р. було відновлено Київську митрополію, а в 1747-му проголошено царську грамоту про обрання гетьманом України його брата Кирила Розумовського. Саме Олексія Розумовського мав на увазі Пушкін, порівнюючи зі своїм предком:

Не торговал мой дед блинами,
Не ваксил царских сапогов,

Не пел с придворными дьячками,
В князья не прыгал из хохлов.

Або ще у Пушкіна зустрічаємо такий запис:

«N. N., вышедший из певчих в действительные статские советники, был недоволен обхождением князя Потемкина. „Хиба вин не тямит того, — говорил он на своем наречии, — що я такий еднорал, як вин сам“. Это пересказали Потемкину, который сказал ему при первой встрече: „Что ты врешь? Какой ты генерал? Ты генерал-бас“».

Проте не всім талановитим співакам-українцям так пощастило у російській столиці. Найчастіше хористам жилося на чужині дуже тяжко, багато хто з них прагнув повернутися додому, деякі навіть втікали з чужини.

Талановитий співак і диригент, творець церковної музики Артем Ведель (1767–1808) народився у Києві, з 1776 р. навчався у Києво-Могилянській

[1] Є версія, що знаменита княжна Августа Тараканова була дочкою Єлизавети Петрівни і Олексія Розумовського. За таємним указом Катерини II вона була заслана у 1786 р. до Іванівського монастиря (Малий Іванівський провулок, 2), де провела 25 років, а похована в Новоспаському монастирі (Селянська площа, 10): «Августа Тараканова, 25 лет прожившая в Ивановском монастыре и погребенная необычайно торжественно в Новоспасском, почитается за дочь императрицы Елизаветы Петровны. Жила она в отдельной келье, никуда не выходила, никого не принимала, носила имя монахини Досифеи (но в клировых книгах таковая не значится). На ее надгробии написано: „Под сим камнем положено тело усопшей о Господе монахини Досифеи, обители Ивановского монастыря, подвизавшейся о Христе Иисусе в монашестве двадцать пять лет, а скончавшейся 4-го февраля 1810 г. Всего ее жития было шестьдесят четыре года!“» (Мельников-Печерский П. И. Княжна Тараканова и принцесса Владимирская // Собрание сочинений в 8 т. — М., 1976. Т. 8. С. 245–428).

академії. Коли московський головнокомандувач Петро Єропкін звернувся до Київського митрополита і ректора Києво-Могилянської академії Самуїла Миславського, аби той надіслав йому «знавця церковного співу», вибрали саме Веделя. У Москві він перебував у 1788–1792 рр.: керував хоровою капелою, що утримувалася господарем міста Петром Єропкіним, а потім наступним московським головнокомандувачем Олександром Прозоровським (формально вважався канцеляристом у департаменті Сенату).

Важко переоцінити вклад у церковну музику українського композитора Дмитра Бортнянського (1751–1825), який народився у Глухові і там же, як і Максим Березовський, мабуть, відвідував музичну школу. У 1758 р. його відправили до Петербурга у Придворну співацьку капелу. Сучасний російський «Хроноскоп» фактів і подій за два тисячоліття від Різдва Христового ретельно перераховує написання Бортнянським опер та їх постановку у Петербурзі особливо виокремлює таке: «Середина 1790-х. Директор Придворної співацької капели Дмитро Степанович Бортнянський написав небогослужбовий гімн на слова Михайла Матвійовича Хераскова „Коль славен наш господь в Сионе", що став національним російським гімном»[1]. Дивовижне підтвердження того, як Росія приростала духовністю завдяки українським талантам.

Цікаво, що співаки з України не лише привезли до Москви, а й поширили по Росії свій одяг — нижній короткий кольоровий жупан і кунтуш — верхній розпашний одяг із одкидними прорізаними рукавами. За наказом Миколи I з осені 1832 року такий одяг став обов'язковим для всіх російський співаків.

У контексті українського культурного впливу на Росію важливо також наголосити перенесення досвіду церковного будівництва. У цьому зв'язку пильну увагу привертає московська доля великого українця, архітектора, художника, скульптора Івана Зарудного, якого Ігор Грабар назвав «видатним зодчим, будівничим одного з кращих архітектурних пам'ятників Москви і всієї Росії»[2], тобто Меншикової вежі. Перша датована згадка про Зарудного пов'язана саме з Москвою: в «расходной книге» Малоросійського приказу виявлено запис про те, що 30 грудня 1690 року до Москви прибув посланець українського гетьмана Івана Мазепи Іван Зарудний. З того часу Зарудний неодноразово приїздив до Москви за дорученням Мазепи в іпостасі своєрідного уповноваженого з питань культури й храмового будівництва. Принаймні, відомо, що у 1694 р. Іван Зарудний був у Москві вже втретє, і в подорожній, виданій йому на від'їзд до Малоросії, за ним рахувалося не дві, як раніше, а чотири підводи. До того ж,

[1] Кушнир А. Г. Хроноскоп. С. 434.

[2] Грабарь И. Э. И. П. Зарудный и московская архитектура первой четверти XVIII века // Русская архитектура первой половины XVIII века. Исследования и материалы. — М.: Государственное издательство литературы по строительству и архитектуре, 1954. С. 50.

Це дослідження про Зарудного досі залишається кращим і найвагомішим.

підкреслювалася важливість поїздки і необхідність всілякого сприяння майстру: «От Москвы по дороге до Калуги, и до Болхова, и до Севска, и до малороссийских городов по ямом ямщиком, а где ямов нет, всем людям без отмены чей кто-нибудь, чтоб есть давали войска Запорожского обои сторон Днепра гетмана Ивана Степановича Мазепы Ивану Зарудному четыре подводы с телеги и с проводники везде, не издержав ни часу, а за те подводы имели б у них прогоны от Москвы до малороссийских городов. По нашему, великих государей указу...»

Майстер походив із знатного козацько-старшинського роду Зарудних, який з початку XVII століття закорінився на теренах Слобожанщини — Святогорського монастиря, Ізюмщини[1]. На час закінчення Зарудним Києво-Могилянського колегіуму і пізніше він отримав виучку в архітектурних майстернях українських майстрів. Очевидно, що на молодого й здібного студента звернув увагу Варлама Ясинський, який у 1665–1673 рр. очолював колегіум, потім був архимандритом Лаври, а з 1690 р. — київським митрополитом. У подальшому важливу роль у житті Зарудного відіграли Йоасаф Кроковський і Стефан Яворський.

Відомо, що наприкінці 1680-х рр. Іван Зарудний опинився серед людей, близьких до Івана Мазепи, який розгорнув величезну будівничу діяльність, фактично зробивши архітектуру національним пріоритетом. За двадцять один рік гетьманства Мазепа став фундатором дванадцяти нових та двадцяти реконструйованих храмів. Це була не лише меценатська діяльність, а виважена державна політика створення представницького архітектурно-храмового середовища, відповідного новим суспільним потребам і можливостям. В історії української архітектури другої половини XVII — 70-х рр. XVIII століть мазепинський період виділяється як «час найвищих мистецьких досягнень»[2]. Так от, Іван Мазепа забрав Зарудного до своєї резиденції до Батурина, ім'я молодого архітектора згадується в Ромнах.

Українські мистецтвознавці В. Титар і О. Титар вважають, що Іван Зарудний, який працював з артіллю братів Старченків, є «найімовірнішим кандидатом на авторство» трьох відомих Слобожанських храмів XVII століття — Спасо-Преображенського собору в Ізюмі, Покровського собору у Харкові та Миколаївської церкви на крейдяній скелі у Святогорському монастирі. На погляд учених, опинившись у Москві, Зарудний, певно, був учнем українських архітектора Йосипа Старченка[3]. Принаймні, за перека-

[1] У свій час Ігор Грабар помилково припустив, що Іван Зарудний народився в Західній Україні під Луцьком, але ніхто не ставив під сумнів безумовне українське походження Майстра.

[2] Історія української архітектури. — К.: Техніка, 2003. С. 193.

[3] Наприкінці 1670-х — на початку 1680-х рр. Йосип Старченко створив у Москві ряд важливих будівель, зокрема, в Кремлі звів новий будинок Посольського Приказу (1675–1680). У 1680 р. Йосип Старченко закінчив будівництво трапезної Симонова монастиря, яке вів із 1677 р. Порфирій Потапов. Старченко прикрасив вікна трапезної гарними наличниками, західний фасад — фігурним фронтоном, а башту над сіньми — кутовими стовпчиками з балясинами.

зами Іван Зарудний та Йосип Старченко спільно будували в підмосковних Дубровицях церкву Знамення (1690–1704). У плані, що зберігся, ця церква хрещата й далеко відходить від принципів давньоруського зодчества.

Перший датований самостійний твір Івана Зарудного — дерев'яна тріумфальна арка в Москві (1696) на честь здобуття Азова російськими військами, у складі яких були українські козацькі полки. На думку Олександра Кучерука, гіпотетично зодчому можна приписати кам'яницю гетьмана Мазепи в Москві, в районі Хохловки, неподалік Малоросійського постоялого двору. Але це припущення потребує перевірки та документального підтвердження[1].

Ігор Грабар вважав, що Зарудний побудував у Москві церкву Панкратія (1700), біля Сухаревої вежі. Цей тип малої церкви мало чим відрізнявся від інших, але у верхній частині, завдяки Зарудному, вона набула нових, небачених до того в Москві рис. Спеціалісти звертають увагу на те, що карниз церкви було побудовано не за прямими лініями — у центрі кожної стінки він мав напівкільцеве вивищення. Кути граней восьмерика церкви були покриті рядом пілястрів, які були розкреповані зверху разом з карнизом, спосіб, який вперше застосовано в Москві, але відомий у побудові восьмерика Покровського собору в Харкові. Крім того, над напівкільцями вікон граней восьмерика бачимо знову невідоме до того часу у Москві: скульптурні голівки янголів завершують півкільцевою бровкою. Такі вікна та оформлення зустрічаються вже в Миколаївській церкві Святогорського монастиря. Сучасні мистецтвознавці вважають, що це дає підстави стверджувати: Зарудний використав у Москві ті засоби і форми, які він розробляв при будівництві Слобожанських церков, але значно їх розвинув і збагатив. Щоправда, немає впевненості, що нижню частину церкви Панкратія будував саме Зарудний, але її верх та карниз, на думку деяких учених, дуже правдоподібно належать Зарудному.

На початку XVIII століття Стефан Яворський, який очолював Слов'яно-греко-латинську академію в Москві (в Заіконоспаському монастирі), залучив Зарудного до будівництва в монастирі Спаського собору. Московські автори визнали, що собор «належить до пам'ятників кола І. П. Зарудного (у деталях спостерігається схожість з такими будівлями, як Меншикова вежа та церква Іоанна Воїна на Якиманці)»[1]. У спаському соборі Зарудний, між іншим, декорував екстер'єр. Щоправда, під тиском невдоволеного ортодоксального московського кліру Зарудний відмовився від фігуративної скульптури, але йому вдалося органічно вписати собор в існуючу архітектуру, дещо додавши до неї.

За протекцією Мазепи і за підтримки Стефана Яворського талановитий архітектор навчався за кордоном, зокрема в Італії та Польщі. Серед

[1] Ильин М., Моисеева Т. Москва и Подмосковье. — М. 1979. С. 436.

храмових споруд, зведених архітектором після повернення до Москви, на першому місці стоїть знаменита Меншикова вежа, яку занесено до російського «Хроноскопу» за 1707 р.: «В Москве Иваном Петровичем Зарудным закончено строительство (с 1705) Меньшиковой башни (церкви Гавриила Архангела)». Про неї ми ще розповімо окремо в другому розділі книги.

Саме в 1707 р. Зарудного, який утілив свій геній у Меншиковій вежі, було призначено керівником (суперінтендантом) «Палати ізуграфства», що наглядала за художниками «іконного й живописного писання». В Указі Петра І говорилося: «...надзирать и ведать их, кроме всех приказов, и свидетельствовать иконы, объявлять признаками, которые их впредь им даны будут, и смотреть прилежно у себя Ивану Зарудному... И ведать ему, Ивану, с ведома преосвященного Стефана (Яворського. — *В. М.*), митрополита Рязанского и Муромского. А за высочайшую честь святых икон и в благопотребном изуграфстве управительного надсмотрения писаться ему, Ивану, супер-интендентором».

У листах до Меншикова Зарудний підписувався як «головний над житлами директор», тобто, кажучи сучасною мовою, головний архітектор Москви. Ігор Грабар писав, що у 1700–1714 рр. Зарудний «можливо, очолював усе московське будівництво». Втім, обіймаючи таку значну посаду, майстер фактично контролював роботу художників і архітекторів усієї країни, впливав на її духовне й культурне життя.

До речі, Зарудному й раніше доручалося контролювати роботу будівельників. Скажімо, відомо, що у 1706 р. він керував будівництвом першого в Росії та Москві шпиталю у Лефортово, який зводився під керівництвом лейб-медика Петра І, голандця Миколи Бідлоо (тепер — Головний воєнний госпіталь). Водночас із новою посадою у Палаті ізуграфства Зарудному підпорядкували ще й Оружейну палату, де на той час проектували та виготовляли іконостаси для великих соборів усієї Російської імперії. Відомо, що майстер із України сам розробив, принаймні, сім проектів іконостасів.

У 1709 р. за особистою вказівкою Петра І Зарудний розпочинає будівництво нової церкви: «В Москві на Якиманці закладена й будується (до 1711) церква Св. Іоанна Воїна»[1], про яку розповімо у другому розділі.

У новітній «Московской энциклопедии» зазначено, що Зарудний «вніс значний вклад у розробку архітектури тріумфальних воріт, побудувавши одну із 9 споруд на честь Полтавської битви 1709 р. і монумент із уперше застосованими 2-колонними портиками „Тріумфальні ворота від Синоду" у Китай-городі біля церкви Казанської богородиці (1721–1723, на честь миру зі Швецією)». Зарудний будував будинок М. Апраксіна (1712–1714), московський Синодальний дім (1723, не зберігся). З іменем Зарудного пов'язують й інші московські споруди — церкву Петра і Павла на Новій

[1] Кушнир А. Г. Хроноскоп. С. 318.

Басманній вулиці, палати Аверкія Кирилова на Берсеневській набережній. Влітку 1725 року він очолив ремонт і відновлення розписів у Грановитій палаті Кремля[1].

Ігор Грабар переконливо показав авторство Зарудного у будівлях Андронікова монастиря: «Особливо заслуговує бути відзначеною надбудова трапезної палати, здійснена з таким незрівнянним художнім тактом, що вона навіть не здається надбудовою, являючи собою ніби природне увінчання єдиного цілого, задумане з самого початку будівництва. У цьому більше, ніж у чомусь іншому, видно справжню майстерність автора». Грабар також довів, що у будівлі соборної церкви Варсоноф'їівського монастиря поблизу Луб'янки відчувається «та сама могутня архітектурна воля, що створила церкву Іоанна Воїна».

Насамкінець, Грабар вказав на Зарудного, як на «творця найзагадковішого і найнезвичайнішого з усіх творінь початку XVIII століття — казкової церкви Знамення у селі Дубровиці біля Подольська». При цьому Грабар наголошував, що, будуючи її, Зарудний «явно згадував Україну»:

«Вже одна ідея увінчати церкву не просто куполом, а короною не прийшла б у голову кровному московському зодчому. Українцю вона була рідною, бо корона — емблема слави „царя небесного“ і як така була не раз використана на його батьківщині».

Підбиваючи підсумки трудів і днів Івана Зарудного, академік Ігор Грабар писав:

«Приходиш до висновку, що за яскравістю й багатогранністю таланту, за силою уяви, за відчуттям сучасності й новизни, а також за великою образністю своїх творінь, **він нагадує майстрів епохи Відродження... Архітектурна спадщина Зарудного взагалі дала наступним московським зодчим такий багатий матеріал форм і прийомів, що їх вистачило не лише до кінця XVIII, але й до початку XIX століття**»[2] (Виділено мною. — *В. М.*).

Грабар наголошував, що Зарудний, очевидно, був першим архітектором не іноземцем, який уже перейшов на рисування й креслення своїх споруд. Друге його важливе нововведення — багате використання реалістичної скульптури. Зарудний також значно збагатив українську тенденцію до висотності та ярусності церков. Крім того, застосовуючи прийом восьмериків на четверику, майстер зробив цілий ряд нових знахідок, які потім багатьма наслідувались.

Феномен Івана Зарудного виріс із всесвітньовідомого стилю архітектури (друга половина XVII — початок XVIII століть), який звично називають українським бароко. Втім, сучасні вчені вважають, що таке визна-

[1] Московская энциклопедия. Т. 1. Кн. 1. С. 602.
[2] Грабарь И. Э. И. П. Зарудный и московская архитектура первой четверти XVIII века. С. 69, 76, 84, 88, 89–90.

чення є умовним через глибоку феноменологічну відмінність цього стилю від, наприклад, італійського бароко, що стало органічним завершенням тривалої епохи Ренесансу. Взагалі культурний контекст розвитку українського бароко виходив далеко за межі барокового напряму західноєвропейської культури, входячи до світової культури самобутньо-яскравим, національно-своєрідним і неповторним явищем. У сучасній «Історії української архітектури» зазначено, що, сприйнявши під кінець розвитку згаданого періоду певні пластичні засоби барокової архітектури, українське зодчество все-таки розвивало власні будівельні концепції: «Тому архітектура цього періоду демонструє своєрідний синтез в умовах хронологічної ретардації обох європейських стилів (ренесансу та бароко) на українських теренах. Споруди, комплекси й ансамблі цього періоду позначені яскравою національною індивідуальністю і є цінним внеском України до скарбниці світової архітектури»[1].

Москва, зрозуміло, відчула на собі, передусім, через Івана Зарудного, наймогутніший вплив української концепції храмового будівництва, в якому особливо сильно виявилися важливі здобутки національної традиції.

Важливим виявом української духовної присутності в Москві стала слобода Хохловка (тепер — Хохловська площа та Хохловський провулок[2]) — поселення українців (хохлів) у XVII столітті. Його виникнення, напевне, пов’язане з близькістю до Маросєйки, де в XVII — XVIII століттях знаходився Малоросійський постоялий двір. Тарас Шевченко бував у цьому районі міста. 20 березня 1858 року записав у щоденнику, що після відвідання Кремля вийшов «на Покровку». Це означало, що поет пройшовся й Маросєйкою. Річ у тому, що Покровка, подібно до всіх радіальних вулиць Москви, починалася в давнину як дорога. Зі зростанням Москви довжелезний шлях ділився на окремі відрізки-вулиці, які москвичі для зручності називали своїми, народними іменами. Скажімо, вже з XVII століття початок вулиці Покровка — від Ільїнки до Покровських воріт — називався в народі Маросєйкою, проте офіційно цю назву було прийнято лише наприкінці першої половини XIX століття.

Шевченко про це, напевне, не знав, але відразу після Ільїнки він ішов уже Маросєйкою. Саме на ній у XVII-XVIII століттях знаходився Малоросійський постоялий двір (навпроти Златоустинського провулка, на місці сучасних будинків №№ 9 і 11). Тут зупинялася свита офіційних представників гетьманів України та інші малоросійські гості Москви. Скорочена назва постоялого двору — Маросєйка — дала ім’я вулиці (у 1954–1990 рр. — вулиця Богдана Хмельницького).

---

[1] Історія української архітектури. С. 221.

[2] У Хохловському провулку збереглася садиба дяка Омеляна Українцева з палатами XVII століття (буд. № 7), в якій з 1770 р. розташовувався Архів Колегії закордонних справ.

У старовинних палатах на Маросєйці провів останні роки життя наприкінці XVIII століття князь, генерал-фельдмаршал, переможець над турками, київський воєнний генерал-губернатор Микола Рєпнін. З Маросєйкою (№ 15) пов'язано ім'я українського і російського історика, архівіста, археографа родом із Ніжина Миколи Бантиша-Каменського (1737–1814), який переїхав до Москви у 1754 р. за запрошенням дядька — московського архієпископа Амвросія (Зертис-Каменського). З 1762 р. служив у Московському архіві Колегії закордонних справ, а з 1783 р. очолював його протягом трьох десятиліть. Микола Бантиш-Каменський упорядкував та описав величезну кількість документів. Чотири томи «Обзора внешней политики России» вважаються класичними. У 1812 р. Бантиш-Каменський вивіз архів на підводах у Нижній Новгород і тим самим врятував безцінні документи. Після повернення до Москви поселився у флігелі архіву (Хохловський провулок, 7), а будинок Миколи Бантиша-Каменського також знаходився в українському ареалі на Маросєйці, 15. Його син Дмитро Бантиш-Каменський (1788–1850) народився вже в Москві, жив на Арбаті, 23 і в Сивцевому Вражку, 38, навчався в Московському університеті, у 1814–1816 рр. служив у Колегії закордонних справ, а потім був управителем канцелярії вже згаданого Київського воєнного губернатора князя Рєпніна. Перебуваючи в Україні, Дмитро Бантиш-Каменський написав і опублікував чотиритомну «Историю Малой России» (1822). Він також зібрав і систематизував цінний історичний матеріал, опублікований вже після його смерті в книзі «Источники малороссийской истории» (1858–1859). Дмитро Бантиш-Каменський після знайомства з Пушкіним у 1831 р. став консультантом поета з російської історії, був автором першої друкованої біографії Пушкіна (1847). До речі, Тарас Шевченко знав історичні праці Бантиша-Каменського.

На розі Маросєйки й Луб'янського проїзду на початку XIX століття жила дружина Олексія Розумовського Варвара Петрівна, уроджена Шереметєва. Недалеко від Малоросійського постоялого двору наприкінці XVIII століття було зведено церкву Трійці, що в Хохловці — так називалася слобода вихідців із України, що склалася в XVII столітті. Пам'ять про неї збереглася в сучасних назвах Хохловської площі та Хохловського провулка. Тут же в Колпачному провулку, що між Покровкою і Хохловським провулком, зупинявся гетьман Іван Мазепа, і будинок № 10 знаючі москвичі до цього часу називають палатами українського гетьмана. У історика Москви XIX століття Михайла Пиляєва читаємо: «Мазепа два раза был в Москве. В первый раз 8-го февраля 1700 года он получил новоучрежденный орден св. Андрея Первозванного — он был вторым кавалером этого ордена, и во второй — в 1702 году для поздравления Петра с победой над шведами при Эрестфере». У XVII столітті Маросєйкою царі їздили у свої заміські садиби.

Цікаво, що у той час Маросєйкою називався також один із провулків, що виходив на Поварську вулицю (можливо, нинішній Мерзляківський

провулок). Це свідчить про чималу скупченість вихідців із України і в арбатському ареалі. До речі, назва Маросейка настільки старовинна, що на початку 60-х рр. XIX століття вона навіть була у поета Петра Вяземського символом старої Росії:

Русь в кичке, в красной душегрейке,
Она как будто за сто лет
Живет себе на Маросейке,
А до Европы дела нет.

Зазираючи у XVII століття, побачимо, що на його початку в Москві працював український друкар і палітурник Онисим Радишевський, який, зокрема, видав Євангеліє у 1606 р. і «Устав» у 1610 р. Радишевський видав також «Устав ратних гарматних та інших справ» (1620). Та головне, що книги київського друку на початку XVII століття досить широко розповсюджувалися в Москві та Московській державі. Наприкінці 1627 р. в Росії було видано указ про те, щоб «впредь никто никаких книг литовской печати не покупали». Втім, ця нетерпимість на практиці продовжувалась недовго. Київські книги не лише вільно поширювалися в Москві, але тут і передруковувалися.

Після Переяславської угоди ця тенденція значно посилилася. «Особенно быстро и в большом количестве стали распространяться киевские книги в Москве при патриархе Иоасафе II (з 1672 р. — *В. М.*), когда цензура некоторых из привозимых в Москву книг киевской печати была поручена Симеону Полоцкому, который, конечно, не очень строго относился к сочинениям своих друзей»[1]. Навесні 1672 року до Москви приїхали київські міщани Яким Супрунов та Іван Васильєв і служитель печерського монастиря Матвій Федоров, які привезли значну кількість книг з Києво-Печерської лаври. Судячи з усього, торгівля цими книгами була небезуспішна. «Несколько месяцев спустя архимандрит Киево-Печерской лавры Иннокентий Гизель... послал в Москву двух мастеров печатного двора Киево-Печерской Лавры, батырщика Алексея Мушича и Тимофея Кушву с другими книгами печерского издания... Приехав в Москву, Мушич и Кушва наняли лавку и открыли в ней продажу книг. Достоин внимания самый факт открытия в 1672 году в Москве киевлянами, хотя и временной, но всё таки специально книжной лавки. Дело в том, что до самого конца третьей четверти XVII в. в Москве не было книжного ряда... книги продавались в овощном ряду вместе с другими товарами... Не была ли „книжная лавка“ наших киевлян первою попыткою поставить самостоятельно частную книжную торговлю в Москве?» Іван Забєлін вважав, що лише всередині XVIII століття торгів-

[1] Эйнгорн В. Книги Киевской и Львовской печати в Москве в третью четверть XVII в. — М.: Типография Т-ва И. Д. Сытина, 1894. С.4.

ля книгами в Москві в основному зосередилася у двох спеціальних лавках, одна з них знаходилася в старовинному будинку на місці сучасного Історичного музею, друга — лавка петербурзької Академії наук — неподалік на Нікольській вулиці. Книги, привезені киянами до Москви, були невідомими в Росії: «Такой книги московской печати не бывало».

Відомо, що ще Петро I посилав своїх людей в Україну для навчання друкарській справі. Наприклад, на початку 1701 року «отправлен был из московского Приказа книгопечатного дела в Киев и Чернигов книгопечатного дела знаменщик Михаила Дмитриев в книжные типографии для научения книжному печатному делу, составлять чернилы и всякому книжному урядству».

Неабияке значення мало те, про що писав російський вчений, професор Московського університету Федір Буслаєв: «Как литература московская во второй половине XVII века была под сильнейшим влиянием южно-русской, из которой она вносила в северо-восточную Русь западные идеи, так и живопись московская той эпохи, без сомнения, многими успехами обязана мастерам южно-русским, произведениями которых были украшены как рукописи, так и старопечатные книги».

До речі, 1674 р. в Києві було створено й надруковано перший підручник вітчизняної історії «Синопсис», складений одним із місцевих православних ієрархів, імовірно ректором Києво-Могилянської академії, а з 1656 р. — архимандритом Києво-Печерської лаври Інокентієм Гізелем (1600–1683). У цій книзі грунтовно викладалася історія України аж до 70-х рр. XVII століття. Скажімо, у третьому, київському виданні (1680) було вміщено матеріал про чигиринські походи та перемогу над турками, багато сторінок присвячено історії Києва. У «Синопсисі» говорилося про єдність історії Великої, Малої і Білої Русі, про єдину державну традицію Київської Русі й навіть про єдиний «руський» або «православноросійський народ». Аж до початку XIX століття «Синопсис» використовувався в Росії як офіційний підручник історії, а книгою «для народу» залишався ще довше. «Синопсис» фактично започаткував російський історичний наратив. Скажімо, Василь Татищев називав його одним із основоположних джерел своїх поглядів. У свою чергу Михайло Грушевський віддав багато сил і часу розвінчанню «звичайної схеми „русскої“ історії», яку популяризував «Синопсис».

Промосковський «Синопсис» всіляко підтримувався властями, проте на час його виходу в світ і популярності припадають і гоніння на київські книги в Москві. Зокрема, у 1675 р. було постановлено, щоб із Києва «преосвященный архиепископ книг н и к а к и х в царственный град Москву на п р о д а ж у не присылал». Особливо жорстка політика щодо українського книговидання характерна для періоду після Полтавської битви 1709 р., коли вповні виявилася воля до перетворення української науки

і освіти в провінційні, обмежені в правах порівняно з Москвою. У 1720, 1727, 1728 рр. були видані укази, за якими московський Синод зажадав, щоб на Україні книжки видавалися не інакше, як за суворим порівнянням із російськими текстами. Київський митрополит Рафаїл Заборовський, який очолював Православну церкву в Малоросії, дістав указівку вилучити з усіх українських церков українські видання і замінити їх на московські.

Настали часи, коли в книжковій справі, як і взагалі в національній культурі, малоросам, говорячи словами Михайла Грушевського, «прийшлося почути над собою московську зверхність, а з тим і видання і школи українські взято під московську цензуру, дуже підозріливу і неприязну».

Оскільки Київська друкарня продовжувала друкувати свої книги, незважаючи на московську заборону, у 1766 і 1772 рр. велено було припинити українські видання і слово в слово передруковувати московські. Між іншим, архимандрит печерський Зосима в 1769 р. просив у Синоду дозволу друкувати бодай букварі не московські, але йому було відмовлено. У 1775 р. Синод знову вимагав від митрополита Гавриїла Кременецького, щоб у виданнях Київської лаврської друкарні порівняно з московськими «ни малейшей разницы не было».

За словами Івана Огієнка, «давня фактична всеукраїнська академія, яка так енергійно працювала на духовну користь свого народу, потроху перетворилася у філію московської синодильної друкарні...»

Підсумовуючи сказане, зрозуміємо, що великий Іван Франко мав рацію, коли написав, що царі українськими руками прорубали вікно до Європи, щоб численні вікна в Україні до тієї самої Європи якнайщільніше позамуровувати. Професор Іван Огієнко дійшов висновку, що «українці принесли з собою всю свою велику культуру, і вплив їхній одбився на Москві на всьому житті»[1]. У контексті цієї книги важливо відзначити, що наші предки приносили до Москви свою неповторну, самобутню релігійність, українську душу з її живими емоціями, переживаннями, почуттями. Український письменник Іван Шишов, який мешкає в Москві, зазначає: «Виходило, що російська урядова й церковна верхівка охоче відчиняла свої двері нашим культурно-освітнім діячам та при цьому ревниво ставилася до українського впливу на московський спосіб життя. Та хоч би яким відчайдушним був той спротив, а вплив української культури виявився досить потужним. Своєю діяльністю в Москві українські вчені зробили справжній переворот у світогляді росіян, примиривши їх із західною наукою та суто українським православ'ям»[2].

Наївно було б шукати повсюдну підтримку цього висновку в московських виданнях, але в сучасній російській літературі визнається: «Взага-

[1] Огієнко І. Українська культура. С. 133.
[2] Шишов І. Самозахист на чужині (з московської україніки) // Українська діаспора, 1992. № 1. С. 48.

лі культура, відома сьогодні як російська, була у XVIII і першій половині XIX ст. плодом спільної творчості еліт російської та української...»[1]. Так само на Заході є історики, які поділяють цю точку зору. Скажімо, дослідниця Ліа Грінфельд (США) стосовно XVIII століття зазначає, що «не менше 50 процентів російських націоналістів першого призову були українцями». Якщо навіть український вплив не розкривається повною мірою у сучасних фундаментальних працях з історії Росії, то в них нерідко хоча б коротко визнається, що Україна в ті часи стала «справляти серйозний вплив на культурну ситуацію в країні».

У цьому контексті не забудьмо, нарешті, що вперше в континентальній Європі Українська козацька держава реалізувала ідею конституціоналізму в Конституції Пилипа Орлика від 5 квітня 1710 року («Пакти й Конституції законів та вільностей Війська Запорозького»). Насамперед, українська Конституція була історичним проривом у сфері вивільнення політики від свавілля, тоді як у тогочасній Україні під російською владою торжествувало не право, а сила.

Український народ відзначався високим рівнем культури і писемності. Павло Алеппський свідчив, що «по всій землі русів, тобто козаків» майже всі українські сім'ї, не лише чоловіки, а й дружини та дочки вміли читати. Через сотню років, за переписами 1740 і 1748 рр., у семи полках Гетьманщини, Полтавської і Чернігівської губерній на 1094 сіл припадало 866 шкіл з викладанням українською мовою. Кажучи словами Тараса Шевченка, «общая грамотность в народе — величайшее добро...» Проте невдовзі наслідки національних утисків далися взнаки. За даними 1768 р. на території трьох пізніших повітів Чернігівщини одна школа припадала вже на 746 душ населення, на цій же території ще через сто років — на 6750 душ, а загалом по губернії — на 17143 душі населення. Перепис 1804 р. показав, що українці — один із наймалописьменніших народів Росії. У середині XIX століття Шевченко гірко писав про «народ отой убитий». Наприкінці століття на сто душ українського населення припадало лише 13 письменних. І знову згадуються поетові слова: «...где на 100 один грамотный — величайшее зло».

Великий і самодостатній народ з багатющою культурою і мовою Московщина перетворювала на малий російський, а за радянських часів нарекла «молодшим братом»...

> Пішли в Московію від мене письмена,
> Мої міста значиміші у датах,
> Мій край — колиска слова і зерна...
> Але чому ж я звуся «меншим братом»?
>
> *Вадим Крищенко*

[1] Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). — СПб.: Алетейя, 2000. С. 32

На початку XVIII століття Москва, яка нараховувала понад 180 тисяч жителів (а наприкінці століття — більше 200 тисяч), зберігала значення «першопрестольної» столиці[1], важливого політичного, релігійного, економічного і культурного центру, незважаючи на те, що Петро I — останній москвич, який управляв країною, — скасував патріаршество (1701) і переніс офіційну столицю до Петербурга (1712). У місті відбувалися коронації російських імператорів. Майже всі центральні державні установи Росії (Сенат, Священний Синод, колегії, міністерства) мали в Москві свої відділення.

За Петра I перехід у Москву значних культурних і наукових сил із Києво-Могилянської академії продовжувався, про що свідчить яскравий приклад українського письменника, церковного і культурного діяча Феофана Прокоповича. Здобувши освіту в академії, він учився в Італії, Швейцарії та Німеччині, а після повернення в Україну понад десять років був професором і ректором Києво-Могилянської академії, де викладав поетику, риторику, філософію, математику, теологію. Саме він написав одну з перших історичних трагікомедій за сюжетами вітчизняної історії «Володимир», одразу поставлену на сцені Києво-Могилянської академії (вперше видана 1722 р. у Львові) і трактат «Про поетичне мистецтво». У 1711 р. Прокоповича було призначено ігуменом Києво-Могилянського монастиря, ректором академії і професором богослів'я. У 1713 р. ректор Києво-Могилянської академії Феофан Прокопович уклав «Історію імператора Петра Великого від народження його до Полтавської битви». У 1715 р. Петро I викликав Прокоповича до Санкт-Петербурга для підготовки і проведення церковної реформи, в результаті якої на чолі церкви став Петро I. До 1720 р. Прокопович керував у Росії створенням «Духовного регламента», що було утверджено 1721 р. На чолі Духовної колегії (Синоду) став київський учений Стефан Яворський, а віце-президентом був Феофан Прокопович. 7 травня 1724 р. Архієпископ Феофан Прокопович коронував дружину Петра I імператрицю Катерину Олексіївну. У 1726 р. було видано працю Прокоповича «Коротка повість про смерть Петра Великого, імператора Російського».

До речі, Прокопович був автором першого російського варіанта теорії освіченого абсолютизму, заснованого на ґрунті концепцій природного права й суспільного договору, пристосованих до російського політичного контексту, а також вчення про освіченого володаря — «філософа на троні»[2].

До Москви прибули професори Р. Краснопольський, О. Соколовський, Г. Госкевич, А. Стресовський, М. Канський та інші, всього протягом 1701–1763 рр. — до 95 професорів, з яких 18 були ректорами і 23 префектами. З другої половини XVIII століття українських професорів в Москві мен-

[1] Це визначалося тим, що Москва була найдавнішою столицею Росії з головним престолом усієї держави. У місті знаходився патріарх.

[2] Історія української культури. Т. 3. С. 580.

шає, але тут працювали багато українських вчених, медиків, митців. Та ще пам'ятаймо, що зі збільшенням залежності України Москва стала місцем заслання чи навіть ув'язнення політичних і державних діячів. Зокрема, гетьмана Петра Дорошенка за наказом російського уряду було вивезено з України, і в 1677–1679 рр. він жив у Москві, а помер під Москвою.

Перед нашестям Наполеона в Москві було 183 вулиці, 401 провулок, 25 площ. Коли 2 вересня французькі війська ввійшли в місто, тут залишалося не більше 10 тисяч жителів із більш, як 240 тисяч. У ніч на 4 вересня в Москві почалася грандіозна пожежа. Тарас Шевченко писав: «Как жертва всесожжения вспыхнула святая белокаменная, и из конца в конец по всему царству раздался клич, чтобы выходили стар и млад заливать вражескою кровью великий пожар московский». У цих словах — Шевченкове розуміння першопрестольної важливості Москви для Росії та її ролі у Вітчизняній війні 1812 р.

Вихідець з України Григорій Данилевський розповідав в історичному романі «Спалена Москва» (1886): «С разных сторон поднимались густые облака дыма с пламенем. Горели соседние Тверская, Никитская и Арбат». Арбатець Михайло Загоскін писав у книзі «Москва и москвичи» про повернення свого героя до Москви, зафіксувавши, до речі, щасливий випадок збереження церкви: «Вот уж я проехал Никитские ворота — вот мой приход... Церковь цела, быть может, и мой дом... Нет! Вот он, голубчик, без кровли!.. Подъезжаю поближе... Гляжу — и что ж? Господи боже мой!.. Передняя стена дома в развалинах, почти все комнаты нижнего этажа раскрыты, как напоказ!»

У першому опублікованому вірші очевидця спаленої Москви Олександра Пушкіна «Воспоминания в Царском Селе» (1815) читаємо:

Где ты, краса Москвы стоглавой,
Родимой прелесть стороны?
Где прежде взору град являлся величавый,
Развалины теперь одни...
И там, где роскошь обитала
В сенистых рощах и садах,
Где мирт благоухал и липа трепетала,
Там ныне угли, пепел, прах.

Отже, у юного Пушкіна йшлося про церковні «глави» (маківки), яких стало значно менше, бо з 320 храмів (без урахування монастирських і домових) уціліло лише 123[1], тобто було спалено, знищено 38% московських церков. Цей процент значно вищий, ніж серед будинків і магазинів: із 9158 будинків уціліло 2626 (29%), із 8520 магазинів — 1368 (16%). Цікаво, що вже у 1817 р. у Москві діяло 246 церков (крім монастирських).

[1] Є інші дані: уціліло 237 храмів, але тільки 137 із них зруйновані настільки, що їх пропонували розібрати.

У 40-х рр. XIX століття, коли Шевченко вперше приїздив у місто, в ньому нараховувалося понад 350 тис. жителів, що на 100 тис. чоловік більше, ніж до нашестя Наполеона. З цього часу й до смерті поета чисельність населення в Москві виросла приблизно на 100 тис. чоловік. Є дані на початок 50-х рр. — 356,5 тис. чоловік, у 1856 р. — 368,8 і в 1862 р. — 448 тис. чоловік. Смертність у Москві перевищувала народжуваність. Скажімо, у 1832–1842 рр. щорічно народжувалося в середньому 8800 чоловік, а помирало 9800 чоловік. Приріст населення відбувався головним чином за рахунок притоку ззовні. Особливо швидко зростала чисельність робітників, на середину XIX століття вона майже подвоїлася. Протягом другої половини XIX століття населення Москви збільшилося майже втричі: у 1880-х рр. наблизилося до 800 тис., а на початку XX століття перевищило 1 млн чоловік. Це зростання було викликане промисловим і торговельним розвитком і відбувалося за рахунок притоку із сіл корінних російських губерній, які оточували Москву в радіусі 300–350 кілометрів. Цим пояснювалася тодішня однорідність національного складу московського населення. Цікаво, що вже тоді кількість уродженців України в Москві була більшою, ніж вихідців із Орловської, Тамбовської, Курської, Воронезької губерній.

Шевченковий сучасник Петро Вістенгоф (1811–1855) залишив цікаві цифри стосовно Москви середини XIX століття: «В числе 350 000 жителей, составляющих народонаселение Москвы и состоящих преимущественно из природных москвичей, помещиков и купцов других губерний, приезжающих в Москву для временного пребывания по делам своим, находятся иностранцы разных наций, а именно: немцы, французы, англичане, итальянцы, шведы, греки, армяне, турки, персияне, татары, бухарцы и жиды... Всех иностранцев обоего пола проживает: исповедующих римско-католическую веру 1500 человек, евангелико-лютеранскую 2000, реформатскую 500, армяно-грегорианскую 610, магометанскую 390. Все они согласно с законом Российского государства пользуются правами природных жителей в отношении личности и собственности, имея полную свободу в отправлении богослужения...»

У Москві діяло близько 400 церков (для порівняння: в Петербурзі на той час було 169 храмів, у Казані — 74, в Ярославлі — 66, у Нижньому Новгороді — 52) і понад 20 монастирів[1]. Тарас Шевченко все це запримітив, як тільки познайомився з Москвою, і пам'ятав усе життя. Свідченням є запис у щоденнику 13 вересня 1857 року, коли поет, повертаючись із заслання, побачив Казань і згадав давно почуту приказку:

[1] Москвознавець Петро Ситін, посилаючись на дослідника московських храмів М. Александрівського, зазначав, що їх число взагалі ніколи не перевищувало 500 разом з домовими і монастирськими церквами. Проте насправді з часом храмів у Москві стало значно більше.

«Казань — городок —
Москвы уголок...

Сегодня поутру увидел я издали Казань[1], и давно слышанная поговорка сама собою вспомнилась и невольно проговорилась... **Как издали, так и вблизи, так и внутри Казань чрезвычайно живо напоминает собою уголок Москвы: начиная с церквей, колоколов до саек и калачей, — везде, на каждом шагу, видишь влияние белокаменной Москвы»**[2]. У кількох словах, які стосувалися Казані, Шевченко мимохідь передав характерні риси Москви. У першу чергу її «белокаменность» і «першопрестольність», що пізнавалися, передусім, через храми й церковний дзвін.

Згадаймо, як про це писав Пушкін:

Перед ними
Уж белокаменной Москвы,
Как жар, крестами золотыми
Горят старинные главы.

Як бачимо, образ «белокаменной Москвы» у Пушкіна й Шевченка буквально збігається. Золото сотень церковних бань, яке вражало весь світ, стало головною образною характеристикою старовинної Москви — «Москва Златоглавая». Легкою рукою генія Шевченко доторкався до образно-символічного обличчя Москви.

Французький маркіз Астольф де Кюстін, який відвідав Москву майже водночас із Шевченком, захоплено писав: «Величезна кількість церковних бань, гострих, як голки, шпилів і химерних вежок горіло на сонці... Щоб ясно уявити собі всю своєрідність картини, яка відкрилася переді мною, треба нагадати, що православні церкви обов'язково завершуються кількома банями... Кожна з них увінчана хрестом найтоншої філігранної роботи, а хрести, то позолочені, то посріблені, з'єднані не менш уміло між собою ланцюгами. Спробуйте уявити собі картину, яку неможливо навіть передати кольорами, а не те, що нашою бідною мовою!»

Інший іноземець — німецький мандрівник Іоганн Георг Коль, який був менш емоційним у сприйнятті православної Москви, зафіксував на почат-

---

[1] Шевченко плив на пароплаві з Астрахані до Нижнього Новгороду.

[2] У Шевченковій повісті «Близнецы» читаємо стосовно Москви часів наполеонівського нашестя: «Как жертва всесожжения, вспыхнула **святая белокаменная...**» У листі до Бодянського від 1 травня 1854 року поет згадував про життя у **«вашій білокаменній»**. Річ у тому, що з початку XIV століття в Москві почали будувати церкви з «білого каменю» — вапняку та доломіту, які добувалися в Підмосков'ї, на берегах Москви-ріки, в першу чергу поблизу села М'ячкове, що в гирлі річки Пахра. За свідченням літопису, в 1366 р. молодий князь Дмитро Іванович (у майбутньому — Донськой) задумав будувати «город камен Москву, да еже умыслина, то и сотворима». З того часу Москва отримала епітет — «білокаменна». Архітектурний ансамбль міста, що складався віками, мав органічний, обов'язковий елемент — білий камінь.

ку 40-х рр.: «Усіх кам'яниць, призначених для Божої служби в Москві, не перелічити, всі райони міста наповнені численними малими, золотими, срібними і зеленими банями й вежками церков і каплиць. Тому все місто є святим для росіянина й, угледівши його на під'їзді, кожний благоговійно хреститься й молиться».

Наприкінці XIX століття норвезький письменник Кнут Гамсун, який побував у Москві в 1898 р., із захопленням писав: «У Москві близько чотирьохсот церков і каплиць, і коли починають дзвонити всі дзвони, то повітря тремтить від безлічі звуків у цьому місті з мільйонним населенням[1]. З Кремля відкривається вид на ціле море краси. Я ніколи не уявляв собі, що на землі може існувати подібне місто: все навколо рясніє зеленими, червоними й позолоченими маківками й шпилями. Перед цією масою золота у поєднанні з яскравим блакитним кольором блідніє все, про що я коли-небудь мріяв».

Як прекрасно сказала Марина Цвєтаєва:

У меня в Москве — купола горят,
У меня в Москве — колокола звенят.

Москва ввійшла в історію як місто сорока сороков (йдеться про об'єднання московських храмів). У Володимира Даля читаємо, що в старовину рахували сорокáми: перший сорок, другий і т. д. (тобто 1 тис. 600). Втім, уже Даль застерігав, що насправді церков «лише близько тисячі». Гарячий прихильник Шевченка, корінний москвич Іван Бєлоусов писав: «У Москві, кажуть, сорок сороков церков, і це близько до істини». Але храмів було значно менше. Вже згаданий Іоганн Георг Коль звернув увагу на різночитання щодо кількості московських церков: «Загальну кількість їх встановити дуже важко, і різні автори дають про це різні відомості. У той час, як одні говорять про півтори тисячі московських храмів, інші визначають їх загальну кількість у п'ятсот, а треті скорочують цю цифру до двохсотшістдесяти. Все залежить, звичайно, від того, як проводити підрахунок і що розуміти під церквою».

Втім, якби порахувати всі церковні вівтарі з престолами[2], то цифра перевалила б за сóрок сороков. Скажімо, у 1917 р. в Москві налічувалося 1620 престолів християнських віросповідань, а храмів — 848[3].

---

[1] За даними історика Москви Івана Кондратьєва, наприкінці XIX століття у Москві налічувалося 379 церков: приходських — 239, домових — 110, соборів — 9, монастирів чоловічих — 14, жіночих — 7. У всіх цих храмах було 1060 престолів.

[2] У християнських церквах — священне місце з зображенням Бога на троні (як символ Божественної влади). Високий чотирикутний столик, що стоїть у центрі вівтаря. У Володимира Даля: «В церкви — столик в алтаре, перед царскими вратами, на коем совершается таинство Евхаристиии».

[3] У сучасній енциклопедії «Москва: все православные храмы и часовни» (2009) зазначається, що церков і монастирів «було у першопрестольному граді понад вісімсот». Щодо радянської Москви скажемо, що у 1990 р. у ній нараховувалося 171 діючий храм, а 263 були закритими. Ще 433 — знесено. Наступного десятиріччя більшість закритих церков передано православній церкві.

Що ж до сóрока, як об'єднання храмів, то найчастіше він налічував менше, ніж чотири десятки церков. Втім, не завжди. Скажімо, у другій половині XVII століття у Москві, за деякими даними, нараховувалося 943 церкви, об'єднані у шість сороков, тобто в одному сороку налічувалося майже вчетверо більше церков, ніж мало бути. У документах, які мені доводилося вивчати, сорока нараховували від 14 до 35 храмів. Вони були розділені на староства і благочиння (відділення).

До новітньої праці «Храмы Москвы: энциклопедия шедевров православия» включено близько 280 храмів, об'єднаних у 13 благочиній (у кожному благочинії — від 12 до 40 храмів). Ще — 10 соборів Московського Кремля й установ Московської патріархії та 12 монастирських храмів. Тобто, до московських шедеврів православ'я нині включено три сотні храмів[1].

Словосполучення «сорок сороков» міцно ввійшло як у церковний ужиток, так і в світське життя. Як тут знову не згадати Марину Цвєтаєву:

Семь холмов — как семь колоколов,
На семи колоколах — колокольни.
Всех счетом: сорок сороков, —
Колокольное семихолмие!

Не можу не сказати, що й святонебесний Київ повнився божественним дзвоном. Нагадаю, як хвилююче писав Тарас Шевченко:

Мов на небі висить
Святий Київ наш великий.
Святим дивом сяють
Храми божі, ніби з самим
Богом розмовляють.

Та в цій книзі ми зануримося в історію московських храмів, але лише тих, які так чи інакше пов'язані з Україною.

[1] Підраховано за книгою: «Храмы Москвы: энциклопедия шедевров православия». — М.: Эксмо, 2010. — 352 с.

Розділ 2

«Прилучався до церкви»

Церква Архангела Гавриїла (Меншикова вежа)

(Архангельський провулок, 15 а)

«Побудована зодчим Іваном Зарудним»

На самому початку 2010 року — 2 січня, — коли робота над цією книгою була в розпалі, прийшов я до церкви Архангела Гавриїла зранку, і мені навіть дозволили відчинити її важкі двері для відвідувачів. Запалив найперші в той день свічки, довго стояв, схиливши голову, перед українським генієм... Вийшов і вкотре з особливою душевною гордістю прочитав: **«Памятник архитектуры. Церковь Архангела Гавриила. Построена в 1707 году зодчим И. П. Зарудным»**.

Меншикову вежу звели не на пустирі, — місце було намоленим. Дерев'яна церква відома тут із 1551 р., а кам'яна — з 1657 р. Наприкінці XVII століття землю біля храму почав скуповувати сподвижник Петра І Олександр Меншиков, який і вирішив побудувати нову церкву. Архітектором та організатором будівельних робіт став Іван Зарудний. Кажуть, що під його керівництвом працювали російські майстри (23 муляри з Костроми й Ярославля) та італійці, які виконували зовнішнє кам'яне облицювання і ліпні прикраси в інтер'єрі, а всередині церкви працювали ще й майстри з Швейцарії.

Три роки потому в центрі Москви виросло архітектурне диво. Над масивною основою церкви Зарудний стрімко підніс небачені для Москви восьмигранні яруси — два кам'яні та один дерев'яний. Вони мали просторі прорізи, що стали прекрасним резонатором для півсотні дзвонів, які було куплено в Лондоні ра-

зом із циферблатними дзигарями-курантами (!), встановленими на останньому ярусі з усіх чотирьох боків. Куранти відбивали кожні 15 хвилин, а опівдні всі 50 дзвонів виконували півгодинний концерт! Такого тоді не було навіть на Спаській вежі Кремля. На ній аж у 1852 р. було встановлено куранти фірми «Братів Бутентоп», які опівдні грали гімн «Коль славен наш Господь в Сионе» українського композитора Дмитра Бортнянського, а о 9, 15 і 18 годині — Преображенський марш. Але й це ще не все, що втнув український архітектор. Він увінчав церкву 13-метровим шпилем із позолоченим ангелом. Річ не лише в тому, що такий шпиль був у Росії першим (!) і вже пізніше з'явився в Петербурзі на Петропавловському соборі. Головне, що завдяки йому, Меншикова вежа стала приблизно на три метра вищою за дзвіницю Івана Великого в Кремлі! Це було категорично не прийнято в Москві![1] На таку геніальну зухвалість, очевидно, мав право лише українець Іван Зарудний. І ніхто не посмів перечити йому.

Втім, знайшлася вища сила, яка рішуче втрутилася в архітектурний ансамбль зодчого. Через 16 років після побудови храму, в 1723-му, під час грози блискавка вдарила у шпиль з позолоченим ангелом і запалила дубові конструкції верхнього ярусу. Пожежу вдалося загасити, але верхній дерев'яний ярус повністю згорів, а обгоріла будівля залишилася безлюдною на півстоліття. У народі говорили, що так Бог покарав творців вежі за порушення благочестивої московської традиції[2].

У Рустама Рахматулліна зустрічаємо сучасне трактування цього факту: «В ударі блискавки в Меншикову вежу Москва побачила не тільки образ краху Меншикова, але і знак перемоги духу міста над духом століття. І, звичайно, гнів небес на вавілонську марноту. Втім, чи був досвід Меншикової вежі вавілонським? Або, скажемо, тільки вавілонським? Так, Меншиков побудував вежу до небес, щоб зробити собі ім'я, і чутлива Москва присвоїла їй це ім'я. Але Меншикова вежа — все ж церква, і як така присвячена архангелу, чину небесному».

Отож! Українець Іван Зарудний будував саме церкву, а не пам'ятник Меншикову! Тому її архітектуру, на мою думку, доцільно пояснювати не містичним мудруванням, а нестримним «українським стремлінням форм

[1] Рустам Рахматуллін пише, що «виклик Меншикової вежі Великому Івану був викликом Великого Петра, лише записаним на ім'я фаворита».

[2] Вежа мала запущений вигляд уже на початку 1720-х рр., адже Меншиков, який рідко бував у Москві, мало турбувався про неї. Лише у серпні 1720 р. Меншиков дав гроші, щоб «на церкви кровлю починить, чтобы течи не было». На це Зарудний мало не зухвало відповів:

«А на церкви не токмо кровля и шпицер, и два полуглавия по самый осмерик, в котором часы стоят, мокротою и ветром зело обило, а ежели не будет починено подмаскою или покрытием железным, то умножится гниль в дереве, ветром расшатав уронит. А надобно заранее подкрепить и вычинить и покрыть как шпицер, так и оба полуглавия железом дощатым сибирским. Також де внутрь церкви и иконостас доделать столярством с резьбою, как вашей светлости был доклад, понеже и так церковь святая стоит аки в запустении, и освещением, чтобы много народное поношение пресечь, надлежит в совершенство произвести».

Вочевидь, що Зарудному було боляче за своє творіння — Меншикову вежу.

храму вгору». Борис Віппер наголошував, як «чудово вирішена Зарудним проблема нестримного вертикального тяжіння»[1].

Після пожежі будівля стояла в руїнах близько півстоліття. Люди забули, що вона була церквою, й називали її Меншиковою вежею. До життя її повернули московські масони, які довгий час проводили у ній свої зібрання. Масонські символи та вислови були зстерті зі стін аж у 1863 р. за вказівкою митрополита Московського Філарета. Тоді храм став ніби домовим при Московському почтамті.

Меншикова вежа була одним із перших у Москві храмів, де з'явилася сюжетна скульптура. У новітньому виданні читаємо: «Нині храм архангела Гавриїла є добре збереженим пам'ятником початку XVIII століття з рідкісною для Москви сюжетною скульптурою і живописом, багатою декоративною обробкою всередині й ззовні»[2]. Ми можемо побачити рельєфні зображення над входами — «Вхід у Єрусалим», архангели Гаврило й Михайло, зображення херувимів у капітелях колон і пілястр, рельєфні композиції на євангельські сюжети тощо. Виразним декором стали конструктивні елементи в нижній частині споруди — заввишки з поверх волюти-контрфорси, дивлячись на які, не відчуваєш, що вони тримають вагу всієї стрімкої споруди. Характерно, що декор екстер'єру церкви пишніший, ніж інтер'єру, внутрішній простір вирішено по-новому, традиційні хори на рівні другого ярусу продовжено нависаючою галереєю по всіх чотирьох стінах центрального об'єму, куди з двох боків симетрично ведуть відкриті сходи, що нагадують католицькі храми. Навпроти вівтаря на галереї було обладнано окреме закрите молитовне приміщення для родини Олександра Меншикова.

Немає жодного сумніву, що цю церкву бачив Тарас Шевченко, коли 20 березня 1858 року побував на вулиці Покровці, а звідти вирішив зайти до свого старого приятеля Аполлона Мокрицького[3], який жив на М'ясницькій навпроти міського поштамту:

[1] Виппер Б. Архитектура русского барокко. С. 99.

[2] Москва: всё православные храмы и часовни. — М.: Эксмо: Алгоритм, 2009. С. 123.

[3] Аполлон Миколайович Мокрицький (1810–1870) — український і російський маляр, педагог, у 1818–1822 рр. навчався в полтавському будинку виховання бідних дворян, попечителем якого був Іван Котляревський, а Михайло Щепкін якраз тоді служив у полтавському театрі. Гімназичний товариш Гоголя по Ніжину, на початку 30-х років жив з ним у Петербурзі. Навчався в Академії мистецтв, був учнем Карла Брюллова. Мокрицький познайомився з Шевченком у Петербурзі, разом з Іваном Сошенком клопотався про звільнення Шевченка з кріпацтва і влаштування на навчання в Академію мистецтв. У своєму щоденнику докладно розповів про це. 25 квітня 1838 року Мокрицький був присутній при тому, як Василь Жуковський у петербурзькій майстерні Брюллова вручив Шевченкові відпускну.

У щоденнику Мокрицького знаходимо кілька цікавих штрихів про ставлення до молодого Шевченка Брюллова та Жуковського. А ще Мокрицький згадує, як у квітні 1838 року разом із Шевченком відвідав Ермітаж: «Дуже корисною була наша розмова в цьому святилищі, і на цей раз більш ніж коли побачив я достоїнства творінь першокласних майстрів».

«Расспросил у будочника[1] дорогу к почтамту, поплёлся тихонько к Мокрицкому». Враховуючи те, що будочник, напевне, показав найкоротшу дорогу, Шевченко, скоріше за все, вийшов на М'ясницьку через Армянський провулок і провулок Криве Коліно (Кривоколінний). У цьому випадку в Армянському провулку він пройшов повз армянську **Хрестовоздвиженську церкву,** побудовану у 70–80-х рр. XVIII століття. В «Алфавитном указателе к плану Якиманской части» про неї сказано: «Иноверческие церкви. Армянская, в Армянском пер.». Ліворуч по ходу знаходився будинок Армянської гімназії, перетвореної у 1848 р. у Лазаревський інститут східних мов (нині тут знаходиться Посольство Вірменії). Затим у провулку Криве Коліно Шевченко проминув будинок (№ 4) російського поета Дмитра Веневитінова, в якому у 1826 р. Олександр Пушкін читав свого «Бориса Годунова».

Особливу увагу Шевченка привернула прекрасна **церква Миколи Чудотворця:** «Николая Чудотворца, что в Столпах, в Армянском пер.».

Відома дерев'яною з 1547 р., а кам'яною — з 1629 р. Нову церкву зведено у 1669 р. Іваном Косміним. Наприкінці XVII століття мала під собою ще й нижню церкву — Різдва Богородиці.

У нас є можливість уважно розглянути частину московського міського простору на репродукції гравюри середини XIX століття за акварелллю І. Шарлеманя (зображено ту частину М'ясницької вулиці, де знаходився відомий і нині будинок Юшкова, тобто Училище малярства і скульптури Московського художнього товариства)[2]. В «Алфавитном указателе к пла-

---

У 1842 р. Мокрицький на власний кошт виїхав до Італії для вдосконалення художньої майстерності. Теплі згадки про Мокрицького є у повісті «Художник» і в листуванні Шевченка. За час, коли друзі не бачилися, Мокрицький до 1848 р., вже за підтримки Петербурзької Академії мистецтв, знаходився за кордоном, а після повернення став академіком, працював професором Училища малярства й скульптури на М'ясницькій, де й жив. Шістнадцять років він не бачив Шевченка і не впізнав змученого засланням та хворобою поета, проте зустріч, судячи з усього, була теплою, бо через день — 20 березня — Шевченко ще раз зайшов до нього.

[1] Будочник — у XVIII-XIX століттях — нижчий чин у поліції Російської імперії. Цей поліцейський стежив за порядком і чистотою на вулицях; частенько виконував роль «довідкового бюро». Скажімо, гоголівський Чичиков у перший день приїзду в губернське місто NN розпитав «подробно будочника, куда можно пройти ближе, если понадобится, к собору, к присутственным местам, к губернатору», а наступного дня «полицмейстеру сказал что-то очень лестное насчёт городских будочников». Будочник знаходився у спеціальному приміщенні — будці на перехресті вулиць. У 1862 р. замінений городовим. У 40 рр. XIX століття в Москві стояло 360 будок, а врешті-решт їх кількість досягла 1200.

Тетяна Щепкіна-Куперник розповідала, що у Миколи Кетчера, який жив поруч із Михайлом Щепкіним на 3-й Міщанській вулиці можна було чути «українські вірші Шевченка, а після них такі гарячі розмови, що стривожений будочник заглядав через паркан» (там знаходилася Калмиковська поліцейська будка).

[2] В «Алфавитном указателе к плану Мясницкой части» зазначено будинок «художественного класса живописи и ваяния Московского общества на Мясницкой ул.». Цей чотириповерховий палац навпроти колишньої садиби князя Олександра Меншикова побудував за часів Катерини II генерал-поручик Іван Юшков. У будинку багато світла, безліч кімнат, вестибюлів, сходів і колонад. Його напівротонду добре видно від М'ясницьких воріт. Академік Ігор Грабар приписав авторство будинку архітектору Василю Баженову, правда, за непрямими доказами.

ну Мясницкой части» він позначений № 199, а навпроти ми бачимо будинок Імператорського Московського поштамту (№ 200), двір якого було ще не забудовано[1]. Бодянський писав: «Смотрел выставку в художественном классе, что против почтамта...» Поштамт уже кілька десятиліть розташовувався неподалік — у колишніх палатах сподвижника Петра І Олександра Меншикова, садиба якого розкинулася на початку XVIII століття біля М'ясницьких воріт навпроти **церкви святих Флора і Лавра**[2]. Цю граціозну церкву, знесену у 1935 р., видно на акварелі. Вона відома з 1547 р., коли ще була дерев'яною. У 1657 р. поряд з нею було побудовано цегляну церкву, поновлену в 1851 р., саме такою її бачив Шевченко.

Борис Пастернак, який, як і Мокрицький, жив із батьками при Училищі малярства, писав, що у роки його дитинства «во дворе церкви Фрола и Лавра, считавшихся покровителями коноводства, производилось освящение, и ими, вместе с приводившими их на освящение кучерами и конюхами наводнялся весь переулок».

Ліворуч на картині височить славетна Меншикова вежа, що в Архангельському провулку, з церквою Гавриїла Архангела. Тарас Григорович обов'язково зупинився вражений, але, мабуть, не знав, що вежу було зведено під керівництвом Івана Зарудного. Меншикова вежа дуже подобалася мистецтвознавцю — академіку Ігорю Грабарю. Він назвав її поетичним дифірамбом зодчого красі російського (читаймо — українського) іконостаса. За ним і москвознавець, інтелектуал Олег Волков називав Івана Зарудного «талановитим сином України», захоплювався Меншиковою вежею — «одним із найпоетичніших і найдосконаліших пам'ятників російської архітектури»[3].

На жаль, Меншикову вежу вже давно не можна побачити в усій повноті, бо вона перекрита з боку Архангельського провулка **церквою Феодора Стратилата**, зведеною ще на початку XIX століття. Якби у наш час перед церквою Архангела Гавриїла почали зводити «новобуд», очевидно, громадськість запротестувала б, але безлика споруда церкви Феодора Стратилата, у 1806 р. наполовину закрила собою красуню Меншикову вежу, і це, на мій погляд, одна з архітектурних недоречностей Москви. Тим більше, що

[1] Після будівництва у 1910-х рр. на вулиці М'ясницькій нової будівлі Поштамту вид на Меншикову вежу з цього боку було закрито.

[2] Крім того, на розі М'ясницької та Мілютинського провулка стояла **церква архидиякона Євпла:** «Евпла Архидиакона на Мясницкой ул.». Відома дерев'яною з 1471 р., кам'яною — з 1657 р. Кажуть, що у цій церкві вперше після вступу Наполеона до Москви пройшла молитва за царя Олександра. Знесена у 1926 р.

[3] Волков О. Москва дворянских гнёзд. — М.: Алгоритм. С. 172, 178, 181.

У дореволюційному виданні читаємо ніби саме про Меншикову вежу: «Украинское стремление форм храма вверх, отвечающее руководящей мысли стремления религиозно настроенного духа к небесам, и украинскую «ярусность», т. е. наслоение уменьшающихся четвериков и восьмериков в форме столба или башни».

й з боків Меншикова вежа немилосердно затиснута сусідніми будівлями (ліворуч — представництво Ямало-Ненецького автономного округа в уряді РФ, а праворуч — дитяче відділення міської стоматологічної поліклініки № 53). Досить сказати, що нині сфотографувати храм у повній красі практично неможливо. В альбомах архітектурних пам'ятників Москви найчастіше відтворюють фото XIX століття. Втім, коли заходиш у дивовижно затишну й теплу церкву Феодора Стратилата, про все це забуваєш.

Церква архангела Гавриїла була закрита у 1923 р., а Феодора Стратилата — у 1930-х рр. У 1947 р. обидві церкви були передані Антиохійському патріархату, у них провели реставрацію й відновили богослужіння.

Акварель Шарлеманя дає живе уявлення про московське вуличне життя середини XIX століття. На передньому плані бачимо кінного водовоза, трохи далі — прольотку з візником біля неї та багату карету з трійкою коней, а ще — крита лінійка, запряжена парою коней, і вершник на білому коні. Втім, усе це скоріше прогулянкові екіпажі, траспортне значення вулиці тоді ще було невеликим.

У полі нашого зору — понад півсотні москвичів та гостей міста. Найближче — розносники якогось дрібного товару — один тримає його на голові, що було характерним для тих часів, інший — перед собою, та чоловік із візком на двох колесах. Біля входу до великого складу, мабуть купецького, що перед церквою, сидить сторож на стільчику; ліворуч, біля входу до двору поштамту, стоїть, очевидно, черговий. Неподалік — жінка з дитиною, скоріше за все, купує для неї солодощі, ще одна жінка з дитиною прогулюються М'ясницькою. Кілька груп людей, які неквапно розмовляють, інші поспішають у своїх справах. Серед них неважко уявити Тараса Григоровича...

Церква Іоанна Воїна на Якиманці

(вул. Велика Якиманка, 46)

«Кращий твір ранньопетровської архітектури в Москві»

Зовнішні архітектурні форми цього храму за три століття не змінилися. Якось прийшов до нього взимку і був вражений до глибини душі: на тлі білого снігу, який щойно випав, і синього, наче вимитого неба, сяяв витонченою довершеністю і неземною красою дивовижний храм з червоної цегли — воістину **красний!**[1] Досконалість архітектурного абрису, легкі витончені пропорції, тонке мереживо білокаменного узорчастого різьблен-

[1] Красний, тобто красивий, прекрасний, наприклад, Красна площа, Красні ворота.

ня, сяяння позолочених маківок і ажурних хрестів постійно викликає захоплення в усіх цінителів храмового будівництва.

При вході до церкви викарбовано у граніті: **«Памятник архитектуры. Церковь Иоанна Воина, что на Якиманке. Построена в 1712 году зодчим И. П. Зарудным».** Такий запис зроблено на основі глибоких досліджень Ігоря Грабаря, який понад півстоліття тому заявив, що стосовно церкви Іоанна Воїна «не залишається місця сумніву в авторстві Зарудного». У новітньому виданні «Храмы Москвы: энциклопедия шедевров православия» (2010) також визнано, що храм збудовано «за проектом архітектора І. Зарудного». Чого варті після цього подейкування деяких сучасних московських мистецтвознавців щодо українського авторства?

Отже церква відома дерев'яною з 1625 р., а нова її історія, пов'язана з Іваном Зарудним, розпочалася на початку XVIII століття. Газета «Московские церковные ведомости» (1906, № 7) так розповідала про це: «В 1708 г. Петр I проезжал весною по Якиманке, увидал затопленную водою церковь Иоанна Воина, стоявшую на низменном месте, и распорядился построить ее вновь на возвышении; сам прислал план для храма и денежный вклад на построение. Церковь начали строить в 1709 г. и окончили в 1717 г.». Що за царський план було прислано, ніхто не знає, але відомо, що церкву Іоанна Воїна збудував український зодчий Іван Зарудний. Москвознавці М. Ільїн і Т. Моісеєва писали про це так: «Схожість ряду деталей церкви (напівкруглі фронтонні завершення посередині карнизу, пілястри на ребрах восьмерика, волюти, балкони з балюстрадами, обрамлення порталів) з деталями Меншикової вежі, а також високі художні достоїнства пам'ятника дозволяють приписувати його І. П. Зарудному. Церква Іоанна Воїна належить до кращих творів раньопетровської архітектури в Москві»[1]. Приємно, коли авторство надійно встановлюється за неповторним і недосяжним художнім рівнем українського Майстра.

Церкву Іоанна Воїна освячено 12 липня 1717 року випускником Києво-Могилянської академії, Патріаршим місцеблюстителем, митрополитом Рязанським Стефаном Яворським. Головний вівтар присвячено святому мученику Іоанну Воїну — небесному покровителю стрільців, які жили тут на початку XVII століття. Головний іконостас неодноразово змінювався. Нинішній — прекрасний різьблений іконостас — п'ятий, створений у 1708 р. для церкви Трьох Святителів біля Красних воріт і після її знесення у 1928 р. перенесений до храму Святого мученика Іоанна Воїна. У головному алтарі храму зберігаються частинки мощей 150-ти святих Вселенської церкви і землі Російської. У дні пам'яті деяких святих, наприклад, Феодосія Чернігівського, їхні мощі виносяться для поклоніння на середину храму. Крім святих мощей в церкві Іоанна Воїна зберігаються також такі християнські

[1] Буквально так само вважають сучасні автори книги «Москва златоглавая» (2007).

скарби, як частки Гроба Господня і землі від Гроба Господня, Ризи Господньої і Камінь із річки Іордан.

У 1754 р. біля церкви було зведено високу цегляну огорожу з узорними металевими кованими ґратами. Вона зроблена в тому ж барочному стилі, що й сама церква, і складає з нею прекрасний єдиний архітектурний ансамбль. Через 230 років, у 1984-му, частину огорожі разом із масивними воротами було пересунуто на 30 метрів ближче до церкви, а сусідні будинки, що застили церкву — знесли. У результаті церква Іоанна Воїна відкрилася з боку Калузької площі і своєю незвичайною красою радує не лише москвичів, але й гостей міста, які в'їжджають у центр столиці з аеропорту Внуково.

У 1906–1922 рр. настоятелем храму був Христофор Надєждін, арештований і розстріляний у 1937 р. Але за радянських часів храм не закривався. Надєждіна було канонізовано у 2000 р. у лику священомучеників. У храмі зберігається його аналойна ікона.

Незважаючи на те, що навколо намоленого місця з архітектурною перлиною Зарудного стрімко ростуть безликі московські новобудови, храм, від якого не можна відвести очі, одухотворяє старовинну Якиманку. Великий український зодчий і сьогодні показує, наскільки він духовно вищий і багатший від сучасних архітекторів.

Церква Миколи Явленого на Арбаті

(знесена у 1931 р.)

«Микола арбатця радував»

Точна дата виникнення церкви Миколи Явленого невідома. Деякі історики вважали, що вона існувала вже за часів Івана IV Грозного, який царював у 1547–1584 рр. Вони посилаються на опис Миколо-Угрешського монастиря, в якому йдеться про те, що після введення опричнини Грозний побудував на Арбаті палац «подле самого храма Св. Николая, слывущего Никола Явленный, избрав его приходом своего двора». Скажімо, Степан Шевирьов стверджував, що храм «безперечно побудовано при Іоанні Грозному». Відомий москвознавець XIX століття Михайло Пиляєв у книзі «Старая Москва», посилаючись на свого попередника Івана Снєгірьова, також писав, що початок історії цієї церкви знаходиться у XVI столітті. Так само він наголосив на близькості храму до арбатського палацу Івана Грозного, що входив до Опричного двору царя. Виникло навіть припущення, що Грозний враховував розташування церкви Миколи Явленого: церква «дала привід для здогадок, що вона була свідком чернечої набожності лютого царя». У «Архе-

ологічному нарисі церкви Св. Миколи Явленого» І. Токмакова сказано, що церква побудована у 1589 р. Цю дату наведено і в сучасній книзі «Москва 850 лет» (1996). Москвознавець А. Мартинов вважає датою зведення храму 1593 р., тобто під час царювання сина Грозного Федора Івановича.

Дослідник історії храму Сергій Смирнов, який грунтовно вивчив архівні матеріали, літописи, актові книги XVIII століття, пише, що Микола Явлений з'явився на Арбаті вже за наступного царя — Бориса Годунова (1598–1605).

В одній з кращих дореволюційних книг про Москву «Седая старина Москвы» Івана Кондратьєва (вийшла наприкінці XIX століття) зазначалося, що церква «Миколи Чудотворця Явленого, що на Арбаті, спочатку побудована в 1689 році...» На меморіальній дошці, яка позначає нині на Арбаті місце, де знаходилася церква, викарбувано іншу дату її народження — 1639 р.

У нещодавно вперше опублікованих працях Івана Забєліна говориться про явища зцілення «на новом месте, в новом храме, каким был в 1628–1636 гг. Никола Явленный на Арбате...»

Як би там не було, а з часом церква Миколи Явленого стала справжнім символом Старого Арбату. Сучасник Годунова архієпископ Арсеній Еласонський у своїх записках зазначив, що цар «спорудив з основи великий храм Миколи Чудотворця в Москві на Арбаті...» Він був зразком годуновського стилю, що вже у XVII столітті поклав початок будівництву так званих «вогняних церков», серед яких був і Казанський собор на Красній площі у Москві (1625 р. — середина 1630-х рр.). Над традиційним четвериком здіймалася піраміда кокошників, що завершувалися однією банею. Стіни четверика символізували народи, які з чотирьох сторін світу приходять до церкви, численні кокошники уособлювали розмаїті небесні сили («сили небесні суть полум'я вогняне»), а верх храму вподібнювався самому Христу.

Поряд з Миколою Явленим знаходилася збірня[1] стрілецької слободи, де зберігалися також прапори, документи, велося діловодство. Церква та збірня утворювали своєрідний релігійний та адміністративний центр слободи. Таким чином, Микола Явлений був основним храмом у цій частині міста. До нього тягнулися парафіяни, які зводили тут свої оселі, зокрема з території нинішнього будинку № 9, де на самому початку XIX століття з'явилися перші житлові й нежитлові будівлі. З цього місця прекрасно було видно неповторну дзвіницю церкви Миколи Явленого, відстань до якої від згаданого будинку не перевищувала 100 сажень[2]. Висота дзвіниці дорівнювала 14 сажням і до XX століття, поки поруч не звели ще більші будинки, вона залишалася важливим архітектурним орієнтиром. Дзвіниця стояла окремо від церкви, що була розташована трохи збоку від вулиці, і не тільки виходила

[1] Приміщення, в якому збирався сход.

[2] Сажень дорівнював 2, 134 метрам.

безпосередньо на Арбат, але й «заступала» за лінію його забудови, вивищувалася на самому його вигині. В одному з дореволюційних московських путівників за редакцією професора Миколи Гейніке читаємо: «Найвищою витонченістю й вишуканістю відзначалася дзвіниця церкви Миколи Явленого на Арбаті». У сучасній праці читаємо: «Особливої уваги, звичайно, вимагає знаменита красуня-дзвіниця, що прикрашала своїм святковим виглядом всю арбатську вулицю. Саме ця надвратна шатрова дзвіниця, що проглядала з усіх боків вулиці, надавала храмові неповторний колорит, доповнюючи його безперечну славу... Дзвіниця славилася і своїм дзвоном... Московська духовна дикастерія ще у липні 1727 року постановила „за дальностью соборного благовеста, слушать церквам благовест знаменитых церквей". І цілком пояснимо почесне розпорядження слухати „в Пречистенском сороке благовест монастырей: Воздвиженского, Алексеевского, Зачатьевского и церкви Николоявленской, что за Арбатскими воротами"»[1].

На зображеннях та фотографіях церкви видно, що над двоярусною квадратною основою підіймалося дивовижне шатро: саме такі шатра впродовж кількох століть прикрашали Москву, вражаючи сучасників своєю красою. Від Арбатської площі вулиця йшла саме до дзвіниці, і тільки після неї Арбат непомітно повертав трохи праворуч. На дзвіниці висіли дзвони 1638 р. і 1751 р., останній важив 212 пудів (!).

Сергій Смирнов знайшов матеріали про те, що після пожежі в церкві 1634 р., її оновлення проходило під особистим наглядом царевого родича окольничого Василя Стрешнєва. Він наказав «поделать и призолотить... оклад горелой и венец и цату[2] Николы Чудотворца Явленского». Більше того, в церкві Миколи Явленого знаходився подарований царською сім'єю дзвін з пам'ятним написом: «Божиею милостию Великий Государь, царь и Великий князь Михаил Федорович всея Руси Самодержец[3] и его царица и Великая княгиня Евдокия Лукиановна и их Государския дети... сий колокол велели дать к церкви Николы Чудотворца Явленского, что за Арбатскими вороты лета 7146 (1638) года». Пізніше у храмі Миколи Явленого неодноразово бувала імператриця Єлизавета Петрівна.

У «Війні й мирі» Льва Толстого церква згадується у зв'язку з вступом у Москву французів 1812 р.: «Около середины Арбата, близ Николы Явленного, Мюрат остановился, ожидая известия от передового отряда о том, в каком положении находилась городская крепость...» Наступного дня цією ж дорогою направлявся в Кремль Наполеон, який так і не дочекався церемонії здачі міста. Саме тут задумав покінчити з імператором П'єр Безухов: «Путь Пьера лежал через переулки на Поварскую и оттуда на Арбат,

[1] Португалова В. В. Серебряный переулок. — М.: Наука, 2007. С. 25–28.

[2] Давньоруська прикраса ікони, що мала вигляд дуги й кріпилася біля шиї зображеної фігури.

[3] Перший цар з династії Романових.

к Николе Явленному, у которого он в воображении своем давно определил место, на котором должно быть совершено его дело». До речі, саме Арбатом, повз церкву Миколи Явленого, пройшли, повертаючись з Бородінської битви, російські війська.

Як свідчать документи, після наполеонівської пожежі храм знаходився у стані руїни й спустошення: «Николоявленская с приделами Покрова Богородицы и Ахтырския Божия Матери, на оной церкви стропилы под железною кровлею сгорели. Иконостасы все целы, оклады с икон и все наружное серебро пограблено, также некоторые иконы истреблены, престолы в приделах опровергнуты... Церковная сумма вся расхищена...»

Проте вже наприкінці 1812 р., завдяки «щедрості парафіян» відновилося богослужіння в Покровському вівтарі, а через чотири роки — і в головній церкві. У нас є виняткова можливість подивитися на церкву Миколи Явленого та й на значну частину Арбату в післянаполеонівський, точніше, пушкінський час очима сучасника — тодішнього молодого художника Володимира Нечаєва (у книзі вміщено репродукцію його акварелі «Краєвид Арбату», датовану 1831–1836 рр.). На акварелі зображено праву середню частину Арбату, а сам художник знаходився в будинку навпроти, зовсім недалеко від Національного культурного центру України в Москві. Отже, назвемо арбатські будівлі на картині Нечаєва: «Нужно толпе домов придать игру, чтобы она врезалась в память и преследовала бы воображение» (Гоголь).

Найближчою до нас є церква Миколи Явленого, далі — дзвіниця цієї церкви і будинок церковної богадільні (тепер тут кафе на розі Серєбряного провулку й Арбату). Через Серєбряний провулок — будинок дячка. Далі бачимо колонний портик будинку відставного поручика Миколи Киреєвського, в якому, як стверджують деякі вчені, в березні 1829 року побував Пушкін. Наступний будинок на акварелі Нечаєва належав підпоручику Василю Сергєєву, а за ним — особняк сенатора Л. Яковлєва, дяді О. Герцена. Нарешті будинок на місці сучасного Театру ім. Євгена Вахтангова, належав поручиці Катерині Павловій... На мостовій бачимо карету, коляску і дрожки, троє молодих людей жваво жестикулюють...

Перед нами Москва, про яку писав сучасник Олександра Пушкіна поет Володимир Філімонов:

Тревога, суета средь улиц и домов
И вечный шум карет и дрожек
Извечный звон колоколов...

Для жителів тодішньої Арбатської вулиці найдорожчим був дзвін колоколів храму Миколи Явленого. Тож, вони з трепетом у душі спостерігали, як їх улюблену церкву перебудували. У 1845 р. було затверджено проект нового храму Миколи Явленого (архітектор Петро Зав'ялов). Невдовзі церкву було закладено митрополитом Філаретом, а через десятиріччя, у

1860 р., будівництво було завершено, і новий храм освятили. Він був квадратним в основі, чотирьохстовпним. На головній осі знаходився основний престол — в ім'я Святого Миколи, праворуч — во славу Покрова Пресвятої Богородиці, ліворуч вівтар рівноапостольних Кирила і Мефодія. Головний триярусний іконостас за проектом архітектора Миколи Козловського було затверджено у 1857 р. особисто царем.

За легендою, Микола Гоголь, відвідуючи своїх друзів Олексія Хомякова та його дружину, заходив і молився у церкві, присвяченій його святому покровителю.

Церква Миколи Явленого була відома в усій Москві. Михайло Салтиков-Щедрін навіть згадав про неї у «Пошехонской старине»:

«У Николы Явленного настоятелем был протопоп, прославившийся своими проповедями. Говорили, что он соперничал в этом отношении с митрополитом Филаретом, что последний завидовал ему и даже принуждал постричься, так как он был вдов. И действительно, в конце концов, он перешел в монашество, быстро прошел все стадии иерархии и был назначен куда-то далеко епархиальным архиереем».

Храм особливо вславився після відкриття при ньому в 1865 р. Братства Святого Миколи, бо став одним із головних московських центрів благодійності, що опікувався царською сім'єю.

Настоятелем церкви Миколи Явленого, який організовував Братство, був, за рекомендацією самого московського митрополита Філарета, Степан Зернов із старомосковської сім'ї Зернових, члени якої написали унікальну сімейну хроніку більше, ніж за сто років, видану окремою книгою[1]. У ній, зокрема, зазначається:

«Церковь Николы Явленного была одной из самых любимых московским обществом. При о. Стефане (Степані Зернові. — *В. М.*) она была всегда переполнена по праздничным и воскресным дням. На службы в церкви он смотрел, как на высшую радость, и служил он за самыми редкими исключениями ежедневно».

Сам Степан Зернов писав:

«Братство Св. Николая учреждено в Москве, при церкви Николая Явленного, на Арбате, для пособия бедным детям священно- и церковнослужителей Московской епархии, которым сами родители не в силах дать нужное образование... Благотворительная деятельность братства распространяется по мере денежных средств его, на все духовные училища московской епархии».

Пізніше настоятелем церкви був протоієрей Григорій Смирнов-Платонов, духовний письменник і редактор (з 1869 р.) «Православного обозрения», а за ним — протоієрей І. М. Лебедєв.

[1] На переломе. Три поколения одной московской семьи. Семейная хроника Зерновых. 1812–1921. Москва — Париж, 2001.

Взагалі для церкви Миколи Явленого, як і для інших арбатських храмів, завжди підбирали високоосвічених, особливо ревних священиків, адже Старий Арбат славився художниками, поетами, вченими, професорами Московського університету. Про це розповів у своїх спогадах арбатський скульптор і художник, багаторічний мешканець Серєбряного провулка, що біля церкви Миколи Явленого, Володимир Домогацький:

«На Арбате и в его провинциях — чтимые москвичами церкви, и служат в храмах этой страны священники, осмотрительно, с великим тщанием подобранные. Здесь надо соблюдать осторожность. Это тебе не Замоскворечье и, тем более, не Таганка, тут одним благолепием не обойдешься. Здесь искони русская интеллигенция густо загнездилась. Простой народ, он везде на Руси одинаков, особых хлопот с ним нет, а с этими держи «ухо востро». Церковь в большинстве из вежливости, раз, много — два в году посещают, к служителям церкви с дворянским ироническим высокомерием относятся. Кто бы не были они по своему социальному происхождению, но по воспитанию, по духу деды их наверняка лягушек резали, отцы в интеллигентской «разумности» потонули, а сами они уже ни в чох, ни во вздох не верят. Народ этот все образованный, по переулочкам профессуры московской не сочтешь, сколько понапихано. Еретического разноверия здесь не оберешься, а равнодушия, даже без подковырки, без насмешки, полнейшего равнодушия к церкви, здесь больше, чем где-либо. **Ну как обыкновенному заурядному батюшке с таким народом управиться, здесь нужен выдающийся, такой, который, как человеческая личность, уважение вызывает и уж, конечно, образованный и дипломатичный.** Такой, который на толстовские темы поговорить бы мог, и Ренана читал, и о Владимире Соловьеве слышал, и хоть знает, что был такой Ницше. Трудно, конечно, такого батюшку подходящего по всем параметрам к приарбатью найти, подбирали все же хоть приблизительно годного. И среди них такие, кто плотно врастал в это разнодумное разномастье и становился своим, дружественным, даже уважаемым и чтимым» (Виділено мною. — *В. М.*).

Серед видатних священиків — протоієреї Василь Соловйов і Микола Толгський, які у наш час причислені до лику новомучеників російських XX століття.

До 300-річчя династії Романових поряд з церквою Миколи Явленого збудували благодійний, релігійно-просвітницький Приходський дім, у якому задумано було розмістити бібліотеку, шпиталь, училище, зал для зібрань.

Та грянули нові, атеїстичні часи. У 1922 р. настоятеля церкви протоієрея Василя Соколова арештували у справі «о сопротивлении изъятию церковных ценностей в г. Москве» і присудили до розстрілу, але потім помилували. У жовтні 1929 року президія Московської міської ради ухвалила

рішення про знесення церкви Миколи Явленого, що й було зроблено через два роки. Першою розібрали красуню-дзвіницю...

Про церкву й дзвіницю Миколи Явленого писали Лев Толстой, Іван Бунін, Борис Зайцев...

Ось Андрій Бєлий:

«Посередине у церкви Миколы (на белых распузых столбах), загибался Арбат, а Микола виднелся распузым столбом колокольни... Микола — арбатский патрон; Безухий, Пьер (см. «Война и мир»), перед розовою колокольней Миколы-Плотника, что не на камне, бродил, собираясь с Наполеоном покончить; Микола-патрон, потому что он видел Арбат... Староколенный арбатец, идя мимо, шепчет молитву «Арбатскую» — может быть?

Крепись, арбатец, в трудной доле:
Не может изъяснить язык,
Коль славен наш Арбат в «Миколе», —
Сквозь глад, и мор, и трус, и зык[1].

Микола ведь, изображенный на камне плывущим, державшим собор на подборье сращенья просфорок, с мечом, в омофоре, — арбатца так радовал».

Церква Миколи Явленого пов'язана з Україною важливою історичною подією, про яку варто розповісти докладно. Йдеться про те, що восени 1618 року гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний штурмував Москву, але відвів своє 20-тисячне козацьке військо. З цього приводу москвознавець Іван Снєгірьов ще у 1849 р. писав:

«Под праздник Покрова в 1618 г. гетман Сагайдачный не взял штурмуемой им Москвы. „Едва Бог сохранил царствующий град Москву; помощию же Пречистой Богородицы, славного Ея Покрова, тех литовских людей от города отбиша... Государь же поставил храм каменной, по обету своему во имя Покрова Пречистыя Богородицы. Во дворцовом селе Рубцове“ (что называлось и селом Покровским). В память того же события есть и придел Покрова при арбатской церкви Николы Явленного, устроенный также царем Михаилом Феодоровичем (летопись Московская)».

Та про все по чину. У п'єсі «Никита Гайдай» (1841) Шевченко вустами своєї героїні згадував, «як Сагайдачний з козаками Москву і Польщу воював». 13 березня 1858 року Шевченко зафіксував у щоденнику: **«Навестил меня... М. А. Максимович с брошюрою „Исследование о Петре Конашевиче Сагайдачном“. Сердечно благодарен за визит и за брошюру».** Йшлося про відбиток статті Максимовича «Сказание о гетмане Петре Ко-

[1] У тексті обігруються перші рядки з «Псалма» Михайла Хераскова («Коль славен наш господь в Сионе»), покладеного на музику Дмитром Бортнянським.

нашевиче Сагайдачном», у якій розповідалося про похід гетьмана Сагайдачного на Москву і штурм міста восени 1618 року.

У цей час польський королевич Владислав (у майбутньому король Владислав IV Ваза) увійшов до Москви, щоб посісти царський трон, проте невдовзі сам опинився в російській облозі. Єдиною реальною силою, здатною допомогти Владиславу, були козаки. На прохання польського короля Сигізмунда III Петро Конашевич-Сагайдачний, який був підданим польської корони, з 20-тисячним козацьким військом вирушив на допомогу Владиславу.

На той час за гетьманом реєстрового козацького війська (у 1614–1616 рр. і 1620–1622 рр.) Сагайдачним міцно закріпилася слава сильного й талановитого полководця, який активно воював проти Османської імперії та Московської держави. Михайло Грушевський писав: «...се чоловік великого духу, що сам шукав небезпеки, легковажив житє, в битві був перший, коли приходилося відступати — останній; був проворний, діяльний, в таборі сторожкий, мало спав і не пиячив — як то звичайно у козаків; на нарадах був обережний і в усяких розмовах маломовний; супроти козацького своєвільства бував дуже суворий і карав смертю за провини». Сагайдачний уславився морськими походами 1609, 1613–1614, 1620 рр. проти турків і взяттям важливої турецької фортеці Кафи, а також Варни, Очакова, Перекопа, Синопа, Трапезунда.

У Михайла Максимовича читаємо: «Сагайдачный со своими запорожцами беспрестанно воевал татар и турок на море и суше и своими неотразимыми победами грозно прославил свое имя». В «Истории Русов» зазначалося: «Поляки, уважая храбрость и заслуги Сагайдачного, не смели при нём явно производить в Малороссии своих наглостей, да и сама любимая их уния несколько приутихла и приостыла... По смерти Сагайдачного возобновили они прежнее гонение в народе и политику на расстройство войск малороссийских».

У контексті цієї оцінки Шевченко писав у поемі «Гайдамаки»:

А ви Україну ховайте:
Не дайте матері, не дайте
В руках у ката пропадать.
Од Конашевича і досі
Пожар не гасне, люде мруть
Конають в тюрмах, голі, босі...
Діти нехрещені ростуть,
Козацькі діти...

У колективній праці «Історія українського війська», що побачила світ у Львові в середині 30-х рр. минулого століття, зазначалося, що «десятилітнє гетьманство Сагайдачного — це час, коли козаччина остаточно стала укра-

їнським національним військом». Молодий російський цар Михайло Федорович Романов мав усі підстави для тривоги, коли писав у своїй грамоті до Донського війська в липні 1618 року: «Недруг наш и разоритель всего нашего великого Российского царствия полский Жигимонт король умыслил наше Московское государство воевать и разорять... И запорожских черкас (Козаків. — *В. М.*) полковника Саадашново (Сагайдачного. — *В. М.*) он же, король, со многими людьми прислал в наши полские городы...» В іншому документі йшлося про те, що на Москву йде «всепагубный враг» Сагайдачний. Як писав Михайло Максимович, «Сагайдачний, йдучи війною до Москви, не міг же бути фельдмаршалом миру...»

Очевидно Сагайдачний мав надію, що участь у поході на Москву дасть змогу йому дещо пом'якшити польські власті, які «напосідали на козаччину», домогтися поступок козакам, можливо, навіть відстояти певну незалежність козацького війська від польського короля тощо. Коротше кажучи, Сагайдачний сподівався, що негаразди з Польщею, «за московською війною підуть у непам'ять». Інша річ, що польський уряд відповів українському гетьману «чорною невдячністю» (Грушевський).

Серед причин козацького походу на Москву відомий український історик Костянтин Гуслистий також називав вороже ставлення «частини українського козацтва до уряду Михайла Федоровича, дипломати якого в цей час підтримували відносини з Туреччиною і Кримом, спонукаючи їхні орди нападати на Річ Посполиту, що загрожувало українським землям». Певно, були й інші причини походу Петра Сагайдачного на Москву, і прийшов час їх об'єктивно проаналізувати. Проте це не входить у наше завдання.

За словами Михайла Грушевського, Сагайдачний «здобував кріпости й городи і нагнав великого страху, так що за чудо вважали, як котрому місту удалося від його відсидітись». У вересні Сагайдачний, якого не зміг зупинити посланий царем князь Григорій Волконський, перейшов Оку, визволив із «тушинського полону» польського королевича Владислава і, з'єднавшись з ним, впритул підійшов до стін Білого міста, тобто до Кремля. Дмитро Яворницький писав: «Воєводи, вислані з Москви, щоб перешкодити об'єднанню королевича з гетьманом, повернулися назад ні з чим, бо за словами літописця, їх охопив великий жах». В «Історії українського війська» розповідається, що під самою Москвою відбулася сутичка запорожців із царською гвардією, в якій у бій ходив і сам Сагайдачний. Він збив своєю булавою з коня московського воєводу Бутурліна. Ударні військові сили козаків були зосереджені біля Арбатських воріт, і вночі 1 жовтня пішли на штурм[1]. В «Історії України» Михайло Грушевський писав:

[1] Запорожці не брали участі в штурмі, бо стояли в запасі. В «Історії українського війська» читаємо: «Запорожці... мали завдання пізніше заатакувати відкриті брами петардами й добивати вулиці». У цьому виданні, на жаль, лише констатовано, що Сагайдачному «не поталанило», і до прикрості мало сказано про його московський похід.

«Зійшовся (Сагайдачний. — *В. М.*) з королевичем, що страшенно утішився з цілим військом сею козацькою помічю, і зараз же вчинив разом з польським військом нічний напад на Москву. Але в Москві знали наперед, що буде напад і встигли приготуватися, так що здобути Москви не вдалося». Лише цим обмежився Грушевський у поясненні невдалого штурму. Правда, в «Історії України-Руси» він окремо додав, що «приступ не удався» також «через деякі нежданні розпорядження польських начальників». І тільки у зносці до цього твердження Грушевський наводив ще й цитату з праці відомого українського історика Михайла Максимовича про Петра Сагайдачного, де зазначалося, що гетьман у вирішальну мить завагався здобувати православну Москву для поляків-іновірців.

Прочитаємо і ми думку Максимовича: «К полуночи Сагайдачный со всем своим войском был уже у Арбатских ворот, и уже выломаны были петардою ворота Острожные. Но при первой стычке с москвитянами гетман прекратил осаду... Отчего же? Оттого, я думаю, что осада Москвы была ему не по мысли... Его казацкое сердце могло смутиться от той мысли, что он начал крушить единоверную ему русскую столицу, для того, чтоб отдать ее в руки иноверца... И, может быть, такое раздумье пришло к нему в тот самый час, когда Москва звоном колоколов своих позвала православный народ к заутрене на праздник Покрова, и руки осаждавших ее козаков невольно поднялись на крестное знаменье. Впрочем это мое личное мнение...»

Максимович ніби передбачав, що його романтичне трактування вчинку гетьмана Сагайдачного, який на прохання польського короля Сигізмунда III прийшов на допомогу королевичу Владиславу, пізніше викличе заперечення маститих українських вчених.

Грушевський коротко, й здається, трохи скептично прокоментував Максимовича: «Сю сентіментальність старого історика їдко висміяв потім Куліш». Можливо, ця «сентиментальність» не стала головною причиною невдалого штурму Москви, проте, на мій погляд, було б нерозумно нею нехтувати. Душі українських козаків не були настільки заскорузлими, щоб не відгукнутися на дзвін православних храмів та ще й перед святою для козаків Покровою. Відомий мандрівник і письменник Павло Алеппський, який у середині XVII століття двічі побував в Україні, пильно спостеріг, що на «землі козаків» панує православна віра, на молитвах вони стоять од початку до кінця служби незворушно, немов камінні, безупинно доземно кланяються й усі гуртом, ніби з єдиних вуст, співають молитви, і найдивовижніше, що в усьому цьому беруть участь і маленькі діти. В «Історії Русів» сказано, що козаки понад усе ставили батьківську, тобто православну віру.

Згадаймо, що писав Микола Гоголь у «Тарасі Бульбі» про прийом до Запорозької Січі: «Прибулий з'являвся тільки до кошового, який звичайно казав: „Здоров будь! Що, в Христа віруєш?“ — „Вірую!“ — відповідав прибулець. — „І в Тройцю святу віруєш?“ — „Вірую!“ — „І до церкви

ходиш?" — „Ходжу". — „Ану перехрестись!" Прибулець хрестився... На цьому кінчалася вся церемонія». Тарас Бульба, до речі, «вважав себе законним оборонцем православ'я».

Коли запорожці готувалися до великого наступального походу, то залучали до нього й українських козаків. Тоді посланці від запорізької старшини вирушали на базари та ярмарки, де серед натовпу вилазили на вози й кричали: «Хто хоче за християнську віру бути посадженим на палю, хто хоче бути четвертованим, колесованим, хто готовий зазнати всіляких мук за святий хрест, хто не боїться смерті — приставай до нас! Не треба боятися смерті: від неї не вбережешся. Таке козацьке життя!» Зі свого боку козаки були немилосердними на війні до своїх ворогів. Дмитро Яворницький писав про це так: «І зі своєї точки зору, і з точки зору свого часу вони мали рацію: на ворога Христової православної віри вони дивилися, як на найбруднішу тварину — „Жид, лях та собака — віра однака". Тому й були безжальними до них... Отже, в цьому розумінні запорізькі козаки були лише старанними дітьми свого віку». У цій цитаті заакцентую знову ж таки лише значення православної віри для козаків у смертельному бою з ворогами. Не забудьмо, що сам гетьман Сагайдачний не випадково називався в літописах «великим захисником православ'я» (Михайло Максимович). До того ж, Пресвята Богородиця вкрай благоговійно шанувалася запорозьким козацтвом. Образ Богородиці вінчав козацькі корогви й штандарти, що майоріли над Арбатом, адже цю ікону козаки обов'язково брали в морські та сухопутні походи, перед битвами служили їй молебні.

Тож не було нічого дивного в тому, що козаки під Арбатськими ворітьми звично перехрестилися, почувши церковний дзвін на Покрову. Саме у цьому і сублімована драма конкретної історичної ситуації, що склалася восени 1618 року на Старому Арбаті. Адже відомо, що «постановило козацтво віру святу обороняти» (Микола Костомаров). За словами Костомарова, «багато лицарів таке робили, що не написано і в книгах світу, а записано на небі, бо за них були перед Богом молитви тих, яких вони визволяли з неволі». Ще коротше говорили в народі: «Де козак, там і слава». Микола Гоголь з гордістю писав, що в козацтві «можно было увидеть... зародыш политического тела, основание характерного народа, уже вначале имевшего одну главную цель — воевать с неверными и сохранять чистоту религии своей».

У праці «Історія українського козацтва» сформульовано важливий висновок:

«Сагайдачний дійшов до Москви і врятував Владислава від майже неминучої поразки. Фактично і Москва, територію якої зайняли козаки, опинилася в їхніх руках, але гетьман відмовився штурмувати Кремль і прийняв рішення про відхід. Існує думка, що Сагайдачний не прагнув знищення Московії через релігійні причини, як потенційного православного

союзника. Однак, з погляду міжнародних військово-політичних відносин, головним було те, що похід Сагайдачного продемонстрував реальну силу козацтва як вирішального чинника в польсько-московському суперництві». На думку авторів книги, похід Петра Сагайдачного на Москву в 1618 р. поставив «останню крапку в тривалому конфлікті часів Смути».

На мій погляд, непростий епізод українсько-російських стосунків і політично-полководницької біографії Сагайдачного вимагає серйозного дослідження та об'єктивної оцінки. Тим паче, що спеціально й грунтовно, всебічно й докладно цього не зробили у свій час ні Михайло Грушевський, ні Дмитро Яворницький. Цікаві спроби сучасних істориків поки що, здається, не втілилися в оригінальному дослідженні.

Свого часу Михайло Грушевський писав, що після козацького штурму «правительство московське по сім стало далеко податливійше на польські жадання в переговорах і польські соймові комісари, що були при Володиславі, сповняючи бажаннє сойму, щоб сю війну закінчено якнайскорше, скористали з сеї податливости московської сторони і прийшли до згоди з Москвою. Се було дуже неприємне Володиславу, і Сагайдачний теж стояв за дальшу війну з Москвою, але нічого було робить: війну скінчено».

Втім, Сагайдачний, якому не поталанило раптово взяти Москву, не збирався тримати своє військо у тривалій облозі біля добре укріпленого міста. Гетьман відійшов від Москви. Заглянемо до «Історії запорізьких козаків» Дмитра Яворницького: «А гетьман Сагайдачний рушив від Москви на Калугу і дорогою захопив острог у Серпухові, потім у самій Калузі. Тим часом польські депутати, які вже неодноразово починали мирні переговори з росіянами, зійшлися з ними в селі Деуліні біля Троїце-Сергієвого монастиря і знову почали переговори... Сагайдачний повернувся з московського походу управителем тієї частини України, яка визнавала себе козацькою. З того часу різниця між запорізькими й городовими козаками позначилась іще різкіше, а водночас й історія тих і інших почала різкіше відхилятись у різні боки».

На закінчення скажу, що Петро Сагайдачний не був принциповим противником зближення України з Росією, чому є чимало підтверджень. Наведу лише одне. Посли доброї волі від гетьмана Сагайдачного на чолі з отаманом і досвідченим козацьким дипломатом Петром Одинцем побували в Москві вже на початку 1620 р.

Важливо зазначити, що сприятливе для Москви закінчення сутички з українським гетьманом Петром Сагайдачним оцінювалося настільки високо, що з цього приводу поруч із арбатською церквою Миколи Явленого сам цар Михайло Романов велів спорудити церкву Покрова Пресвятої Богородиці. У 1668 р. на її місці поставили каплицю, а престол церкви перенесли у південний вівтар храму Миколи Явленого.

Весь цей сюжет про Петра Сагайдачного я вперше опублікував у книзі, що вийшла в московському видавництві ще тоді, коли в сучас-

них арбатознавчих московських виданнях не зустрічав жодної згадки про штурм гетьманом Кремля. Проте невдовзі вийшов у Москві авторський путівник по місту відомого москвознавця Льва Колодного, в якому з цікавістю прочитав, зокрема, про історичні події, що відбувалися біля стін храму Миколи Явленого на Арбаті. Раптом наткнувся на такі рядки:

«Біля його стін князь Дмитро Пожарський розбив польське військо гетьмана Яна Ходкевича. На цьому місці москвичі через кілька років розгромили (?) козаче військо гетьмана Петра Сагайдачного, на цей раз українського, чиїм іменем націоналісти (?) назвали великий корабель, мріючи вигнати (?) росіян з берегів Чорного моря».

Пройшло кілька років, і в енциклопедії «Москва: все православные храмы и часовни» (2009), у статті про храм Миколи Явленого прочитав:

«У 1618 р., у день Покрова Пресвятої Богородиці, було розбито (?) польське військо гетьмана Сагайдачного (?), що рухалося на Москву, щоб здобути королевичу Владиславу руський трон».

Блискуче й печальне підтвердження сентенції про те, що історія для декого є політика, перекинута в минуле! Але ж історію не можна кроїти, як каптан, у залежності від вигинів сучасної політики, від емоцій, симпатій і антипатій. Історію треба знати. Переконуймося, нарешті, в тому, що українська присутність у Москві продовж її історії має бути висвітлена на рівні наукових знань об'єктивно і неупереджено.

Тарас Шевченко до кінця життя носив у собі пам'ять про гетьмана Сагайдачного та його подвиги. У спогадах Бориса Суханова-Подколзіна, який хлопчиком (1858–1860) брав уроки малювання у Шевченка, є цікавий момент, де він згадує про розповіді вчителя: «Багато доводилося мені чути оповідань про стару Малоросію, про січ Запорозьку, війни, гетьманів... Дорошенко й Сагайдачний знову заходжувалися нещадно бити „ляхів" та інших супостатів...»

Церква Миколи Явленого на Арбаті
(знесена у 1931 р.)

«Фальшиві вікна на Арбат»

Церква Миколи Явленого цікава для нас ще й тим, що була приходською й духовно рідною для багатьох поколінь арбатців, які жили у будинку № 9, де нині знаходиться Національний культурний центр України в Москві. Тому важливо розповісти практично невідому його історію, в якій можна

виділити чотири основних будівельних періоди, що проходили під покровом церкви Миколи Явленого.

Перший — зведення первісної двоповерхової споруди на червоній лінії Арбату, тобто лінії забудови, у східній частині двору (1800–1802). З цього часу йде відлік історії будинку, який вже перейшов двохсотрічну межу.

Другий — зведення нових житлових і нежитлових будівель, розширення їх углиб земельної ділянки (1813–1824). У Центральному архіві науково-технічної документації Москви мені пощастило знайти унікальні документи, які дають можливість розповісти про цей давній період забудови й упорядкування земельної ділянки, **що належала тоді «надвірній радниці»[1] Варварі Афанасіївні Мальшиній.** Цій енергійній і діяльній росіянці ми завдячуємо цивілізованим освоєнням райського куточку старовинного Арбату.

Земельна ділянка Мальшиної займала територію від Арбатської вулиці (так називалася тоді вулиця Арбат) до району нинішнього Малого Афанасьєвського провулку, де межувала з домоволодіннями надвірної радниці Попової[2], міщанина[3] Івана Лазарєва[4] і якоїсь Зімбулатової. З боку нинішнього Великого Афанасьєвського провулка з ділянкою Варвари Мальшиної межувала земельна ділянка графа Шереметєва (!)[5]. З боку нинішньої Арбатської площі й Гоголівського бульвару розташовувалося домоволодіння купця Сабурова. Між іншим, сусіди Мальшиної ніби спеціально підібрані для того, аби продемонструвати нащадкам, що вже в першій чверті XIX століття Арбатська вулиця була різнородною за становою приналежністю домовласників — дворянин з титулом графа, надвірний радник, купець, міщанин.

Документи свідчать, що в наполеонівській пожежі 1812 р. на згаданій ділянці згоріли двоповерховий будинок на місці нинішнього будинку № 9 і будівлі в глибині двору. Незначна частина їх була відбудована чи відремонтована вже до літа 1813 р. Проте роботи не припинялися, а у вересні 1818 року розпочалася серйозна добудова й перебудова основного будинку та інших споруд. Влітку 1822 року було вже зведено, але ще не оздоблено триповерховий цегляний будинок і два двоповерхових житлових будинки.

---

[1] Так Варвару Мальшину названо в документі. Очевидно, мова йде про те, що вона була дружиною надвірного радника, який, скорше за все, помер. У Росії надвірний радник — це громадянський чин VII класу. Особи, які його мали, частіше за все займали посади столоначальників, тобто найнижчої структурної частини державних центральних і місцевих закладів.

[2] Три десятки років потому, за часів Тараса Шевченка, саме там жив губернський секретар Єгор Попов.

[3] Як правило, ремісники, дрібні торговці й домовласники. До 1863 р. могли підлягати тілесним покаранням.

[4] Діти Лазарєва — Ганна й Уляна — за часів Шевченка жили саме там, у Великому Афанасьєвському провулку.

[5] Цікаво, що невелика частина володіння, на якому знаходився сусідній будинок № 11, аж до середини XIX століття належала шереметєвським людям.

Повністю були готові цегляні одноповерховий житловий і нежитловий будинки в глибині двору. Ще через пару років основний будинок на Арбатській вулиці, що був повернутий порталом[1] до нинішнього Великого Афанасьєвського провулка, зазначався в документах як чотириповерховий, а двоповерховий — як триповерховий. Але, судячи з усього, в них обладнали підвали, зробивши їх житловими. До того ж третій поверх був мезоніном.

Завершивши будівництво, Варвара Мальшина у 1826 р. добилася ще й звільнення свого домашнього вогнища від постою солдатів та офіцерів. До речі, домовласники платили за це чималі гроші, але мали право гордо написати на воротах чи навіть вирізьбити на камені: «Звільнений від постою».

Наступна зустріч з Мальшиною, про що свідчать архівні документи, датується початком 1838 року. Виявляється, що ділова й, мабуть, вродлива жінка вже мала інше прізвище! У «Плане и фасаде, выданном от комиссии для строений в Москве, 1838 года, генваря 26 дня» засвідчено, що земельна ділянка № 599 (цей номер залишиться за нею й надалі) по вулиці Арбатській Пречистенської дільниці 5 кварталу належить «коллежской советнице Варваре Афанасьевне Крекшиной, бывшей Мальшиной». Таким чином, з новим чоловіком Варвара Афанасіївна виросла на один чин, бо в Росії колезький радник був цивільним чином 6-го класу й міг обіймати середні керівні посади (начальник відділення, діловод у центральних закладах).

На плані, який зберігся в архіві, бачимо той же основний будинок з мезоніном, повернутий фасадом на захід. Праворуч від входу й ліворуч у задній частині будинку були добудовані два затишних ґанки. У кутку двора (з боку нинішнього Малого Афанасьєвського провулка), як і раніше, розміщалася підсобна будівля, скорше за все, сарай. Неподалік, перпендикулярно до нього — дерев'яна одноповерхова споруда, очевидно, для прислуги.

Звертає на себе увагу те, що будинок первісно зводили цегляним, що було тоді рідкістю в Москві, але всіляко підтримувалося місцевою владою. Існували навіть «Правила для неодмінного виконання», затверджені у 30-х рр. XIX століття, в яких зокрема зазначалося: «Крыльца в больших домах должны быть каменные и галереи не дозволяются иначе, как каменные...» У «Правилах» передбачалося осадження нового будинку: «Каменное строение... вновь оконченное в одно лето, не дозволять штукатурить ни внутри, ни снаружи тем же годом». Вони містили й протипожежні вимоги: «Деревянные этажи на каменных этажах не должны обшиваться тесом, а должны быть штукатурены...» І ще одна — естетична настанова: «Окраска крыш должна быть... красной или зеленой краской». Як же чудово виглядали такі будинки з висоти пташиного польоту!

На той час, коли Тарас Шевченко востаннє побував у Москві, тобто на початку другої половини XIX століття, Варвара Крекшина, якій перевалило

[1] Архітектурно оформлений вхід до будинку.

далеко за сімдесят, уже генерал-майорша, мала власний будинок на Тверському бульварі. **Земельна ділянка № 599 належала тоді знову жінці: «№ 599 Пуколов Елиз. Петр. Шт-ротмирстши на Арбатской улице».** Тобто, штаб-ротмістрші Пуколовій Єлизаветі Дмитрівні.

У 70-х рр. XIX століття земельне володіння, на якому знаходився нинішній будинок № 9, переживало **третій етап забудови.** Це було зведення за проектом архітектора Д. Гущина окремого триповерхового будинку в західній частині двору по червоній лінії Арбату (1872–1873). Після цього земельна ділянка отримала новий номер — 636-й і позначалася в документах за № 636/599. Отже, на ділянці під № 636/599 Пречистенської частини, як свідчать архівні документи, у 1874 році були розташовані такі будинки й споруди:

— цегляний (мурований) двоповерховий житловий будинок з пристосованим для житла підвалом;

— цегляний двоповерховий житловий будинок з антресолями, мезоніном і житловим підвалом;

— цегляний триповерховий житловий будинок;

— цегляний двоповерховий будинок у дворі;

— цегляний триповерховий житловий будинок з підвалом;

— цегляна одноповерхова нежитлова будівля з підвалом;

— цегляна будівля для спуску в підвал.

Тобто всього п'ять житлових цегляних будинки і дві службові, також цегляні, будівлі[1]. Слід пам'ятати, що на той час Москва ще була переважно дерев'яним містом, принаймні за межею Садової знаходилися суціль дерев'яні будівлі. Чимало їх залишилося й на Арбаті, проте місцева влада вже заборонила будувати їх у цьому районі; саме з центру місто ставало цегляним. Таку перебудову пришвидшували часті пожежі. Адже на місці згорілого дерев'яного будинку на Арбаті треба було зводити лише цегляний. Відомий московський міський голова Микола Алексєєв, приїхавши одного разу на пожежу в Афанасьєвському провулку, сказав: «Ну слава богу, ще на один дерев'яний будинок у Москві стало менше!» По суті земельна ділянка № 636/599 знаменувала нове, цегляне будівництво в Москві з первісної забудови на початку XIX століття, й особливо виразно це стало видно у 70-х рр.

У 1897–1898 рр. відбулася **четверта серйозна перебудова** на місці нинішнього будинку № 9. Було перенесено фасадну стіну східного корпусу, що раніше мав уже згадані фальшиві вікна, на нову, затверджену червону лінію Арбату; сам будинок було капітально перебудовано, він виріс ще на один поверх, а також розширився за рахунок кам'яної житлової прибудови; два будинки, що виходили на Арбат, було об'єднано одним фасадом. Весь цей корпус об'єднали із спорудженим раніше будинком переходом з прорізною аркою на першому поверсі.

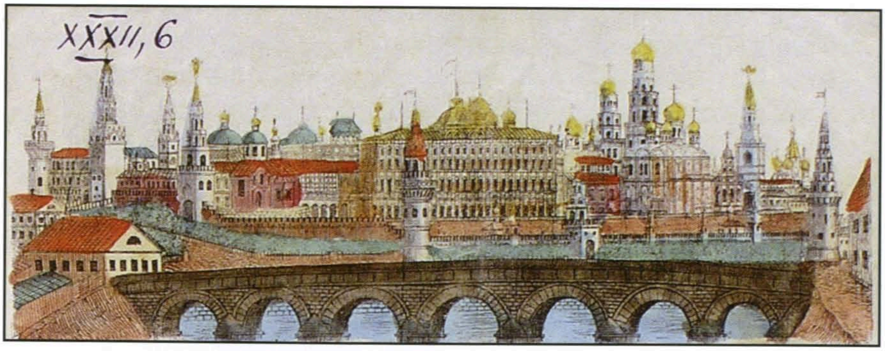
[1] Чверть віку потому, наприкінці XIX століття, до цього переліку додалися лише дерев'яна будівля для спуску в підвал і дві дерев'яні одноповерхові будівлі службового призначення.

Панорама Москви з храмом Христа Спасителя.
Середина XIX ст.

Панорама Москви з храмами. *Середина XIX ст.*

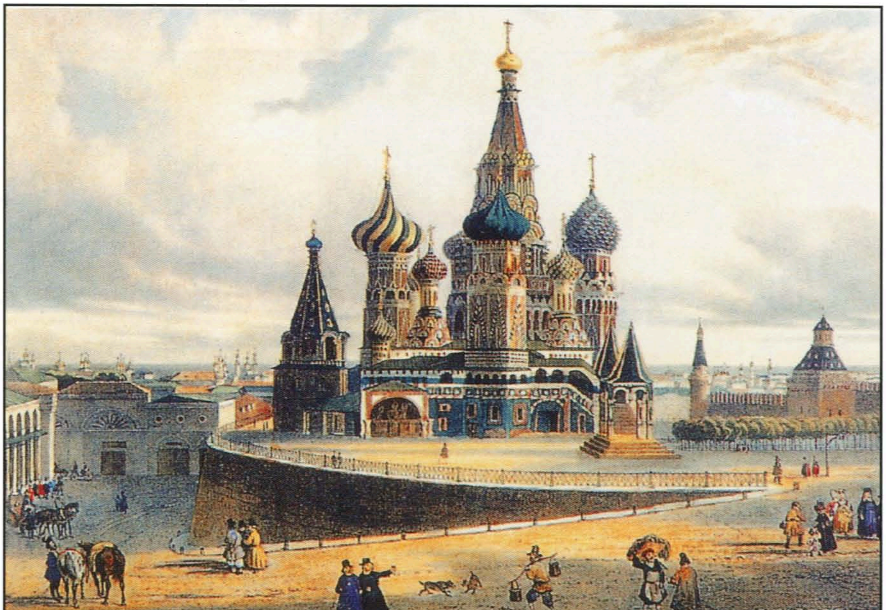

Поштова листівка «Вид Кремля у Москві» з храмами.
Середина XIX ст.

А. Васнецов. «Сутінки». *1889 р.*

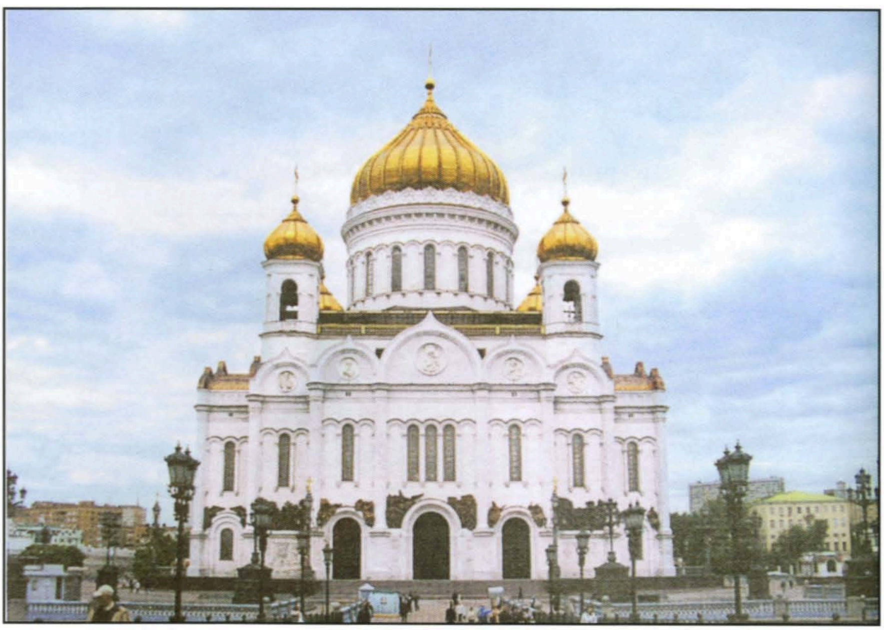
Кремлівські собори. *Середина XIX ст.*

Покровський собор
(храм Василя Блаженного). *1846 р.*

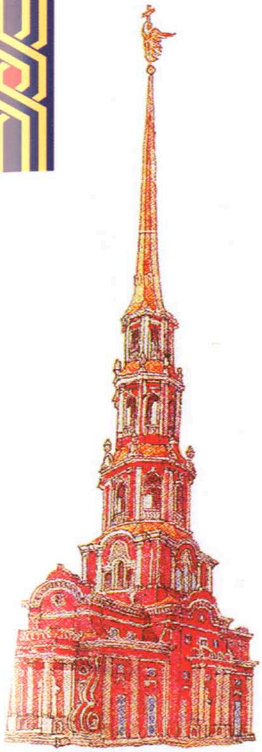
Храм Христа Спасителя. *Друга половина XIX ст.*

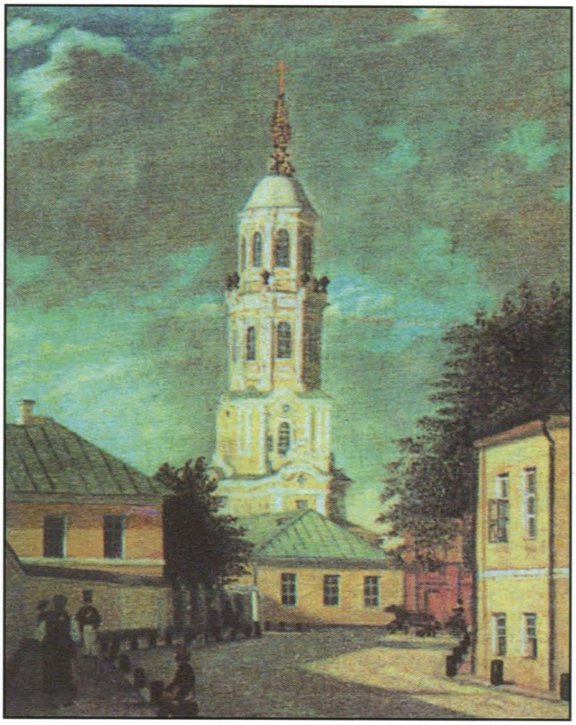
Храм Христа Спасителя. *Сучасний вигляд*

Церква
Архангела Гавриїла
(Меншикова вежа).
1881 р.

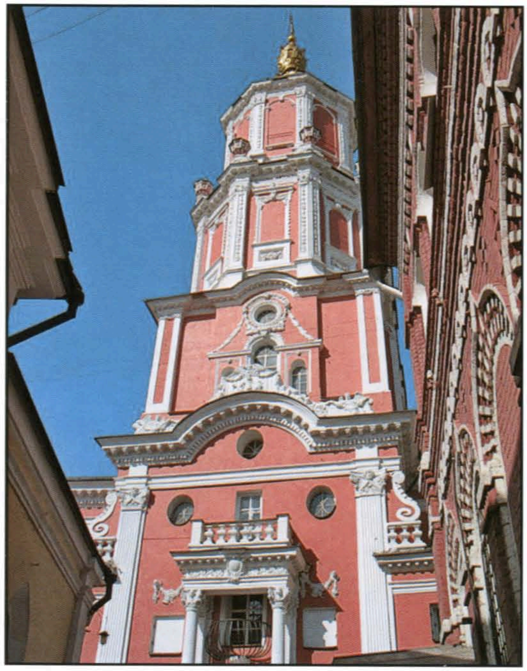

Реконструкція первісної церкви Архангела Гавриїла «Меншикової вежі», створена академіком І. Е. Грабарем

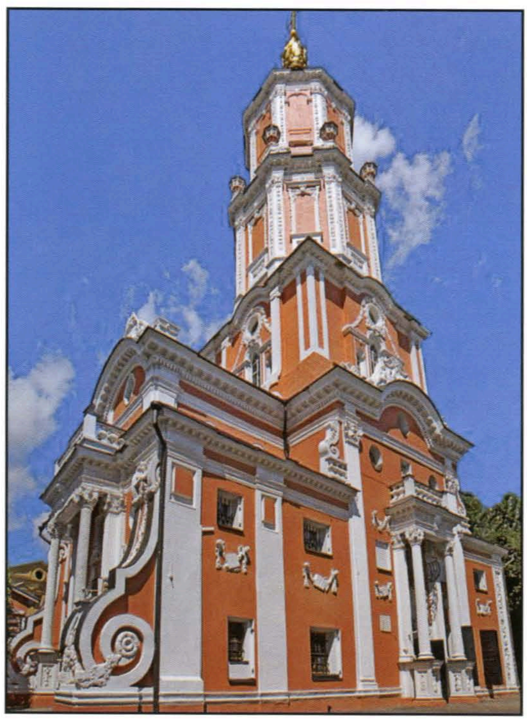
Церква
Архангела Гавриїла
(Меншикова вежа).
Середина XIX ст.

Церква
Архангела Гавриїла
(Меншикова вежа).
Сучасний вигляд

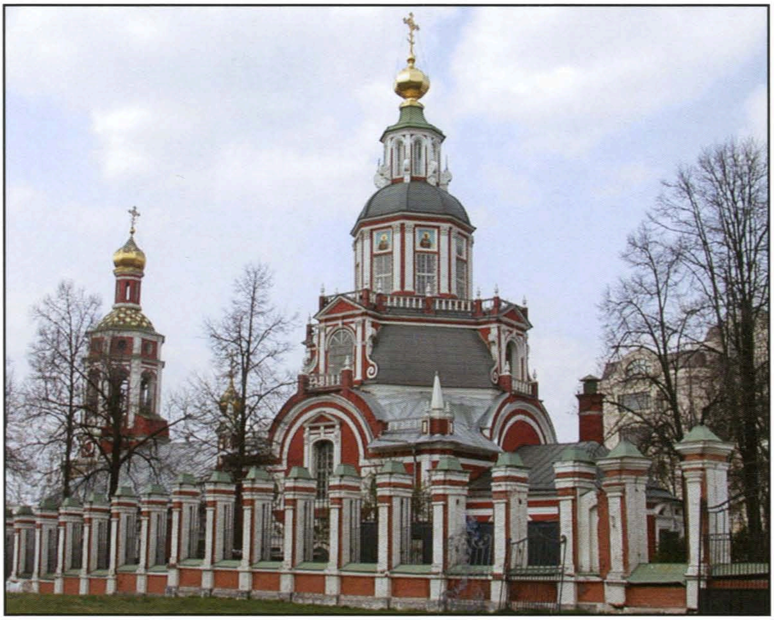
Верх церкви
Архангела Гавриїла
(Меншикової вежі).
Сучасний вигляд

Церква
Архангела Гавриїла
(Меншикова вежа).
Сучасний вигляд

Церква
Іоанна Воїна
на Якиманці.
*Сучасний
вигляд*

Ж. Делабарт. «Пашків дім». *1795 р.* Ліворуч — церква Миколи Чудотворця («Миколи Стрілецького», «біля Боровицьких воріт»). На передньому плані праворуч — церква Преподобного Михаїла Маміна

В. Нечаєв. «Церква Миколи Явленого на Арбаті». *1831–1836 рр.*

Церква Параскеви П'ятниці в Охотному ряду.
Середина XIX ст.

Церква Гребнєвської ікони Божої Матері на Луб'янці.
Початок XIX ст.

В. Полєнов. «Московський дворик». *1878 р.*
Церква Спаса Преображення на Пісках

Вулиця М'ясницька. *Середина XIX ст.* Ліворуч — церква Архангела Гавриїла (Меншикова вежа), праворуч — церква Флора і Лавра

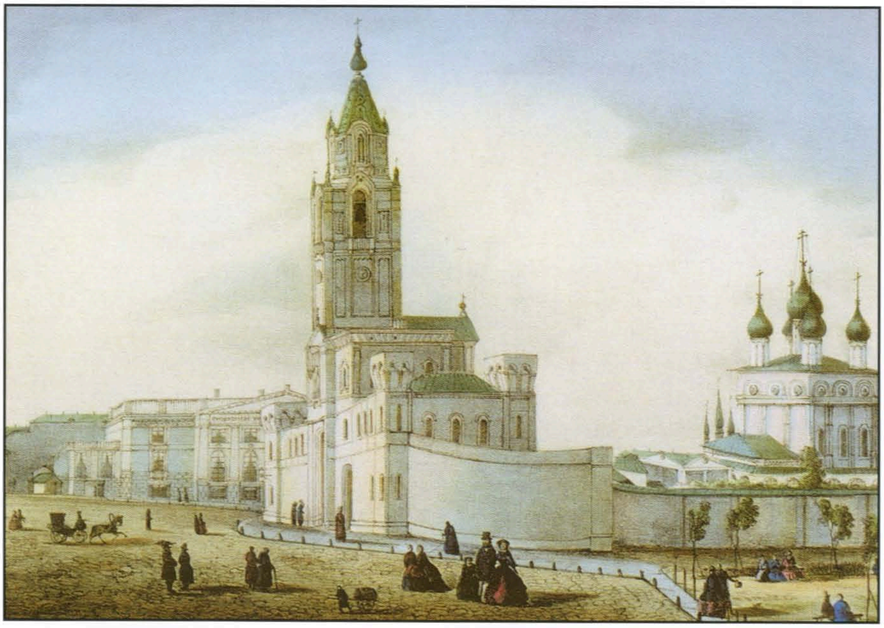
Андріївський монастир з церквою Андрія Стратилата.
Середина XIX ст.

Андріївський монастир. *Сучасний вигляд*

Новодівочий монастир. *1846 р.*

Страсний монастир. *1860 р.*

Оптина Пустинь. *Сучасний вигляд*

Спасо-Андроників монастир. *Середина XIX ст.*

Церква Тихона Амафунтського біля Арбатських воріт. *1881 р.*

І. Павлов. «Церква Тихона Амафунтського біля Арбатських воріт»

А. Розанов. «Ярмарка на Арбатській площі». *1877 р.*
Церкви Бориса і Гліба та Тихона Амафунтського

Церкви Бориса і Гліба та Тихона Амафунтського. *1909 р.*

Церква
Успіння Божої Матері
в Газетному провулку.
1881 р.

8 АПРѢЛЯ 1861.

МОСКОВСКІЯ ВѢДОМОСТИ,

СУББОТА № 79.

Цѣна на годовое изданіе 11 рублей, съ пересылк. или доставкою на домъ 14 р., за полуг. изданіе 6 р. 50 к., съ перес. или доставкою на домъ 8 р. За корешокъ прилагается на годъ 2 р. 50 к., на полг. 1 р. 25 к.

ГАЗЕТА ПОЛИТИЧЕСКАЯ И ЛИТЕРАТУРНАЯ.

За напечатаніе объявленія во второмъ отдѣлѣ, въ четыре столбца, каждая строчка стоитъ: на одинъ разъ 12 коп., на 2 раза 18 коп., на 3 раза 24 коп.

ГОДЪ СТО ШЕСТОЙ.

Съ 1-го мая, въ Конторѣ Университетской Типографіи открывается, по примѣру прошлыхъ годовъ, подписка на *Московскія Вѣдомости* 1861 года по числу мѣсяцевъ, на которые она простирается. Желающіе получать *Московскія Вѣдомости* платятъ:

1) Съ 1-го апрѣля 1862 г. чрезъ сухопутную западную границу Имперіи, въ таможняхъ Юрбургской, Таурогенской, Радзивиловской, Новоселицкой и Скулянской, а въ Царствѣ Польскомъ въ таможняхъ: Варшавской, Вержболовской, Нешавской, Щипіорской, Сосновицкой и Границкой, съ пошлиною на чай: торговый черный по 30 коп., а на цвѣточный черный, зеленый и желтый по 60 коп. съ фунта; и

7) Наблюденіе за правильною торговлею чаемъ въ тѣхъ губерніяхъ Имперіи, гдѣ оный долженъ быть продаваемъ въ обандероленныхъ помѣщеніяхъ, возлагается на городскія полиціи, а равно и на Думы, и замѣняющія ихъ мѣста, а также на торговыя депутаціи въ тѣхъ городахъ, гдѣ оныя учреждены. (*Бир. Вѣд.*)

6-го апрѣля, въ сороковый день смерти Т. Гр. Шевченка, нѣкоторые почитатели поэта, собрались въ церкви Успенія (что въ Газетномъ переулкѣ), гдѣ и выслушали съ благоговѣніемъ панихиду по покойномъ поэтѣ.

Повідомлення в газеті «Московские ведомости» від 8 квітня 1861 р. про панахиду, організовану в Москві на сороковини після смерті Т. Шевченка в церкві Успіння Божої Матері в Газетному провулку

Цю перебудову здійснив уже військовий інженер-капітан Йосип Бургардт, який разом з військовим інженером-капітаном Йосипом Гвоздецьким перед цим придбав будинок № 9 на земельній ділянці 636/599. До речі, Московська міська управа викупила у Бургардта й Гвоздецького 5 квадратних саженів землі «для розширення вулиці Арбату»[1].

Фасад будинку з боку Арбату нарешті прикрасило декоративне вбрання, витримане у характерних для другої половини XIX століття еклектичних формах. Прямокутні вікна першого поверху і вікна третього поверху, що завершувалися пологими арками, мали складні профільовані обрамлення, напівциркульні вікна другого поверху — багаті архівольти, доповнені гірляндами. Під вікнами другого і третього поверхів виконано фільонки. Простінки між вікнами першого поверху були рустованими, на другому поверсі — декоровані іонічними напівколонами, а на третьому — ошатними лопатками. Вінчаючий і міжповерхові карнизи також мали складний малюнок. У Центральному історичному архіві Москви зберігається опис володіння Бургардта й Гвоздецького за 1900 р., що складалося з двох будинків — основного й сусіднього з тильного боку. Тому ми маємо виняткову можливість розповісти про мешканців будинку № 9 на межі століть.

На першому поверсі розміщувалися:

булочна й кондитерська почесного громадянина Дмитра Філіппова; пункт прийому матерій для фарбування пана Цукермана та його квартира; молочарня селянина Чикіна; квартира управляючого будинком; квартира пані Чайковської; приміщення для кучера, який возив домовласника (кучерська).

На другому поверсі було розташовано:

квартири панів Корнєва, Соколова, Флор і квартира та гігієнічна лабораторія пані Петрової.

На третьому поверсі знаходилися: квартира домовласника пана Бургардта; квартири панів Преображенського, Дьяконова, Алізар'яна.

Мезонін було зайнято конторою цементного заводу «Росія».

У підвальному поверсі знаходилися:

приміщення, що належали Філіппову, а також купцеві Макарову, який тримав тут склад вина; двірницька; квартира слюсаря Васильєва й приміщення для швейцара.

Хід у підвал ішов із окремої прибудови.

У сусідньому двоповерховому цегляному будинку в дворі **на першому поверсі** розміщувалася пекарня Філіппова. Приміщення було розділено на

[1] Бургардт вимагав по 200 крб. за один квадратний сажень, хоча в районі Арбату ціна землі на той час становила 25–35 крб. Проте влада заплатила йому лише за половину землі по 45 крб. 50 коп. за сажень. Отже, запросивши непомірну ціну — 1 тис. крб. — інженер отримав насправді 111 крб. 93 коп., тобто вдев'ятеро менше.

дві половини сіньми. Так само розділялося й приміщення **на другому поверсі**, де знаходилися спальні робітників пекарні. Приміщення **в підвальному поверсі** також належало пекарні.

Документи надають можливість простежити, що тривалий час, принаймні з 1874 р., домовласником на земельній ділянці № 599 — нинішній території Національного культурного центру — був спадковий дворянин Олександр Іванович Ромейко. У Центральному історичному архіві Москви вдалося з'ясувати, що він народився 9 червня 1865 року в Ржевському повіті Тверської губернії. Його батьки — Іван Олександрович і Васса Андріївна — на їх прохання 1857 р. були переведені з тверського дворянства в шосту частину дворянської родовідної книги московського дворянства (це стало можливим у зв'язку з наявністю у них нерухомої власності в Москві). У 1874 р. до московського дворянства було переведено п'ятеро їх дітей. Олександр Іванович був старшим сином Ромейків, очевидно на той час і було оформлено власність на ділянку № 599. У Олександра Івановича Ромейка і його дружини Олени Миколаївни народилося четверо дітей — син Олександр та дочки Марія, Олена і Софія. На початку XX століття Олександр Іванович Ромейко в основному жив у Тверській губернії, наприкінці 1915 року захворів раком шлунку. Йому зробили операцію в Москві, але 5 березня 1916 року він помер. **Панахида відбулася в храмі Миколи Явленого на Арбаті**.

Наприкінці XIX століття та й пізніше нумерація будинків у Москві ще не прижилася[1], й вони так само часто називалися за прізвищами їх домовласників; будинок № 9 був пов'язаний з прізвищем Ромейка[2]. Водночас, документи свідчать, що з початку 70-х рр. на земельній ділянці № 636/599 знаходився й будинок, який належав дружині дійсного статського радника (цивільний чин 5-го класу) Карінській Анастасії Степанівні. До того ж, як ми вже знаємо, наприкінці XIX століття, два будинки під № 9 придбали військові інженери-капітани Бургардт і Гвоздецький. Втім, у листопаді 1900 року Ромейко знову викупив у них ці будинки.

---

[1] Зокрема про це свідчить такий епізод. У лютому 1898 року Бургардт власноручно письмово повідомляв Московську міську управу про придбання ним «будинку... в Москві на Арбатській вулиці під № 9...» Написавши цей номер, інженер-капітан, очевидно, задумався й перекреслив його, поставивши збоку більш ходове й відоме позначення — № 636/599... За півстоліття до того про це і не думали. Скажімо, у 1843 р. Олександр Герцен, який жив на Арбаті у будинку № 27 по Сивцевому Вражку, повідомляючи свою адресу, називав номер володіння, назву поліцейської частини та прізвище домовласника: «Жительство имею: Пречистенской части, IV квартала, в Старой Конюшенной, в доме Яковлева...»

[2] До Жовтневої революції в адресно-довідковій книзі «Вся Москва» поруч з номером будинку й навіть телефоном наводилося ще й прізвище домовласника. У випадку з будинком № 9 це виглядало таким чином: «Розенталь Влад. Андр. — Арбат, д. 9, Ромейко. Тлф 155–40. Глазн. бол. Прием ежедн. От 1–5 ч. д.» Отже, пацієнти окуліста Розенталя знали, що прийом ведеться в домі Ромейка.

У Центральному архіві науково-технічної документації Москви мені трапилися документи про те, що в грудні 1908 року Ромейко звернувся до Московської міської управи з письмовим проханням про знесення кількох цегляних і дерев'яних нежитлових будівель на ділянці № 636 з метою «побудови п'ятиповерхового з підвальною частиною цегляного будинку». Уже в січні 1909 року Московська міська управа повідомила, що «перешкод для будівництва немає». Документи цього архіву свідчать, що з причин, про які можна лише здогадуватися, плани Олександра Ромейка були порушені, й він відмовився від своїх будівельних намірів. Принаймні, зберігся документ, у якому зазначається, що справу було закрито «у зв'язку з неявкою домовласника О. І. Ромейка для підписання зобов'язання, потрібного для видання дозволу на ведення будівельних робіт у його володінні в Пречистенській частині, ділянка 2, під № 636...»

Проте з часом я ознайомився з документами Центрального історичного архіву Москви, в яких засвідчено, що у 1909 р. задум Ромейка було-таки здійснено, і будинок, у якому знаходилася пекарня Філіппова (у дворі за основним будинком), було побудовано заново, він став п'ятиповерховим цегляним будинком з нежитловим підвалом, проїзними воротами і двоповерховою цегляною прибудовою для сіней. У цьому будинку, крім пекарні Філіппова, знаходилися також квартири, які здавалися в оренду.

В основному будинку № 9, за даними адресно-довідкової книги «Вся Москва», у 10-х рр. XX століття, крім квартир, знаходилася редакція стоматологічного журналу «Аша», магазин стоматологічного приладдя, а в квартирі 36 та ін. приймали пацієнтів лікарі різних спеціальностей...

В описах володіння № 636/599 за 1909–1912 рр. воно належало Олександру Ромейку. «Вся Москва» за 1912 р. називає будинок № 9 «домом Ромейка» й надає його телефон (34–44) за цією адресою. З тієї ж книги відомо, що в будинку проживає також Олена Ромейко, яка після смерті Олександра Ромейка, стала домовласницею. «Вся Москва» за 1915 р. коротко інформувала: «Ромейко Ел. Ник. п. двор. 636/599». Є й повніша інформація про неї: «Ел. Ник. двор. Арбат 9, соб. Чл. Приют. О-ва попеч. о неимущ. и нужд. в защите детях. Дмвл.». Отже, спадкова дворянка, домовласниця, член товариства, що опікувалося незаможними й нужденними дітьми. У 1915 р. ці рядки про Олену Ромейко вміщувалися поряд з інформацією про Олександра Ромейка. Але після його смерті у 1916 р. це ім'я з адресно-довідкової книги «Вся Москва» зникло. Таким чином, земельна ділянка, на якій тепер знаходиться Культурний центр України в Москві, зустріла Жовтневу революцію під **рукою спадкової дворянки Олени Ромейко.**

Над усім цим дзвіниця церкви Миколи Явленого вивищувалася красиво-непорушною та дзвінно-вічною. Арбатці й гадки не мали, що жити їй лишилося трохи більше десяти років...

З часу знесення святині й краси Арбату пройшло вісім десятиліть. Уже давно настав час збирати безглуздо й злочинно розкидане каміння. **Необхідно нарешті відновити безжалісно знесену величну святиню й красу Арбату — церкву й знамениту дзвіницю храму Миколи Явленого біля вигину Арбату на розі Серєбряного провулку, тобто зовсім недалеко від Культурного центру України в Москві.** Тим більше, що Господь залишив для неї місце на вщерть переповненому Арбаті! Важливо й те, що на початку 30-х рр. працівники реставраційних майстерень сфотографували архітектурні деталі дзвіниці.

Так само, як знову явлений храм Христа Спасителя наприкінці XX століття певною мірою згуртував розколоте суспільство, став духовною передумовою відродження Москви й Росії, Микола Явлений допоможе повернути в наш час найкращі і найвищі традиції Старого Арбату. На щастя, на початку 30-х рр. працівники реставраційних майстерень сфотографували архітектурні деталі дзвіниці. Мені здається, що відновлена церква пробуджуватиме людську совість й створюватиме на Арбаті життєдайну духовну ауру. Взагалі, якщо говорити хоча б про часткове повернення до назавжди втраченого Старого Арбату, то це, передусім, має відбуватися якщо не шляхом буквального відновлення Миколиних церков, то хоча б — явної пам'яті про них.

На жаль, сьогодні про це забувають навіть москвознавці. В якійсь книжці про Москву зустрів окремий розділ про Миколу Чудотворця — «московського міського святого». Сказано було про церкви Святого Миколи на Берсеневці, у Хамовниках, на Болванівці, в Пижах, у Звонарях, на Старому і Новому Ваганькові. Старий Арбат не згадувався, мабуть, тому, що тут не збереглася жодна церква Святого Миколи. Але ж пам'ять має залишатися! Втім, саме такий підхід я знайшов у новітній енциклопедії «Москва: все православные храмы и часовни» (2009). Саме стаття про храм Миколи Явленого відкриває там розділ, де йдеться про вісім десятків церков і каплиць (знесених і діючих), присвячених у Москві цьому святому.

Микола Чудотворець був найулюбленішим арбатським святим. На відносно невеликому вуличному просторі, здавалося, споконвіку знаходилися церкви Миколи на Пісках, Миколи у Плотниках, Миколи Явленого і ще кілька вівтарів його імені в різних церквах. Втім, Миколу любили в усій Москві. Відомо, що за царювання Федора Олексійовича (з 1676 р. до 1682 р.) із 943 московських храмів налічувалося 128 церков, у тому числі монастирських і домових, та вівтарів, присвячених Святому Миколі Чудотворцю[1]. У XIX столітті у Москві діяли близько 30 храмів Миколи Чудотворця і 130 вівтарів його імені, але жодна інша московська вулиця не мала стільки церков, зведених безпосередньо на честь Святого Миколи. Як

[1] Португалова В. В. Серебряный переулок. С. 19.

відомо, він вважався покровителем солдат, а на Арбаті свого часу розташовувалися стрілецькі полки. Але, мабуть, цього мало для того, аби пояснити, чому на багатій, елітній московській вулиці таким популярним був Святий Микола — покровитель бідних і знедолених. Очевидно, що й таких людей на ній та навколо неї було чимало.

Як молитва за арбатця звучали слова Бориса Зайцева з його відомого нарису «Вулиця Св. Миколая»:

«И Никола Милостивый, тихий и простой святитель, покровитель страждущих, друг бедных и заступник беззаступных, распростерший над твоею улицею три креста своих, три алтаря своих, благословит путь твой и в метель жизненную проведет».

Крім церкви Миколи Явленого, на Арбаті була ще **церква Миколи у Плотниках,** про яку розповімо окремо, та **церква Миколи на Пісках**[1] — та сама, з якої почалася пожежа 1493 р., що спалила майже всю Москву, була відбудована «не пізніше 1689 р.» Знаходилася в нинішньому Ніколопєсковському провулку. Знесена у 1932 р., на її місці було побудовано шестиповерхівку.

Борис Зайцев визначав Арбат, як вулицю, що йде від Миколи Плотніка до Миколи на Пісках і далі до Миколи Явленого: «Средь горечи ее, стонов отчаяния, средь крови, крика, низости, среди порывов, деятельности, силы и ничтожества, среди всех образов и человека и животного — всегда, в субботний день перед вечером, в воскресный — утром, гудят спокойные и важные колокола Троих Никол, вливаясь в сорок сороков церквей Москвы... И будто бы Никола сам, помощник страждущим, ближе сошел в жизнь страшную».

І ще раз:

«Священники звонят в церквах Арбата — Никола Плотник, Никола на Песках и Никола Явленный — спокойные и важные, звоном малиновым, в ризах парчовых, вековечных...»

Про життя арбатців Борис Зайцев узагальнююче писав:

«...ходят в церковь и венчаются, и любятся, и умирают между трех обличий одного святителя — Николы Плотника, Николы на Песках и Николы Чудотворца».

Андрій Бєлий чудесно й влучно припустив: **«Сам Арбат — что, коли не Миколина улица?»**

Мені вдалося встановити, що у Шевченківські часи на Арбаті мешкало близько 80 домовласників церковнослужителів (протоієреї, священики, диякони, дяки, паламарі). Це й зрозуміло, бо на той час в ареалі Старого Арбату діяло понад 30 храмів і 4 домових церкви. Серед церковнослужите-

[1] Іван Кондратьєв пояснював: «„На Песках“ называется потому, что здесь довольно песчаный грунт».

лів зустрічаємо прізвища Архангельських, Богородських, Богословських, Воздвиженських, Лаврових, Остроумових, Преображенських, Святославських, Троїцьких, Фівейських, Цвєткових... Окремо скажемо про проскурниць — жінок, які випікали проскуру, тобто білий прісний хлібець, що використовувався в православному богослужінні[1] — їх в Арбатській дільниці нараховувалося 13 (Казанцева, Петровська, Протопопова, Сахарова, Федорова та ін.).

Церква Знамення Пресвятої Богородиці

(Романов провулок, 2)

«Як Кирило з старшинами...»

Зведено у першій чверті XVII століття на колишньому опричному дворі Івана Грозного, який цар віддав своєму дядькові Івану Романову. Після його смерті, у 1656 р. двір із церквою знову перейшли до царя, а в 1671 р. були подаровані царському тестю Кирилу Наришкіну. Його син Лев Кирилович і побудував через два десятиліття нині діючу церкву.

Всередині XVIII століття Катерина Наришкіна вийшла заміж за Кирила Григоровича Розумовського, до якого перейшов і старий Романовський двір.

Кирило Розумовський (1728–1803) — українець, третій син «регистрового казака Киевского Вышгорода Козельца полка» Григорія Розума, граф, генерал-фельдмаршал. У 1790 р. на Воздвиженці для нього було побудовано у стилі зрілого класицизму розкішний палац — один із кращих у Москві. З 1795 р. у ньому жив брат Кирила Розумовського, граф Олексій Розумовський (1709–1771), який кілька років потому продав палац графу Миколі Шереметєву.

Головний будинок (нині № 8) садиби Кирила Розумовського (можливо, архітектором був Василь Баженов) зберігся й донині достойно закріпляє ріг Воздвиженки та елітного Романового провулка (у XVII столітті — Розумовський провулок), де в минулому столітті жило чимало радянських «гетьманів». Москвознавець Іван Кондратьєв писав: «При этом доме находится одна из стариннейших церквей во имя Знамения Пресвятой Богородицы. Построение её приписывалось брату патриарха Филарета боярину Ивану Никитичу Романову (около 1625 г.)». Справді, церква була з'єднана з будин-

[1] Цікаво, що Пушкін згадував про проскурниць у зв'язку з його роздумами про мову: «Не худо нам иногда прислушиваться к московским просвирням, они говорят удивительно чистым и правильным языком».

ком кам'яним критим переходом. У Шевченкові часи також була домовою церквою: «Знамения Пресвятой Богородицы при доме графа Шереметьева на Воздвиженской улице».

Кирило Розумовський, який народився на хуторі Лемеші Козелецького повіту Чернігівської губернії і в дитинстві пас худобу, став першим російським президентом Імператорської Академії наук (до нього були тільки німці), а в 1750–1764 рр. був гетьманом Малоросії — останнім гетьманом Лівобережної України. Втім, сам Розумовський говорив, що справді останнім гетьманом був Іван Мазепа. Деякі дослідники вважають, що діяльність Розумовського певною мірою перегукувалася з політикою Мазепи, проте у графа не було самостійницького духу, надто любив він почесті й багатство, та зрештою й часи були вже іншими.

Розумовського та його оточення навіки засудив Тарас Шевченко:

Як Кирило з старшинами
Пудром осипались
І в цариці, мов собаки,
Патинки лизали.

Дійсно, Кирило Розумовський, як ніхто, розумів, що зберегти прихильність цариці можна було не стільки ревною службою, скільки хитромудрою послужливістю. Зокрема, відомо, що у 1754 р. гетьман подарував Єлизаветі фантастично красиву карету з дивовижним різьбленням, що виставлялася в Оружейній палаті Кремля. Хоч історики іронічно називали Розумовського «гетьманом у перуці», сам він до своєї посади ставився серйозно, принаймні просив у цариці зробити її спадкоємною у своєму роду. Це й стало значною мірою причиною немилості Катерини II до гетьмана та його сина Андрія, якого Розумовський і бачив своїм спадкоємцем. Втім, утративши гетьманство, Розумовський залишився в оточенні цариці. Зі своїх численних посад Розумовський особливо цінував посаду командира лейб-гвардії Ізмаїльського полку, що забезпечувала йому конкретну владу.

Михайло Грушевський писав про цього гетьмана:

«На Україні Розумовський нудився... в справи українські не дуже мішався, і Україною правила старшина по своїй волі, зносячися безпосередньо з сенатом і російським правительством... те, що зроблене було нею за сей час, пережило потім і скасованнє гетьманства... В сім вага до сих часів останнього українського гетьмана, хоч який не цікавий був він сам своєю особою». Як відомо, Розумовський добився скасування митниці між Великоросією і Малоросією, і його епоху історики називають «золотою осінню Гетьманщини».

Кирило Розумовський закінчив своє життя в Батурині, де й похований. До речі, від фельдмаршала графа Шереметєва походила близька знайома Тараса Шевченка Варвара Рєпніна, а Кирило Розумовський був її прадідом. Останній з відомого роду — Петро Розумовський — помер у 1835 р. в Одесі.

Після того, як у 1799 р. церква разом із садибою перейшла до графа Миколи Шереметєва, його син Дмитро Шереметєв обновив церкву. У вересні 1847 року її освятив митрополит Московський Філарет. Коротко скажемо про нього словами москвича Осипа Бодянського, який неодноразово згадував у своєму щоденнику митрополита Московського і Коломенського Філарета (в миру Василь Дроздов) і якого постійно називав Владикою. Наприклад, 17 березня 1854 року Бодянський занотував, що Філарет передав цареві благодійні гроші. «Говорят также, что Московский митрополит представил Государю от себя приношение в 50 тысяч серебром, и Государь отвечал собственноручно на представлении Синода: „Благодарить, а пожертвованное употребить на возобновление храмов Божьих в земле наших соплеменников и единоверцев, или же храма Софийского, когда, даст Бог, возьмем Царьград". Прибавляют, что копия с этого находится у самого Владыки, который многим показывал ее». Іншим разом, 21 березня 1856 року, Бодянський скрупульозно записав історію, яку розповів староста Успенського собору Іван Смирнов: «На Масляной был я у нашего Владыки и на вопрос о здоровье всей семьи сказал ему, что все доктора уж отказались от моей несчастной. „А ты лучше прибегни к духовному врачу", — отвечал он мне; я тут ну его просить помолиться о страждущей, и он обещался, говоря, что эта болезнь скорее всего от духовного врачества может пройти. Что же? Прихожу я в четверг на 1-й неделе Великого поста... и сам не верю себе: жена моя, говорят мне, выздоровела вдруг, к удивлению всех... Я отправился к Владыке благодарить его. „Не я, но Бог послал ей это. Его-то должны мы благодарить..." — „Да, умеет молиться, — сказали соборяне. — Не раз уже слышим мы об этом от него". А один прибавил: „Святой муж и великий постник. С понедельника до четверга на 1-й неделе Великого поста ничего не ест, кроме просфоры, и не пьет, кроме чашки чаю"»[1].

До речі, саме митрополит Філарет, а не Горбачов, ввів у науковий і практичний обіг терміни «гласність», «перебудова», «свобода слова». Щоправда, він мудро попереджав:

«Усиленное стремление к преобразованиям, неограниченная, но неопытная **свобода слова** и **гласность** произвели столько разнообразных воззрений на предметы, что трудно между ними найти и отделить лучшее и привести разногласие к единству. Было бы осторожно как можно менее колебать, что стоит, чтобы **перестроение** не обратить в разрушение».

У часи Філарета церква Знамення Пресвятої Богородиці була записана так: **«Знамения Пресвятой Богородицы при д. графа Шереметьева, на Воздвиженской ул.».** У володінні Шереметєвих садиба знаходилася до 1917 р.

У 1929 р. храм було закрито, але не знесено. У 1950-і й 1970-і рр. було проведено її часткову реставрацію. Повернуто православній церкві у

[1] Бодянский О. М. Дневник. 1852–1857. С. 121, 195.

1991 р., але богослужіння проводиться лише з 2003 р. Місце навколо храму настільки забудовано, що побачити його в усій красі неможливо. Та храм вартий того, щоб оглянути його зблизька.

Кремлівські храми

«Ми відправились у Кремль»

Гоголезнавці, зі слів Сергія Аксакова, пишуть про те, що в суботу, 17 квітня 1840 року, «перед самой заутреней светлого воскресенья» Гоголь прочитав у його кабінеті шосту главу «Мертвих душ». Але, здається, ніхто всерйоз не сприйняв фразу Сергія Тимофійовича, написану відразу після цього: «**После чтения мы все отправились в Кремль, чтоб услышать на площади первый удар колокола Ивана Великого**».

Це був дуже московський порух душі Сергія Аксакова, тим більше, що Гоголь вперше зустрічав у Москві Пасху. Сергій Тимофійович мимохідь зауважував, що «після заутрені» вони христосувалися: значить, відстояли службу й бачили хресний хід.

Пасхальна служба і пасхальний хресний хід історично залишалися значною подією для всієї Москви. Пасхальна заутреня в Москві оспівувалася поетами. Знайомий Гоголя, Щепкіна, Бодянського поет і публіцист Олексій Хомяков у вірші «Кремлёвская заутреня на Пасху» писав:

В безмолвии, под ризою ночною,
Москва ждала, и час святой настал:
И мощный звон промчался над землею,
И воздух весь, затрепетал.
Певучие серебряные громы
Сказали весть святого торжества,
И, слыша глас, её душе знакомый
Подвиглася великая Москва.

У прозі про пасхальний дзвін Івана Великого також писали високим стилем: «Но всех величественнее и торжественнее звон на Светлое Христово Воскресенье. Посреди таинственной тишины сей многоглагольной ночи с высоты Ивана Великого, будто из глубины неба, раздаётся первый звук благовеста — вещий, как бы зов архангельской трубы, возглашающей общее воскресение...»[1].

[1] Сучасні москвознавці вважають, що «в цей момент відчуття єдності росіян у всій країні було прекрасне, урочисте й надзвичайно потрібне... Весь російський народ почував непохитність своєї віри, сили...» (Бирюкова Т. В Москве-матушке при царе-батюшке. — М.: Астрель, 2007. С. 263).

Опівнічний благовіст до пасхальної заутрені узаконив митрополит Московський Філарет, який у березні 1849 року наказав усім московським церквам перший удар дзвону Івана Великого «послухати в мовчанні, а з другого починати благовіст». За вказівкою митрополита Філарета в день Святої Пасхи було заведено до утрені благовістити опівночі, а до літургії — о 6 години ранку.

Дзвін Івана Великого, на відміну від інших, розносив містом могутній, але глухуватий гул. Один із поетів XIX століття писав про нього: «Гудит, гудит Иван Великий, как бы из глубины веков идущий звон!» Князь С. Голіцин згадував: «Первым, как двести лет подряд, ударил колокол на Иване Великом. Густой, низкий и могучий звук его разнесся по Москве, по окрестностям. И тотчас же все сорок сороков зазвонили радостно и благозвучно. Праздничный звон сливался в едином порыве. Гудело везде — и ближе, и дальше. Казалось, само небо поет и славит Бога...»

Не сумнівався, що так і було у великодню суботу 17 квітня 1840 року. Але хотілося все-таки віднайти конкретний опис пасхальної ночі в Кремлі з тим, щоб подивитися на неї очима московського очевидця. Цікаві штрихи несподівано зустрів у щоденнику Гоголевого і Шевченкового приятеля Аполлона Мокрицького, який у пасхальні дні 1839 року записав: «...пошёл к Брюллову, он уже проснулся, рассказывал мне, что хотел смотреть процессию в Казанский собор, да проспал по милости Шевченки. Тут он припомнил московские церковные церемонии в эту ночь, презабавно рассказывал все, что происходит. Попы серебряные, попы золотые, в набалдашниках. Освещение необыкновенное, стрельба из пушек, гул колоколов, рев колокола на Иване Великом. Крик, туш, давка, стук экипажей и проч. ...»

Це — погляд художника. Тепер — дослівна розповідь московського купця Івана Слонова:

«В Москве церковные празднества справляются, как нигде, с большой торжественностью и великолепием, из них особенно выделяется ночь на Светлое Христово Воскресение в московском Кремле; она представляет дивную, очаровательную картину. Вечером, в Великую субботу, в магазинах и лавках стихает предпраздничная суета, только в булочных и кондитерских продолжается горячая работа по выдаче ранее заказанных пасох и куличей. Уличное движение становится все тише и тише, и к 10 часам вечера оно совершенно стихает, но не надолго.

В 11 часов опять улицы быстро оживают, на них появляются в праздничных одеждах обыватели, направляющиеся в храмы у Светлой заутрене, из них многие спешат попасть в Кремль, площадь коего к 11 часам представляет целое море человеческих голов. Среди толпы встречается много людей других вероисповеданий, а также иностранцев, приезжающих в Москву специально для того, чтобы видеть в Кремле эту

Святую ночь. **Все с нетерпением ждут первого удара в царь-колокол**[1]. В половине двенадцатого начинают освещать разноцветными шкаликами колокольню Ивана Великого, ограду и стену соборов. В то же самое время внизу расстилающееся на громадном пространстве Замоскворечье представляет волшебную картину: на фоне темной ночи там красиво и ярко вырисовываются многочисленные силуэты иллюминованных церквей; при этом во многих местах пускают ракеты и жгут бенгальские огни. Тем временем стрелка на часах Спасской башни приближается к 12 часам.

На колокольне Ивана Великого мелькают движущиеся огоньки — это приготовляются к первому удару... Но вот на Иване Великом загудел царь-колокол, и вслед за ним по Москве быстро полились густой волной звуки колоколов всех московских сорока сороков. Народ, находящийся в Кремле, обнажает головы, зажигает свечи и христосуется.

В это время из Успенского собора выходит крестный ход во главе с московским митрополитом; раздается радостная песнь: „Христос Воскресе", ей вторит красный звон всех кремлевских колоколов и пальба из орудий с Тайницкой башни — все сливается в один победный, ликующий звук, производящий на присутствующих сильное и неизгладимое впечатление.

Тот, кто раз видел Святую ночь в московском Кремле, никогда ее не забудет»[2] (Виділено мною. — *В. М.*).

Не забув її і Микола Гоголь, через декілька років відгукнулася московська ніч у заключній статті «Вибраних місць із переписки з друзями» під назвою «Світла неділя»:

«В русском человеке есть особенное участие к празднику Светлого воскресенья... Отчего же одному русскому еще кажется, что праздник этот празднуется, как следует, и празднуется так в одной его земле? Мечта ли это? Но зачем же эта мечта не приходит ни к кому другому, кроме русского?.. Не умрет из нашей старины ни зерно того, что есть в ней истинно русского и что освящено самим Христом. Разнесется звонкими струнами поэтов, развозвестится благоухающими устами святителей, вспыхнет померкнувшее — и праздник Светлого воскресенья воспразднуется, как следует, прежде у нас, чем у других народов!..

И твердо говорит мне это душа моя; и это не мысль, выдуманная в голове. Такие мысли не выдумываются. Внушеньем Божьим порождаются они разом в сердцах многих людей, друг друга не видавших, живущих на разных концах земли, и в одно время, как бы из одних уст, изглашаются. Знаю я твердо, что не один человек в России, хотя я его и не знаю, твер-

[1] Ще раз нагадаю: Гоголь і Аксаков були в Кремлі, «чтоб услышать на площади первый удар колокола Ивана Великого».

[2] Слонов И. А. Из жизни торговой Москвы. — М.: Издательский дом ТОНЧУ, 2006. С. 149–151.

до верит тому и говорит: „У нас прежде, чем во всякой другой земле, воспразднуется Светлое Воскресенье Христово!"»

Доречно нагадаю, що Тарас Шевченко відвідав пасхальну службу в Кремлі в ніч з 22 на 23 березня 1858 року. У цьому не було нічого незвичайного; на неї прагнули потрапити тисячі москвичів і гостей міста. У тодішньому «Путеводителе по Москве» зазначалося: «Чуден, прекрасен святой наш Кремль, особенно в ночь на светлое Христово Воскресение, когда многие тысячи благочестивых стекаются в него... Итак, входя в Кремль, снимите вашу шляпу, кто бы вы ни были, поклонитесь ему и благоговейте перед святынею его».

Та Шевченко не благоговів. Прочитаємо у нього про враження від нічної великодньої служби в Кремлі:

«Если бы я ничего не слыхал прежде об этом византийско-староверском торжестве, то, может быть, оно бы на меня и произвело какое-нибудь впечатление, теперь же ровно никакого. Свету мало, звону много, крестный ход, точно вяземский пряник, движется в толпе. Отсутствие малейшей гармонии и ни тени изящного. И до которых пор продлится эта японская комедия?

В 3 часа возвратился домой и до 9 часов утра спал сном праведника».

Цікаво, що водночас із Шевченком один із кремлівських храмів відвідав Лев Толстой, який дивився на релігійне дійство іншими очима: «...пошёл... на площадь в Кремль. Глазеющий народ. Зашёл в церковь. Хорошо. Христос Воскресе!»

Тож, якщо Толстой з усією Москвою щиро захоплювався величною і незабутньою пасхальною службою в Кремлі, москвичі й гості міста натовпами йшли в Успенський собор, де правило службу вище духовенство, всі рвалися на православне видовище, на пасхальний хресний хід, прагнули саме в цей день послухати соборний дзвін, то Шевченко теж пішов, але... розчарувався! Як це зрозуміти і пояснити?

У рамках нашої книги немає можливості заглиблюватися в проблему Бога, релігії та церкви в житті і творчості Шевченка, тому висловлю лише деякі міркування, пов'язані з наведеними рядками Шевченка в щоденнику. На мій погляд, маємо справу з емоційною реакцією глибоко віруючої людини, роздратованої самою формою релігійного обряду. Адже Шевченко пішов у Кремль на пасхальну службу не як упереджений споглядач і, тим паче, ненависник релігії, навпаки — він готувався до важливого й прекрасного «нічного кремлівського торжества». Згадаймо: «Для человека-материалиста, которому Бог отказал в святом, радостном чувстве понимания Его благодати, Его нетленной красоты, для такого получеловека, всякая теория прекрасного ничего больше, как пустая болтовня». «Людина-християнин» у Шевченковому розумінні асоціювалася з «лицарем великих моральних подвигів». Проте щира

віра в Бога та його воскресіння (перші два слова, які наступного ранку Шевченко написав у щоденнику: «Христос воскрес!») уже вкотре не збіглися з його розумінням естетики такого справді великого свята.

Що дратувало поета? «Света мало, звона много» та й хресний хід рухається в натовпі, ніби «вяземский пряник». Яке знання Шевченком тодішньої московської мови! Сучасник поета москвознавець Петро Вістенгоф згадував пряники з міста В'язьми, як типові купецькі ласощі. Вислів «вяземские пряники» увійшов до лінгвоенциклопедичного словника Володимира Єлістратова «Язык старой Москвы». Тільки, на жаль, без посилання на великого українського поета, який єдиний вжив його як образну й вражаючу метафору. Йшлося про пряник, від якого в роті залишається відчуття терпкості, стягування, в'язкості...

Одним словом, «отсутствие малейшей гармонии и ни тени изящного». Враження таке, що Шевченко сприйняв великодню відправу в Кремлі не як релігійне торжество, а, скоріше, як ритуально-соціальний фарс («японську комедію»). До речі, запис у щоденнику по духу нагадує рядки з комедії «Сон»:

І зробився
Я знову незримий
Та й пропхався у палати.
Боже мій єдиний!!
Так от де рай! Уже нащо
Золотом облиті
Блюдолизи...
. . . .
За богами — панства, панства
В серебрі та златі,
Мов кабани годовані
Пикаті, пузаті!..

Церква Спаса Преображення на Пісках у Стрілецькій слободі (знесена у 1934 р.)

«У дворі церкви Спаса на Пісках»

Знаходилася у Великому Спаському провулку (тепер — Великий Каретний провулок) у дворі будинку № 12, недалеко від нинішнього № 16 (не зберігся), де жив Щепкін у 30–40-х рр. XIX століття. Артист одного разу так назвав свою адресу: **«Большой Спасский переулок, во дворе церкви Спаса на Песках».**

Дореволюційний дослідник історії московських церков М. Олександровський писав, що Щепкін спочатку навіть жив «у будиночках причету», тобто служителів культу. Він був страшенно радий, коли у 1830 р. вдалося нарешті купити власний будинок. У найменуванні адреси з гордістю підкреслював це: **«Адрес ко мне: в Москве, в Большом Каретном ряду, в приходе Спаса, что на Песках, в собственном доме».** Невістка артиста Олександра Щепкіна (Станкевич) згадувала: «Михаил Семёнович жил в то время в собственном доме, в Спасском переулке, на Садовой, недалеко от Цветного бульвара... Михаил Семёнович решился призанять денег и купить этот дом ещё в 1830 году и жил в нём до конца 40-х годов. При доме был большой сад с фруктовыми деревьями, с клумбами для цветов около небольшой террасы, на которую выходила дверь из гостиной дома. В доме и в жизни семьи Михаила Семёновича сохранился тот быт, к которому он привык исстари в провинции, когда живал в Курской и Полтавской губернии».

Поріг цього дому переступав Олександр Пушкін, у ньому Щепкін познайомився з Миколою Гоголем. Але радість не була повною, а з часом і зовсім затьмарилася тим, що борги через купівлю будинку не вдалося виплатити. Через 17 років його довелося продати, і Щепкін із гіркотою повідомляв Гоголя: «Я продал дом, расплатился с долгами, и у меня остаются за уплатою и с наёмом годовой квартиры 1500 р. — вот всё мое состояние!»

Досить глянути на карту Москви, щоб зрозуміти, що, буваючи в Щепкіна у Великому Спаському провулку, Микола Гоголь й Тарас Шевченко познайомилися з Садовим кільцем, принаймні, на відрізку Садово-Каретної, Садово-Самотєчної, Садово-Сухарєвської вулиць, з районом Сухарєвки і Трубної площі, Цвєтного бульвару, який виник у 1830 р.

Церква Спаса Преображення на Пісках відома за документами з 1621 р., проте існувала ще до царів Романових, бо одержувала ругу, тобто річне утримання попа та причету від приходу. Була дерев'яною, а в другій половині XVII століття почалося будівництво кам'яниці. У тодішньому «Путеводителе по Москве» відзначалася, як гідна особливої уваги: **«Стрелецкая пятиглавая церковь Спаса Преображения на Песках, построение которой относится к концу XVII века»**. У 1670–1680-х рр. було зведено шатрову дзвіницю. З 1727 р. у церкві знаходилися вівтарі святого Миколая та Бориса і Гліба, а з 1774 р. — вівтар Трьох Святителів. Стіни були прикрашені ліпниною XVIII століття.

На початку липня 1832 року перед цією церквою стояв молодий автор «Вечорів на хуторі біля Диканьки» Микола Гоголь, який уперше приїхав до Москви й відразу вирішив познайомитися зі своїм великим земляком Михайлом Щепкіним.

Історію цього знайомства описали сини артиста Петро й Олексій. За словами Петра Михайловича, молодий письменник з'явився в домі Щепкіна у Великому Спаському провулку в розпал застілля:

«Как-то на обед к отцу собралось человек двадцать пять — у нас всегда много собиралось; стол, по обыкновению, накрыт был в зале; дверь в переднюю, для удобства прислуги, отворена настежь. В середине обеда вошел в переднюю новый гость, совершенно нам незнакомый. Пока он медленно раздевался, все мы, в том числе и отец, оставались в недоумении. Гость остановился на пороге в залу и, окинув всех быстрым взглядом, проговорил слова всем известной малороссийской песни:

Ходить гарбуз по городу,
Пытается свого роду:
Ой, чи живы, чи здоровы,
Вси родичи гарбузовы?

Недоумение скоро разъяснилось — нашим гостем был Н. В. Гоголь, узнавший, что мой отец тоже, как и он, из малороссов... (Цікаво, що двома останніми рядками Гоголь починав свій лист до Максимовича від 22 березня 1835 року. — *В. М.*).

Для Щепкина, с детства слышавшего певучую украинскую речь, подолгу жившего в Харькове и Полтаве, шутливый куплет незнакомца прозвучал словно пароль. „Да это ж Гоголь... Николай Васильевич!" — воскликнул хозяин дома, заключив гостя в объятия...»

Олексій Михайлович у свою чергу розповідав:

«Гоголь познакомился с Щепкиным в 1832 году. В то время Гоголь еще бывал шутливо весел, любил вкусно и плотно покушать, и нередко беседы его с Щепкиным склонялись на исчисление и разбор различных малороссийских кушаний. Винам он давал, по словам Щепкина, названия „квартального" или „городничего", как добрых распорядителей, устрояющих и приводящих в набитом желудке все в должный порядок, а жженке, потому что зажженная горит голубым пламенем, давал имя Бенкендорфа (шеф Корпусу жандармів, які носили блакитні мундири. — *В. М.*). „А что, — говорил он Щепкину после сытного обеда, — не отправить ли теперь Бенкендорфа?" — и они вместе приготовляли жженку».

Невістка артиста Олександра Щепкіна (Станкевич) згадувала: «Прислушиваясь к из разговору, вы могли слышать под конец: вареники, голубцы, паляницы, — и лица их сияли улыбками». Олександр Афанасьєв також свідчив, що часом друзі проводили час у розповідях «о разного рода малороссийских кушаньях, причём у обоих глаза бывали масляные и на губах слюнки».

Кажуть, що в день знайомства Щепкін і Гоголь надовго всамітнилися в дальньому кутку саду й не могли наговоритися. З того часу Микола

Васильович став постійним гостем у домі Щепкіних, часто залишався ночувати, й не було кінця задушевним бесідам. У чому секрет такого швидкого зближення? Найперше, українське походження: «Оба они знали и любили Малороссию и охотно толковали о ней, сидя в дальнем углу гостиной в доме Щепкина. Они перебирали и обычаи, и одежду малороссиян, и, наконец, их кухню». Тож, їх взаєморозуміння встановилося відразу й тривало роками. Наприкінці 1848 року Олександр Афанасьєв занотував: «Видел недавно у М. С. Щепкина Гоголя... Весь вечер говорил он тихо, вполголоса и преимущественно с стариком Щепкиным, других, кажется, не хотел удостаивать своим разговором». У радянські часи Абрам Дерман писав про цю всамітненість удвох так: «Обидва українці, які на все життя зберегли глибоку симпатію та прив'язаність до своєї батьківщини, обидва наділені від природи колосальними запасами гумору, обидва гаряче любили театр... вони ніби самою долею були призначені стати друзями».

Вкрай важливим став збіг їхніх поглядів у духовній сфері, в галузі літератури й мистецтва. Щепкін вважав: «Забава забавою, но развивалось бы искусство, которое так полезно для народа. Во все века искусство было впереди массы, а потому добросовестно занявшись оным, нечувствительно и масса подвинется вперёд». Зі свого боку Гоголь ніби вторив артистові: «Театр ничуть не безделица и вовсе не пустая вещь, если принять в соображение то, что в нём может поместиться вдруг толпа... и вся эта толпа, ни в чём не сходная между собою... может вдруг потрястись одним потрясением, зарыдать одними слезами и засмеяться одним всеобщим смехом».

Спільність поглядів на роль вітчизняної культури, зокрема, драматургії в розвитку театральної справи в Росії сприяли тому, що знайомство з Щепкіним підштовхнуло Гоголя до написання геніальних п'єс, а п'єси ці буквально вдихнули в артиста животворний струмінь, дали змогу йому піднести своє мистецтво на нову височину. Нагадаю, що Щепкін, задихаючись від пустих і безликих п'єс, скаржився артисту Івану Сосницькому: «Я приходил уже в какое-то не спящее, но дремлющее состояние».

Гоголівська драматургія оживила й надовго зберегла сценічний геній Щепкіна. Майстер грав Городничого в «Ревізорі» Гоголя понад чверть століття, в гоголівському «Одруженні» Михайло Семенович грав Подколєсіна і Кочкарьова впродовж 15 років (з лютого 1843 року до червня 1858 року), а в «Гравцях» — Утішного 20 років (з лютого 1843 року до січня 1863 року).

Можна впевнено сказати, що гоголівські комедії «Ревізор» і «Одруження» з геніальною участю Михайла Щепкіна знаменували появу серйозного, самобутнього російського театру, що було визнано в європейському масштабі. Таким чином, вклад України у створення такого театру в Росії важко переоцінити.

Про те, з яким хвилюванням зустрічався Щепкін з Гоголем, свідчить його лист до Сергія Аксакова від 28 вересня 1839 року: «Почтеннейший Сергей Тимофеевич. Спешу уведомить вас, что М. П. Погодин приехал, и не один; ожидания наши исполнились, с ним приехал Н. В. Гоголь... Я до того обрадовался его приезду, что... совершенно обезумел даже до того, что вчера просидел целый вечер у них и, кажется, пустого слова не сказал, такое волнение его приезд во мне произвёл, что я нынешнюю ночь почти не спал». Коли в травні 1842 року Гоголь надовго залишив Москву, то Щепкін із Аксаковим проводжали його до першої станції Петербурзького тракту — Хімок.

Артист охоче читав прозові твори Гоголя в колі друзів, у клубах, у гастрольних поїздках провінцією. Найулюбленішими були «Старосвітські поміщики», «Шинель», «Тарас Бульба». Величезним успіхом користувалося читання Щепкіним «Тараса Бульби».

Михайло Семенович обожнював свого друга, і Микола Гоголь відповідав йому сердечною взаємністю. Він сумував за Щепкіним, якщо вони довго не бачилися, по-дитячому ображався, коли довго не одержував звістки від артиста, не міг утриматися від докірливих приписок у листах до спільних знайомих, як це було в посланні до Сергія Аксакова: «Скажите, почему ни слова не кажет, хоть в вашем письме, Михаил Семенович? Я не требую, чтобы он писал ко мне, но пусть в то время, как вы будете писать, прибавит от себя хоть, по крайней мере, следующее: что, вот, я, Михаил Семенович Щепкин, нахожусь в комнате Сергея Тимофеевича. В чем свидетельствую за приложением моей собственной руки. Больше я ничего от него не требую. Он должен понять это, или он меня не любит».

Цікавим епізодом дружби Щепкіна з Гоголем було літо 1851 року, коли письменник жив на дачі артиста і писав тут другий том «Мертвих душ». Про це залишилися спогади:

«Однажды приехал Гоголь к М. С. Щепкину на дачу. Щепкин жил с семьей в то время на даче под Москвой, в Волынском. Гоголь... говорил, что думает пожить у него, отдохнуть и немного поработать, обещался кое-что прочесть из „Мертвых душ". Щепкин был вне себя от восторга, всем об этом передавал на ухо как секрет. Но не успел Гоголь прожить трех дней, как приехал в гости к Щепкину начинающий молодой литератор, которого отец мой характеризовал как человека зоркого, пронырливого и вообще несимпатичного. Когда сошлись все к вечернему чаю, Гоголь вошел с Щепкиным в столовую под руку, о чем-то тихо разговаривая, но по всему видно было, что разговор этот для Щепкина был крайне интересен. Лицо его сияло радостью. Гоголь быстро окинул всех взлядом и, заметя новое лицо, нервно взял чашку с чаем и сел в дальний угол столовой и весь как будто съежился. Лицо его приняло угрюмое и злое выражение, и во все

время чаепития просидел он молча, а за ужином объявил, что рано утром на другой день ему надо ехать в Москву по делам. Так и не состоялось чтение его новых произведений. После этого Гоголь заезжал к Щепкину еще несколько раз, но таким веселым, каким он видел его на даче, Щепкин уже ни разу не видел Гоголя».

Щепкін зустрічався з Гоголем і незадовго до смерті письменника. Лікар Олексій Тарасенков, який залишив спогади про Гоголя, писав, що Щепкін неодноразово «спокушував» письменника, який нудив світом, обмежував себе в їжі: «Желая его развеселить, рассказал ему много смешного; и когда тот оживился, он напомнил, что у него нынче отличнейшие блины, самая лучшая икра и т. д., расписал ему обед так, что у Гоголя, как говорится, слюнки потекли. Гоголь обещался приехать; условились во времени; но он приехал к Щепкину за час до обеда и, не застав его, приказал сказать, что извиняется и обедать не будет оттого, что вспомнил о прежде данном обещании обедать в другом месте. От Щепкина он возвратился домой и обедать не поехал никуда. Это, кажется, было его последнее свидание с ним. Спустя несколько дней он велел уже отказывать всем своим знакомым — и ему, т. е. Щепкину!»

Існує ще одна версія останньої зустрічі Щепкіна з Гоголем, записана істориком літератури Федором Буслаєвим зі слів артиста 19 березня 1852 року, тобто невдовзі після смерті письменника:

«Как-то недавно прихожу к Гоголю, — рассказывал Щепкин. — Он сидит, пишет что-то. Кругом на столе разложены книги, все религиозного содержания.

— Неужели все это вы прочли? — спрашиваю я.

— Все это надо читать, — отвечал он.

— Зачем же надо? — говорю я. — Так много написано всего для спасения души, а ничего не сказано нового, чего не было бы в Евангелии. А я, признаться, думаю, что всего этого написано слишком много, запутанно.

Тут Гоголь принужденно улыбнулся, сказавши что-то вроде: какой шутник!

А я продолжал:

— Я и заповеди-то для себя сократил, всего на две: люби Бога и люби ближнего как самого себя».

Потім Щепкін розповів Гоголю, як зайшов до церкви у Воронежі:

«Было чудесное утро. Прихожу в церковь. Народу множество, и такая преданность, такая вера, что я и сам умилился до слез, и сам стал молиться: „Господи Боже мой! Весь этот народ пришел тебя молить о своих нуждах, бедах и болезнях. Только я один ничего у тебя не прошу — молюсь слезно! Неужели тебе нужны, Господи, наши лишения? Ты дал нам, Господи, прекрасную природу, и я наслаждаюсь ею и благодарю Тебя, Господи, от всей души“. Тогда Гоголь вскочил и обнял меня, вскрикнув: „Оставайтесь всегда таким!“»

Гоголезнавець Юрій Манн пише, що цей гоголівський жест був одночасно і знаком примирення, і своєрідною згодою з Щепкіним у тому, що головне для християнина — любов, а не вірність ритуалу. На мій погляд, Гоголя глибоко зворушило смирення Щепкіна перед Богом, який на той час у Миколи Васильовича був єдиним співбесідником.

У розповіді слуги Щепкіна Олександра Алмазова про останні дні Михайла Семеновича, який вже багато чого забував і час від часу впадав у напівзабуття, привертає увагу пронизливий момент: «И шептали непрестанно много». Що шепотів умираючий Щепкін? Може то були тексти гоголівських персонажів? Цілком ймовірно. Принаймні, відомо, що незадовго до смерті Михайло Семенович раптом підкликав свого слугу Олександра і запитав: «А куди Гоголь пішов?» — «Який Гоголь?» — «Та Микола Васильович». — «Він уже помер». — «Як помер! Давно?» — «Давно». — «Нічого, нічого не пам'ятаю». Це були останні слова Щепкіна. З ними він відійшов у Вічність, де тільки й міг зустрітися з Гоголем...

Церква Адріана і Наталії на вул. 1-й Міщанській

(знесена у 1936 р.)

«Йдучи від Сухарєвої на Мохову»

Ця церква була слобідською — у Міщанській слободі, що виникла у другій половині XVII століття[1]. У 1684 р. у ній налічувалося 692 дворів.

Першу дерев'яну церкву слобожани збудували у 1672 р. на вшанування нової цариці Наталії Наришкіної, яка у січні 1671 року обвінчалася з царем Олексієм Михайловичем, ставши його другою дружиною (Свята Наталія — заступниця християнського шлюбу). У травні наступного року у них народився син, майбутній російський цар Петро І.

Дерев'яна церква згоріла у пожежі 1688 р., і міщани на зібрані між собою гроші побудували п'ятиглаву кам'яну з новим престолом — Петра і Павла. Цікаво, що з казни було виділено залізо, яке зняли з даху будівлі Посольського Приказу у Кремлі (для затворів на церковні вікна й двері). У 1703 р. до церкви було прибудовано дзвіницю та трапезну, престол якої освятили на честь Адріана і Наталії. У 1833–1835 рр. до трапезної прибудували другий вівтар — Миколи Чудотворця, а в 1881–1882 рр. — ризницю та бібліотеку.

---

[1] Міщанська слобода була заселена поляками, українцями, білорусами, литовцями, які опинилися у Москві у результаті війни Росії з Річчю Посполитою.

На честь церкви було названо Адріяно-Натальїнський провулок, який перетинав 1-у, 2-у та 3-ю Міщанські вулиці, а на 1-й Міщанській вулиці стояла Адріянівська поліцейська будка.

Храм Адріана і Наталії був добре відомий Михайлу Щепкіну, який з 1859 р. і до кінця життя мешкав недалеко — на 3-й Міщанській вулиці. Але ми згадаємо цю церкву у зв'язку з іншим великим українцем — Михайлом Максимовичем, який з 1826 р. завідував Ботанічним садом Московського університету[1], розташованим у цьому районі: «Ботанический сад Императорского Моск. Университета на ул. 1-й Мещанской». Максимович мав помешкання у Ботанічному саду і частенько заходив до церкви. Він був глибоко віруючою людиною і, до речі, через чверть століття переклав у Москві Псалми українською мовою:

До тебе, Господи, озвуся,
Стану говорити:
Ти єдина моя пристань
Моя доля в світі.

Тож у нас є гарний привід дещо розповісти про московську долю Михайла Максимовича. Закінчивши у червні 1819 року Новгород-Сіверську гімназію, п'ятнадцятирічний українець відправився завойовувати Москву. За його словами близько 25 вересня він «із сердечним трепетом побачив Білокам'яну». Недвечір знайшов свого дядька Романа Тимківського — професора грецької та римської літератури Московського університету, директора педагогічного інституту. Той записав юнака в студенти словесного відділення Московського університету, тим самим фактично визначивши розмаїтість подальшої наукової долі претендента на кар'єру ботаніка. Тут і дивуватися не треба: Роман Тимківський був одним із найдіяльніших членів Товариства аматорів російської словесності при Московському університеті, створеному в 1811 р. і в цій іпостасі згаданий навіть у сучасній «Истории Москвы». Може Роман Федорович просто хотів бачити у племінникові свого наступни-

[1] Ботанічний сад Московського університету виник на базі «Московського аптекарського городу», закладеного у 1706 р. за указом Петра I. Аптекарський город, який знаходився за Сухаревою вежею, у 1805 р. придбав Московський університет. У доповіді міністра народної освіти «Про заведения Ботанічного саду при Московському університеті» від 1 квітня 1805 року читаємо: «Московский университет, имея необходимую надобность в устроении для себя Ботанического сада, нашёл к сему удобным таковой сад прежде бывшей в Москве хирургической Академии, который со всеми его строениями оценён в 11000 рублей. Но как Университет, имея кроме того много других потребностей, не может уплатить означенные деньги из ежегодной суммы, по штату ему отпускаемой, то дабы оный без продолжения времени мог воспользоваться сим, столько нужным для него заведением, я беру смелость испрашивать Высочайшего повеления о заплате упомянутых денег из капитала, на учебную часть определённого». Цар підтримав університет, наклавши резолюцію: «Быть по сему».

ка в літературній царині, або він одразу відчув у ньому хист до пера. Важливо також зазначити, що дядько поселив Михайла Максимовича в університетському номері, призначеному для випускників, і заплатив за його навчання.

Отже, студентське життя почалося легко й без перешкод. Але Роман Тимківський помер через чотири місяці, на початку 1820 року, і Максимовича тоді врятував молодший дядько Єгор Тимківський — відомий дипломат, учасник російської місії до Китаю, який саме прибув до Москви проїздом у Китай. Він влаштував переведення юнака до казеннокоштних студентів на державне утримання. Єгор Тимківський — автор книги «Путешествие в Китай чрез Монголию в 1820 и 1821 годах», у передмові до якої писав: «Судьба украсила мою жизнь событием редким: я видел Китай». Через півстоліття у листі до Михайла Погодіна Максимович тепло згадав, як Єгор Тимківський заїхав до нього у Київ у 1834 р.: «На осень меня порадовал мой родной Егор Федорович Тимковский, известный своим путешествием в Китай, изданным 1821 года. Докончив свое консульство в Молдавии, он возвращался на отдых в осиротелую свою Тимковщину, и на перепутьи прогостил у меня в Киеве первую половину октября». Коли навесні 1872 року Максимович востаннє відвідав Москву, він радів з того, що застав живим престарілого Єгора Тимківського.

Чималий вплив на Максимовича мав і дядько Василь Тимківський, який у 1826–1828 рр. був губернатором Бесарабії. Максимович свідчив: «Его проезды через Москву из Оренбурга, в Грузию и обратно, воодушевили меня новою силою. Я строго следовал совету его не пускаться в ремесло уроков и не тратить на то золотого времени студентства. Весь досуг мой от лекций я посвящал любимой своей науке. Неутомимо обходил я Воробьевы горы и другие окрестности Москвы, собирая себе московскую флору». Максимович називав «солодким відпочинком» і канікули, проведені в Ботанічному саду за Сухаревою вежею, у відомого професора Георга Франца Гофмана (1761–1826).

Бачимо, що потяг до ботаніки не зник у студента-словесника, який уже прислухався до пульсу московського життя і перебував під впливом професора Олексія Мерзлякова — той понад дванадцять років очолював кафедру словесності й славився блискучими лекціями-імпровізаціями. Цього професора російської красномовності Максимович називав «солов'єм старого часу». Мерзляков був відомим поетом (йому належали слова пісні «Среди долины ровная...»), теоретиком мистецтва, знавцем стародавніх мов, перекладачем античних авторів, а також Шіллера, Гете. Мерзляков був досвідченим музичним критиком. У 1830 р. у Москві було видано «Песни и романсы А. Мерзлякова», а Тарас Шевченко в листі до Бодянського від 15 листопада 1852 року цитував рядки з популярної пісні Мерз-

лякова: «Все други, все приятели до чёрного лишь дня». Симпатії Максимовича професор викликав і тим, що утримував пансіон для студентів, які поступали до університету.

Втім, на словесному відділенні Московського університету Максимович провчився два роки, а в серпні 1821 року перейшов на фізико-математичне відділення, остаточно визначившись з фахом — ботаніка. Ще через два роки — 30 червня 1823 року — його було удостоєно ступеня кандидата «за відмінні успіхи і зразкову поведінку». У серпні того ж року Максимович «для повноти природознавства» записався ще й на медичне відділення університету: «Было у меня в предмете и то, чтобы учёную степень доктора получить по отделению медицинскому...»

Водночас із студіюванням природничих наук дев'ятнадцятирічний Михайло Максимович відвідує лекції «оракула у відділенні словесному» — професора латинської філології та філософії, шеллінгознавця Івана Давидова, проникнутого офіційною ідеологією й імперським консерватизмом. На цих лекціях він познайомився зі Степаном Шевирьовим, який був на два роки молодшим за Максимовича.

У фаховій сфері науковим авторитетом для Максимовича став тоді професор М. Павлов, який очолював з 1822 р. Землеробську школу Московського товариства сільського господарства. Більшість її учнів були кріпосними, а сам Павлов також утримував пансіон для студентів, які поступали до університету. Він був автором цікавої статті «Про способи дослідження природи». У 1828–1830 рр. Павлов видавав популярний у Москві журнал «Атеней».

Університетська служба Максимовича йшла своєю чергою. Спочатку він був призначений у бібліотеку, а через рік йому було доручено займатися впорядкуванням університетських гербаріїв у професора Гофмана — першого директора Ботанічного саду Московського університету. У травні 1824 року Максимович надрукував свою працю з основ зоології. Захоплення зоологією було настільки серйозним і результативним, що знаменитий професор Г. Фішер запропонував двадцятирічному Максимовичу стати у нього ад'юнктом на кафедрі зоології: «Мне бы следовало принять это предложение. Зоология у меня шла постоянной спутницею ботаники, и я скорее стал бы профессором... но не профессором ботаники». Михайло Олександрович не міг зрадити науку, заради якої приїхав до Москви. Влітку 1824-го Максимович поїхав вивчати флору Московської губернії; зібрані ним рослини і досі зберігаються у Гербарії Московського університету.

У листопаді 1825 року М. Павлов запросив Максимовича викладати господарську ботаніку і садівництво в Землеробській школі, а в лютому наступного року Михайло Олександрович розпочав читати курс природничої історії в Університетському благородному пансіоні, який вирізняв-

ся серед навчальних закладів Москви як високим рівнем викладання, так і гуманними методами виховання. Російську словесність викладав тут Олексій Мерзляков, а інспектором пансіону свого часу був Іван Давидов.

У березні 1826 року помер професор Гофман, і Максимович став директором Ботанічного саду — першим вітчизняним його керівником. Якщо врахувати, що Гофмана було запрошено до університету із Німеччини, Максимович нарешті повноцінно заступив іноземного вченого. До речі, після Максимовича, який обіймав посаду директора до 1834 р., Ботанічним садом знову керували більш, як три десятиліття вихідці з німців. Максимович відстоював необхідність Ботанічного саду перед ректором університету і водночас керівником кафедри ботаніки Іваном Двигубським: «Ему и не говори, что сад нужен для науки и для профессора, который должен непрестанно уравнивать с современным состоянием науки!» Двигубський зневажливо поставився до виходу в світ першої частини книги «Основи ботаніки», автору якої йшов двадцять четвертий рік: «Рано вам ще писати ботаніки». — «Час усьому і всякій речі під небесами, Іване Олексійовичу», — вишукано-зухвало відповів Максимович і пішов у свій Ботанічний сад.

У червні 1827 року Максимович захистив магістерську дисертацію «Про системи рослинного царства», в якій, за словами сучасника, виявив «філософський підхід до осмислення природи». У 1828–1831 рр. молодий учений видав двотомну працю «Основи ботаніки», а також «Роздуми про природу» (1831), що дає підставу вважати його одним із основоположників вітчизняної ботаніки.

28 листопада 1827 року Максимович отримав ступінь магістра фізико-математичних наук. Про цей період в автобіографії написав так: «Отрекшись от предлагаемого ему путешествия вокруг света, довольный надеждою на близкое профессорство и пребыванием в ботаническом саду, он работал в нём, как украинский вол на подножном корму. Успех его лекций в университете, его писаний в литературном мире, окрылял его в трудах...»

У 1828 р. Максимович став магістром славістичного відділення Московського університету. Не випадково саме його — молодого ад'юнкта у січні 1830 року удостоїли честі сказати «тепле слово про участь Московського університету в просвіті Росії» на урочистостях з нагоди 75-річчя університету. На початку 1832 року Максимович прочитав в університеті ще одну промову — «Про російську освіту»: «Университет московский и просвещение русское были предметы близкие душе моей, и потому я добровольно вызвался на эти две речи».

У жовтні 1829 року Максимовича було затверджено ад'юнктом кафедри ботаніки, а на початку 1832 року відділення фізико-математичних наук,

ураховуючи його заслуги, представило кандидатуру ад'юнкта на посаду понадштатного екстраординарного професора. Проте міністр не затвердив подання. Між тим Максимовича відрядили до Кавказу для вивчення місцевої флори та лікування мінеральнимим водами. Він перебував там з травня до вересня 1832 року, а, повернувшись, прочитав блискучу лекцію в університеті: «Лекций я никогда не писал; написанная лекция меня связывала и сбивала... Я подбирал только содержание лекции, а обдумывал её изложение, **идучи от Сухаревой на Моховую**[1]... И помню, что после четырехмесячной вакансии, со свежими впечатлениями Кавказа, ту первую лекцию сказал я так хорошо, что и сам ею остался вполне доволен. Видно было, что красноречивый президент Академии наук не ожидал такой ботаники от московского адъюнкта...» Отже, Максимович сподобався Сергію Уварову. Більше того, пізніше Уваров сказав про це у присутності Пушкіна![2].

---

[1] Максимович кілька років ходив цією дорогою — з Ботанічного саду до університету. Значна частина дороги пролягала Сретенською вулицею, про яку пізніший «Путеводитель по Москве и окрестностях» розповідав:

«Сретенская часть, не особенно удаленная от центра города, носит на себе особенную физиономию. Это вечно грязный, хотя вовсе не бедный, постоянно копошащийся уголок Москвы. Торговля здесь преимущественно мебелью и предметами первой необходимости. Тут же и мастерские. Обитает здесь в особенности зажиточное мещанство. Центр этой части города и вместе с тем главнейшая улица этой местности Сретенка, начинающаяся от Сухаревой башни. Гостиниц и меблированных комнат здесь чрезвычайно мало, но зато великое обилие всяких трактиров и кабаков средней и низшей пробы с органами и развеселыми девицами. Приезжему, собственно, здесь делать нечего. Но если с целью купить что-нибудь недорого вы уже забрели сюда, то прижмите покрепче карман».

Проте Максимовича це не бентежило. Він любив милуватися церквами, що зустрічалися дорогою, та заходити до них.

На вулиці Сретенка праворуч його незмінно приваблювала церква «**Троицы Живоначальной, что на Листах**». Назва пояснювалася тим, що печатники (друкарі), які жили неподалік у XVII—XVIII століттях, кустарно виготовляли «на листах» лубкові картинки й продавали їх біля церкви. На тій же вулиці, але ліворуч — храм «**Спаса Преображения, что в Пушкарях на ул. Сретенке**». Неподалік від Сретенських воріт Максимовича привітно зустрічала ще одна церква — **«Успения Пресвятой Богородицы, что в Печатниках, и при ней часовня, на ул. Сретенке».** Допитливий ад'юнкт Московського університету давно дізнався, що в її ризниці зберігається єврейська монета (срібняк), за переказом, — одна з тих, якими заплатили Іуді за зраду Христа Спасителя. Принаймні, монета ця, на думку археологів, датувалися часами кесаря Августа.

На Луб'янській вулиці Максимович проминав **Сретенський чоловічий монастир,** а на розі з вулицею Кузнецький міст — церкву «**Введения во храм Пресвятой Богородицы**», що належала вже до М'ясницької дільниці міста. Максимовичу було відомо, що в цій церкві знаходилася ополченська ікона Божої Матері Казанської, яку Дмитро Пожарський пізніше переніс до Казанського собору на Красній площі. В Охотному ряду Максимович проходив повз **церкву Параскеви П'ятниці.**

[2] Це сталося наприкінці вересня 1832 року, коли Сергій Уваров, який винаймав квартиру на початку Малої Дмитрівки (буд. № 1), запросив до себе на обід Олександра Пушкіна, професора Московського університету Івана Давидова і молодого ад'юнкта Михайла Максимовича.

У вересні 1833 року Максимовича нарешті було затверджено ординарним професором університету, і він очолив кафедру ботаніки: «Я стал, наконец, тем, к чему стремился, едучи в Москву, за 14 лет...»

Отже, рівно через чотирнадцять років після прибуття до Москви, мрія Максимовича «стати московським професором ботаніки» здійснилася. Йому було лише 29 років! Він досягнув високої мети своїм талантом і працьовитістю, наполегливістю й зосередженістю, залюбленістю в ботаніку й самовідданістю в науці.

Окремо скажу про те, що у жовтні 1832 року до помешкання Максимовича у Ботанічному саду приходив Гоголь. Їхня московська зустріч належно не оцінена у гоголезнавстві. Скажімо, Юрій Манн пише, що серед нових московських друзів «Іван Киреєвський посів одне з перших місць — слідом за Погодіним». Справді, в листі до Погодіна у вересні 1833 року Гоголь писав: «Кланяйся особенно Киреевскому, вспоминает ли он обо мне? Скажи ему, что я очень часто об нём думаю, и эти мысли мне почти так же приятны, как о тебе и о родине». Анітрохи не применшуючи важливість зустрічі Гоголя з відомим слов'янофілом Киреєвським, приверну особливу увагу читача до знайомства Гоголя з Максимовичем, яке мало значно помітніше значення в житті письменника.

До речі, у тому ж листі до Погодіна Гоголь двічі згадував Максимовича. Відразу після привітання Киреєвському він написав: «Любезному земляку Максимовичу поклон». Через місяць Гоголь сам писав Максимовичу: «Прощайте, милый, дышащий прежним временем земляк, не забывайте меня, как я не забываю вас».

Важливо зазначити, що Гоголь сам відшукав московське помешкання Максимовича, з яким познайомився в Петербурзі у 1829-му. Тоді Михайло Олександрович зустрівся з Гоголем за чаєм у когось із земляків, і москвич Максимович не втримав у пам'яті навіть його зовнішності. Проте Максимович, якого Гоголь не застав удома, навідав автора «Вечорів на хуторі» в готелі, а той зустрів його як старого знайомого. Пантелеймон Куліш писав: «Оба они заняты были в то время Малороссией: Гоголь готовился писать историю этой страны, а Максимович собирался печатать свои „Украинские народные песни", и потому они нашли друг друга очень интересными людьми». Нам уже відомо, що саме з Максимовичем Гоголь збирався круто змінити лінію своєї долі, переїхавши до Києва, а його листи до професора вражають щирістю й довірливістю.

У Максимовича молодий письменник познайомився ще з одним земляком — студентом Московського університету Бодянським, якому професор дав притулок у своєму домі. Певно, що Гоголь, не заставши Максимовича, розговорився з його жильцем, тим більше, що Бодянський був усього на півроку старший за Миколу Васильовича, збирав українські народні пісні, цікавився історією України. Ця зустріч запам'яталася Гоголю, і, повернувшись

до Петербурга, він писав Максимовичу: «Посылаю поклон также земляку, живущему с вами, и желаю ему успехов в трудах, так интересных для нас».

Таким чином, у 1832 р. московські українці Щепкін, Максимович і Бодянський познайомилися з Гоголем. Якщо виокремити й укрупнити цей історичний факт із біографії Гоголя, то зрозуміємо, що він явно недооцінювався. Тоді як Микола Васильович саме у Москві, може й несподівано для себе, одержав особливо сильний заряд української енергетики від своїх земляків. У Михайла Щепкіна, який вже майже десять років панував у театральній Москві, можна було безкінечно черпати полтавські спогади, розповіді та малоросійські анекдоти, бо його талант мав українське коріння. Зустріч із московським ад'юнктом кафедри ботаніки Михайлом Максимовичем перевершила всі сподівання Гоголя. Сам собою молодий автор двотомного видання «Основи ботаніки» і книги «Роздумів про природу» привертав увагу та викликав повагу. Пізніше Гоголь написав Пушкіну про Максимовича: «Я его люблю. У него в „Естественной истории" есть много хорошего, по крайней мере, ничего похожего на галиматью Надеждина»[1]. Та, найголовніше, Гоголь особисто переконався, наскільки глибоко й докладно знає Максимович — автор збірника «Малороссийских песен» — дорогі серцю Миколи Васильовича рідні пісні. Це йому — Максимовичу — Гоголь невдовзі писав: «Я очень порадовался, услышав от вас о богатом присовокуплении песен... Как бы я желал теперь быть с вами и пересмотреть их вместе, при трепетной свече, между стенами, убитыми книгами и книжной пылью, с радостью жида, считающего червонцы. Моя радость, жизнь моя! песни! Как я вас люблю!»[2]. Погодьтеся, що таке безпосереднє гаряче звернення Гоголя до Максимовича вартує більшого, ніж палке вітання Киреєвському, передане ним через Погодіна. Бодянський також одразу привернув увагу Гоголя саме збиранням пісень.

Гоголь високо цінував українські пісні, зібрані Максимовичем. У листопаді 1833 року він писав йому про спільне захоплення: «Я сам теперь получил много новых, и какие есть между ними прелести. Я вам их спишу. Не так скоро, потому что их очень много. Да, я вас прошу, сделайте милость, дайте списать все находящиеся у вас песни, выключая печатных и сообщенных вам мною. Сделайте милость и пришлите этот экземпляр мне. Я не могу жить без песен». Між іншим, Максимович надсилав Гоголю сторінки збірника «Украинские народные песни» в міру того як вони друкувалися, і Микола Васильович писав приятелю: «Отпечатанные листки меня очень порадовали. Издание хорошо. Примечания с большим толком. О переводах я тебе замечу вот что. Иногда нужно отдаляться от слов подлинника нарочно для того, чтобы быть к нему ближе...

---

[1] Йшлося про природознавчі статті Миколи Надєждіна в журналі «Телескоп».

[2] Зі свого боку, Максимович писав: «Если бы всех украинских певцов прошедшего и нынешнего столетия сложить в одного человека, и тот не знал бы... больше Гоголя народных песен».

В переводе более всего нужно привязываться к мысли и менее всего к словам, хотя последние чрезвычайно соблазнительны, и, признаюсь, я сам, который теперь рассуждаю об этом с таким хладнокровным беспристрастием, вряд ли бы уберегся от того, чтобы не влепить звонкое словцо в русскую речь, в простодушной уверенности, что его и другие так же поймут... Ты каждое слово так удачно и хорошо растолковал, что кладешь его в рот всякому, кто захочет понять песню».

Гоголь передав Максимовичу близько 150 пісень, зібраних ним, і той, видавши у 1834 р. другу збірку «Украинские народные песни» (вона знаходилася у власній бібліотеці Тараса Шевченка з написом автора), у передмові згадав Гоголя: «нового историка Малороссии и автора „Вечеров близ Диканьки“». На титульному листі іншої книги — «Голоса украинских песен», виданої також у 1834 р., (ноти 25 українських наспівів)[1], Максимович поставив епіграф із статті Гоголя «О малороссийских песнях» (1833): «Ничто не может быть сильнее народной музыки, если только народ имел поэтическое расположение, разнообразие и деятельность жизни».

Гоголь цікавився підготовкою до видання Максимовичем другої збірки малоросійських пісень. У листі до Погодіна від 8 травня 1833 року запитував: «Что, Максимович печатает точно „Наума“ и песни или только нас надувает?» На відміну від Гоголя, який лише обіцяв тоді «огромные творения» — багатотомні історію України та всесвітню історію, Максимович скромно видав обидві згадані Гоголем книги. Зокрема, «Книга Наума о великом божием мире» — науково-популярне видання для народу — побачило світ у 1833 р. і протягом чотирьох десятиліть перевидавалася одинадцять разів. Книга містила розповіді про будову Землі, сонячної системи, Галактики. Досі невідомою була оцінка цієї книги знаменитим Денисом Давидовим, який у листі до Максимовича написав: «Точно правда, что кн. Наума заслужила от меня особенное уважение она... не маяк, освещающий горные пределы, но смиренная лучина, вспыхнувшая в курной избе поселянина»[2].

На початку 1834 року Гоголь нетерпляче запитував у Максимовича: «Когда же погляжу я на песни?» У передмові до видання «Украинских

[1] Про ці три видання сам автор свідчив так: «Первое издание я напечатал в Москве, 1827 года, под названием „Малороссийские песни“; а второе напечатано там же, 1834 года, под названием „Украинские народные песни“. В первом было помещено 150 песен мужских и женских; во втором 115 песен мужских. Кроме того, в 1834 году я издал в Москве „Голоса украинских песен“ (25 песен с музыкой А. А. Алябьева)».

Це написано Максимовичем у передмові до «Сборника украинских песен», виданого в Києві у 1849 р. Його вихід у світ зафіксовано у вже згаданій нами московській книзі «Хроноскоп. Летопись фактов и событий отечественной истории за два тысячелетия от рождества Христова» (2003): «Ректор Киевского университета Михаил Александрович Максимович издал „Сборник украинских песен“». Максимович уже не був тоді ректором, але найбільше дивує, що непоміченими для «Хроноскопа» залишилися найперші — московські — видання Максимовича.

[2] РДАЛІМ, ф. 314, оп. 1, од. зб. 12, арк.

народных песен» у 1834 р. Максимович знову наголосив: «Это надгробные памятники[1] и вместе живые свидетели отжитой старины. Другие народы в память важных происшествий своих чеканят медали, по которым история часто разгадывает минувшее, события козацкой жизни отливались в звонкие песни, и потому они должны составить самую верную и вразумительную летопись для нового бытописателя Малороссии».

Церква Афанасія і Кирила на Сивцевому Вражку

(Філіпповський провулок, 3;
Великий Афанасьєвський провулок, 16–18)

Церква апостола Філіппа (Воскресіння Словущего) на Арбаті

(Філіпповський провулок, 20)

«Кожне слово проходить через душу»

Ці дві церкви цікаві нам тим, що в них, очевидно, бували великі українці Микола Гоголь, Осип Бодянський, Михайло Максимович. Річ у тому, що між цими храмами у 1849–1851 рр. жив у Філіпповському провулку, 9 (назва — від церкви Філіппа) Сергій Аксаков, до якого наші земляки приходили.

Та про все по чину. Церква Афанасія і Кирила відома з XVI століття. У 1657 р. була дерев'яною. У 1812 р. зруйнована, відновлена у 1815 р. У 1837–1856 рр. церкву було перебудовано наново у стилістиці ампіру, тоді ж звели нову дзвіницю й трапезну. Парафіянином церкви був Сергій Аксаков.

Церква Афанасія і Кирила була однією з перших, побачених Гоголем у Москві. Влітку 1832 року Михайло Погодін привів у Великий Афанасьєвський провулок, де жив тоді Аксаков, молодого Гоголя. «Ефект був сильний», — згадував Аксаков. Він повів Гоголя до московської знаменитості, автора «Юрія Милославського» Михайла Загоскіна, який також жив на Арбаті в особняку по Дєнєжному провулку. Таким чином, у той день Гоголь у супроводі Аксакова вперше пройшов від церкви Афанасія і Кирила Великим Афанасьєвським провулком до Арбатської вулиці й, повернувши ліворуч, відразу побачив на розі з Серєбряним провулком церкву Миколи Явленого, а далі — церкву Миколи у Плотниках. Наприкінці Арбатської

[1] Це — повтор визначення Гоголя з його статті «О малороссийских песнях» (1833): «Они — надгробный памятник былого, более нежели надгробный памятник...»

вулиці вони повернули ліворуч у Дєнєжний провулок і відразу побачили на протилежному боці церкву Живоначальної Трійці.

Через п'ять років після цієї прогулянки — у 1837-му — побудовано дзвіницю та трапезну церкви Афанасія і Кирила. Освячення новобудови відбулося у вересні 1856 року. Церкву було закрито у 1932 р. З другої половини 70-х рр. XX століття будівля охоронялася державою, як архітектурний пам'ятник. У 1992 р. її повернено Російській православній церкві.

Церква апостола Філіппа вперше згадується у 1631 р. Кам'яною була освячена у 1688 р. Тоді ж було зведено шатрову дзвіницю. Церква сильно постраждала під час пожежі у 1812 р. У 1817–1822 рр. була капітально перебудована. У лютому 1818 року храм став представництвом Ієрусалимського Патріархату. У 1852 р. митрополит Московський Філарет освятив у церкві новий вівтар із рідкісним у Росії подвійним присвяченням: в ім'я святителя Миколая та Ієрусалимської ікони Божої Матері.

У 1918 р. представництво було закрито, але храм за радянських часів діяв. З листопада 1989 р. відновлено представництво Ієрусалимського Патріархату.

Тепер — про гостей Аксакова. З початку 1850 року Гоголь, Бодянський і Максимович неодноразово приходили до його сім'ї на вечори з українськими «варениками і піснями». У щоденнику Бодянського читаємо: «Под варениками разумеется обед у С. Т. Аксакова, по воскресеньям, где непременным блюдом были всегда вареники для трех хохлов: Гоголя, М. А. Максимовича и меня, а после обеда спустя час, другой, песни малороссийские под фортепьяно, распеваемые второю дочерью хозяина, Надеждою Сергеевною, голос которой очень мелодический. Обыкновенно при этом Максимович подпевал. Песни пелись по „Голосам малороссийских песен", изданным Максимовичем, и кой-каким другим сборникам Вацлава из Олеска, где голоса на фортепьяно положены известным музыкантом Липинским[1], принесенным мною».

Про ці «малоросійські вечори» свідчать і документи, відсутні в багатому документальному виданні Вікентія Вересаєва «Гоголь в жизни» та фундаментальній праці Юрія Манна. Скажімо 10 лютого 1850 року Сергій Аксаков писав сину Івану Аксакову: «По воскресеньям три хохла у нас обедают и дают безденежно такое представление, за которое не грех и заплатить деньги. Они поют с большим выражением малороссийские песни

[1] Вацлав Залеський із Олеська у співпраці з композитором К. Липинським видав у 1833 р. у Львові збірник «Польские и русские песни галицийского народа». Гоголь зацікавився цією книгою відразу після виходу в світ, і 7 січня 1834 року писав Максимовичу: «Знаешь ли ты собрание галицких песен, вышедших в прошлом году... Очень замечательная вещь! Между ними есть множество настоящих малороссийских, так хороших, с такими свежими красками и мыслями...» Про збірник Вацлава Залеського Гоголь згадував і в листі до Максимовича від 26 березня 1834 року.

и почти пляшут. Мы никого в этот день не зовем, чтоб им не мешать». Зі свого боку Віра Аксакова також розповідала Івану Аксакову:

«У нас часто поют малороссийские песни[1], Гоголь почти всякий раз просит Надиньку петь, а Максимович даже вместе поет и учит... В воскресенье опять соберутся на вареники и песни... Надинька очень мило поет, Максимович приносил списки малороссийских чудесных песен...

Любопытно видеть, какое сильное производят на них впечатление родные звуки. Они совершенно забываются и притоптывают ногами и будь одни непременно, кажется, заплясали б»[2].

Іншим разом Віра Аксакова так писала про виконання «трьома хохлами» рідних пісень:

«Гоголь, в самом деле, с таким увлечением, с таким внутренним чувством поёт их, разумеется, не умея петь, но для того только, чтоб передать напев и характер песни, что в эту минуту весь проникается своей народностью и выражает ее всеми средствами — и жестами, и голосом, и лицом, а Максимович перед ним стоит и также забывает все вокруг себя, поёт и топочет ногами и разводит руками, но только выражая нежную сторону Малороссии. Бодянский же было припрыгнул с самого начала пения, но потом сконфузился и держал себя смирно, но тоже пел...» Це — досить точна й доброзичлива замальовка, проте було б наївно сподіватися, що всі відвідувачі аксаківського дому щиро й беззастережно захоплювалися малоросійськими посиденьками з піснями та варениками. Скажімо, 19 березня 1850 року, коли коло гостей було розширено у зв'язку з відзначенням дня народження Гоголя, в декого з них мала місце неспівчутлива чи й презирлива реакція. Наступного дня Сергій Аксаков писав сину Івану:

«Трое хохлов были очаровательны: пели даже без музыки и Гоголь зачитал меня какими-то думами хохлатского Гомера[3]. Гоголь декламировал, а остальные хохлы делали жесты и гикали, чего были свидетелями и Хомяков, и Софья (Софія Олександрівна — невістка Сергія Аксакова, дружина його сина Григорія. — *В. М.*), хотя присутствие последней видимо мешало Гоголю, и как только она ушла, то начались прежние гримасы и выверты рукою; я, Хомяков и Соловьев (мова йде про професора Московського університету історика Сергія Соловйова — *В. М.*) любовались проявлениями национальности, но без большого сочувствия: в улыбке Соловьева проглядывало презрение[4], в сме-

[1] У щоденнику Віри Аксакової знаходимо підтвердження й подальшої щирої прихильності її сім'ї до малоросійських пісень: «...Сегодня утром читал Иван (Иван Аксаков. — *В. М.*) малороссийские песни. Прелесть, как хороши некоторые!» (20 листопада 1854 року).

[2] Інститут російської літератури (Пушкінський дім) Російської Академії наук, ф. 3 оп. 3, од. зб. 13, арк. 78 зв.; од. зб. 28, арк. 64–65.

[3] Очевидно, йшлося про анонімні, народні думи.

[4] Пантелеймон Куліш писав, що «спізнавсь із сим великим історіком у С. Т. Аксакова, найліберальнішого чоловіка в Москві. Бував у нього яко ліберал і Соловйов, дарма, що Костянтин Аксаков оголосив тоді ж таки печатно гірку йому правду: „Соловьёв — не историк"».

хе Хомякова — добродушная насмешка, а мне просто было смешно и весело смотреть на них, как на чуваш или черемис... и не больше. Бодянский был неистово великолепен, а Максимович таял, как молочная, медовая сосулька...»[1].

До речі, коли у 1936 р. ці рядки вперше опубліковано, в коментарі було по-радянськи категорично зазначено, що вони написані «в характерном шовіністичному тоні». Принаймні, вершки російської інтелігенції в особі Сергія Аксакова, Сергія Соловйова й Олексія Хомякова на побутовому рівні виявили звичне ставлення до «малоросів» як органічної частини російського народу, що розчинюється в середовищі російської культури й літератури.

Взагалі маємо пам'ятати, що, говорячи словами Шевченка, щиросердне ставлення родини Аксакових до України, її пісень і поезії, не виходило за межі слов'янофільсько-імперського мислення. Це можна переконливо продемонструвати на прикладі оцінки творчості Гоголя Костянтином Аксаковим 1842 р.:

«Еще одно важное обстоятельство сопряжено с явлением Гоголя: он из Малороссии. Глубоко в ней лежащий, художественный ее характер высказывается в ее многочисленных, мягких звуками песнях, живых и нежных, округленных в своих размерах; не таков характер великорусской песни. Но Малороссия — живая часть России, созданной могущественным великорусским духом; под его сенью может она явить свой характер и войти как живой элемент в общую жизнь Руси, объемлющей равно все свои составы и не называющейся Великоруссией (так бы она удержалась в своей односторонности и прочие части относились бы к ней, как побежденные к победителю), но уже Россией. Разумеется, единство вытекло из великорусского элемента; им дан общий характер; за ним честь создания; при широком его размере свободно может развиться все, всякая сторона, — и он сохранил свое законное господство, как законно господство головы в живом человеческом теле, но все тело носит название человека, а не головы, как и Россия зовется Россией, а не Великоруссией. Разумеется, только пишучи по-русски (то есть по-великорусски), может явиться поэт из Малороссии; только русским может и должен явиться он, будучи таким же гражданином общей всем России, с собой принося ей свой собственный элемент и новую жизнь вливая в ее члены. Теперь, с Гоголем, обозначился художественный характер Малороссии, из ее прекрасных малороссийских песен, ее прекрасного художественного начала, возник наконец уже русский гений, когда общая жизнь государства обняла все свои члены и дала ему обнаружиться в колоссальном объеме; новый элемент искусства втек широко в жизнь искусства в России. Гоголь, принесший нам этот новый элемент, который возник

[1] Гоголь Н. В. Материалы и исследования. — М.-Л.: Издательство Академии наук СССР, 1936. С. 217.

из страны, важнейшей составной части многообъемлющего отечества, и, следовательно, так много выразивший, оправдавший (не в смысле: извинивший, но объяснивший) эту страну. Гоголь — русский, вполне русский...»

Не станемо заперечувати, що «Мертві душі», про які щойно йшлося у Костянтина Аксакова, написав російський письменник Микола Гоголь, як і те, що він — український геній — передав у творчості свою країну — Україну. Стосовно того, що «только пишучи по-русски (то есть по-великорусски) может явиться поэт из Малороссии», то задовго до написання цитованих рядків Аксаковим, Шевченко відповів йому й таким, як він, своїм «Кобзарем».

Привертає увагу й суперечлива оцінка Надією Аксаковою українських і російських пісень, яку зустрічаємо в її листі до брата Івана в січні 1850 року: «Гоголю я пела, по его просьбе, малороссийские песни, данные Константину (Аксакову. — *В. М.*) Максимовичем, которые и теперь звучат в ушах моих. Как они не отвязны! Мотив в них так ярко обозначен, так легок и жив, что легко запоминается, и по тем же причинам скоро и надоедает. Как сравнить с русской песней! — Ее и схватить трудно, а если остается в памяти, то раздается в ушах отдельными протяжными звуками или выдающимися вперед музыкальными фразами. Как успокаиваешься и отдыхаешь, когда споешь русскую после малороссийской»[1].

Немає сенсу заглиблюватися в ці суб'єктивні роздуми виконавиці, досить буде ще раз нагадати слова Гоголя, солідарного з Максимовичем, із його статті «О малороссийских песнях»: «Русская заунывная музыка выражает, как справедливо заметил М. Максимович, забвение жизни: она стремится уйти от нее и заглушить вседневные нужды и заботы; но в малороссийских песнях она слилась с жизнью: звуки ее так живы, что, кажется, не звучат, а говорят, — говорят словами, выговаривают речи, и каждое слово этой яркой речи проходит душу». Михайло Щепкін якось зауважив, що сум українських пісень «отличается от грусти русских песен какою-то мощной энергией и переходом к широкому раздолью, смеющемуся над тяжкой бедой».

Відзначимо, що в першу чергу саме згадані обіди та післяобідні співання малоросійських народних пісень мав на увазі Пантелеймон Куліш, який писав, що в Москві проживало кілька родин, де Гоголь почував себе комфортно:

«За столом в приятельских домах он находил любимые свои кушанья, и, между прочим, вареники, которые он очень любил[2] и за которыми не раз

[1] Литературное наследство. Т. 58. С. 722.

[2] Павло Аннєнков згадував, що в перші роки перебування в Петербурзі Гоголь зі своїми приятелями влаштовував обіди у складку, «где Гоголь сам приготовлял вареники, галушки и другие малороссийские блюда». Пристрасть до вареників залишилася на все життя. В. Шенрок писав зі слів Олександра Данилевського: «Даже в последнее посещение Данилевским Гоголя в Васильевке, уже не более, как за полгода до смерти последнего, по поводу поданых на стол любимых Гоголем малороссийских вареников приятели затеяли шумный спор о том, от чего было бы отказаться на всю жизнь, — от вареников или от наслаждения пением соловьев?»

рассказывал, что один из его знакомых, на родине, всякий раз, как подавались на стол вареники, непременно произносил к ним следующее воззвание: „Вареники — побиденыки! сыром боки позапыханы, маслом очи позаплываны — вареники..."

Это обстоятельство, между прочим, показывает, до какой степени Гоголь чувствовал себя своим в домах московских друзей. Он мог ребячиться там так же, как и в родной Васильевке, мог распевать украинские песни своим, как он называл, «козлиным» голосом, мог молчать, сколько ему угодно, и находил всегда не только внимательных слушателей в те минуты, когда ему приходила охота читать свои произведения, но и строгих критиков»[1].

Максимович згадував про останні рядки Гоголя, написані йому в квітні 1850 року на Пасху: «Христос воскрес! Всеконечно у Аксаковых сегодня... Твой весь Н. Г.». Не буде перебільшенням сказати, що з апетитною думкою про аксаківські вареники Гоголь із Максимовичем у червні 1850 року від'їжджали з Москви в Україну. Відомою є безхитрісна записка Гоголя до Сергія Аксакова (13 червня), в якій повідомлялося, що дорогою вони заїдуть до них чого-небудь перехопити: однієї страви, не більше, або котлет, або, мабуть, вареників і запити бульйончиком. Це виглядає як замовлення в рідній сім'ї або у добре відомому пансіоні.

Після від'їзду Гоголя з Максимовичем в Україну вечори з «варениками і піснями» припинилися. Проте Гоголь й надалі користувався можливістю послухати рідні пісні у виконанні Надії Сергіївни та й поспівати з нею. Сергій Аксаков згадував, як на початку 1851 року він заїхав до нього в Абрамцеве дорогою до Москви: «Гоголь поразвеселился, а вечером сделался очень весел. Наденька пела малороссийские песни, и он сам пел с живостью и очень забавно». Віра Аксакова розповідала, що Гоголь завітав до них 3 лютого 1852 року, тобто незадовго до смерті, й між ними зайшла мова про влаштування традиційного вечора з малоросійськими піснями. Гоголь сказав, що зробити це «уже лучше на масляницє»[2]. Та не сталося, як гадалося...

Щепкін також умів ласувати варениками. Якось приїхавши в Спаське-Лутовиново до Івана Тургенєва, найперше запитав: «„Что, вареники будут?" — „Будут" — „Чтобы 130 штук было, меньше не ем"».

Вареники полюбляв і Шевченко. У січні 1843 року писав Якову Кухаренку: «Як будете ви мені розказувать про вареники та проче, то я вас так вилаю, як батька рідного не лаяв. Бо проклятуща ота страва, що ви розказували, неділь зо три снилась. Тільки що очі заплющу, вареник так, так тобі і лізе в очі, перехрестишся, заплющишся, а він знову». Після заслання, в Петербурзі 9 лютого 1859 року М. Я. Макаров запросив Шевченка до себе такою запискою: «Дядьку! Приходьте лишень у четвер вареників їсти»; 20 лютого Н. Б. Суханова просила Шевченка запискою «приехать завтра вечером, т. е. в субботу на вареники».

Який же українець не любить вареників!

[1] Кулиш П. А. Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя, составленные из воспоминаний его друзей и знакомых и из его собственных писем. — М.: ИМЛИ РАН, 2003. С. 588–589.

[2] Аксакова В. С. Дневник. — М.: Московские учебники и картография, 2004. С. 149.

Свято-Введенський монастир Оптина Пустинь

(Калузька обл., м. Козельськ)

«Я заїжджав дорогою в Оптинську пустинь»

Оптина Пустинь відіграла помітну роль в останньому — московському — періоді життя Миколи Гоголя. Вперше в Оптину Пустинь Гоголь заїхав по дорозі з Москви в Україну влітку 1850 року разом із Михайлом Максимовичем. Той згадував:

«По дороге Гоголь любил заезжать в монастыри и молиться в них Богу. Особенно понравилась ему Оптина Пустынь, на реке Жиздре, за Калугою. Гоголь, приближаясь к ней, прошел с своим спутником до самой обители, версты две, пешком. На дороге встретили они девочку с мисочкой земляники и хотели купить у нее землянику; но девочка, видя, что они люди дорожные, не захотела взять от них денег и отдала им свои ягоды даром, отговариваясь тем, что „как можно брать с странних людей деньги?" „Пустынь эта распространяет благочестие в народе, — заметил Гоголь, умиленный этим, конечно, редким явлением. — И я не раз замечал подобное влияние таких обителей"».

10 липня 1850 року Гоголь писав Олександру Толстому: «Я заезжал на дороге в Оптинскую пустынь и навсегда унес о ней воспоминание. Благодать видимо там присутствует. Это слышится в самом наружном служении, хотя и не можем объяснить себе, почему. Нигде я не видал таких монахов. С каждым из них, мне казалось, беседует все небесное»[1]. Відзначу душевну проникливість Гоголя, бо справді дух світу Христового, знайдений через святе старецтво, гостро відчувався віруючими, які відвідували монастир: усіх охоплювала особлива атмосфера духовної зосередженості та небесного спокою. Мабуть, за всю історію Росії не було іншої обителі, в якій монахи настільки наблизилися до ідеалу християнських відносин, незважаючи на випробування, помилки, скорботи, і де святе монастирське братство мало б такий значний вплив на свій народ. Серед великих старців Оптиної Пустині був і преподобний Макарій, з яким спілкувався Гоголь.

[1] Гоголь відіслав листа ієромонаху Оптиної Пустині Філарету, в якому просив:

«Ради самого Христа, молитесь обо мне, отец Филарет. Просите вашего достойного настоятеля, просите всю братию, просите всех, кто у вас усерднее молится. Путь мой труден; дело мое такого рода, что без ежеминутной, ежечасной и без явной помощи Божией не может двинуться мое перо, и силы мои не только ничтожны, но их нет без освежения свыше. Говорю вам об этом неложно. Покажите эту записку мою отцу игумену и умолите его вознести свою мольбу обо мне, грешном, чтобы удостоил Бог меня, недостойного, поведать славу имени Его. Мне нужно ежеминутно, говорю вам, быть мыслями выше житейского дрязгу и на всяком месте своего странствования быть в Оптиной пустыни».

Запам'яталася Оптина Пустинь і Максимовичу. У неопублікованому листі до дружини Марії Василівни від 10 жовтня 1858 року зустрів я розповідь про те, як Максимович заїхав до монастиря на початку жовтня дорогою до Москви:

«...Ночевал я в Козельске, откуда рано утром поспешил в Оптину Пустынь, где прослушал ранюю обедню в Скиту и заходил к о. Макарию... навестил несравненного старца Андроника, от которого у меня образок Св. Николая с 1850 г.,[1] — и отслужил позднюю обедню, был на закуске у архимандрита Моисея, который пригласил меня и на обед, где был и о. Макарий... Вечером опять виделся с батюшкою Макарием... и чем больше сближался с этим святым и разумным старцем, тем более приставала к нему душа; и он полюбил меня тоже, так что на следующее утро еще навестил его в скиту, и взял на себя труд напечатать ему в Москве новую книжку им издаваемую (Учение Св. отца [Орсисия])»[2].

Повертаючись до Гоголя, нагадаю, що через рік після першого відвідання Оптиної Пустині з ним трапився дивний і знаковий епізод, пов'язаний з обителлю. Йдеться про його поїздку з Москви до рідної Василівки, точніше, про останній неприїзд його в Україну.

22 вересня 1851 року Микола Васильович виїхав із міста: він нібито збирався відвідати хвору матір на день її народження — 1 жовтня — і бути присутнім на весіллі сестри Єлизавети. Але в той день матері написав:

«Я решился ехать: но вы никак не останавливайтесь с днем свадьбы и меня не ждите. Мне нельзя скоро ехать. Нервы мои так расколебались, от нерешительности, ехать или не ехать, что езда моя будет нескорая: даже опасаюсь, чтобы она не расстроила меня еще более. Притом я на вас только взгляну, и поскорее в Крым, а потому вы, пожалуйста, меня не удерживайте».

У цьому «и меня не ждите» вже було закладено неприїзд Гоголя додому. 23 вересня він добрався до Калуги, а наступного дня — до Оптиної Пустині. Відвідав у скиту пустельника Макарія і, як писала Олександра Смирнова, «так измучил своею нерешительностью, что старец грозил ему отказать его принимать». Йшлося про те, їхати чи не їхати далі — в Україну. Гоголезнавець Юрій Манн уточнює, що Макарій не міг відмовити йому в прийомі, але він ухилився від відповіді на важливе для Гоголя питання: «Отчего вы, прощаясь со мной, сказали: „В последний раз?“ Втім, прочитаємо документи, що залишилися.

24 вересня Гоголь написав листа Макарію:

«Еще одно слово, душе и сердцу близкий отец Макарий. После первого решения, которое имел я в душе, подъезжая к обители, было на серд-

[1] Немає сумніву, що такий образок було подаровано і Гоголю.

[2] Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, ф. 32, № 2, арк. 1–1 зв.

це спокойно и тишина. После второго как-то неловко, и смутно, и душа неспокойна. Отчего вы, прощаясь со мной, сказали: „В последний раз"? Может быть, все это происходит от того, что нервы мои взволнованы; в таком случае боюсь сильно, чтобы дорога меня не расколебала. Очутиться больным посреди далекой дороги — меня несколько страшит. Особенно когда будет съедать мысль, что оставил Москву, где бы меня не оставили в хандре. Ваш весь».

На звороті гоголівського листа ієромонах Макарій написав:

«Мне очень жаль вас, что вы находитесь в такой нерешимости и волнении. Конечно, когда бы знать это, то лучше бы не выезжать из Москвы. Вчерашнее слово о мире при взгляде на Москву было мне по сердцу, и я мирно вам сказал о обращении туда, но как вы паки волновались, то уж и недоумевал о сем. Теперь вы должны сами решить свой вояж, при мысли о возвращении в Москву, когда ощутите спокойствие, то будет знаком воли божией на сие. Примите от меня образок ныне празднуемого угодника божия Сергия; молитвами его да подаст Господь вам здравие и мир. Многогрешный иеромонах Макарий. 25 сент. 1851 г.»

Того ж дня Гоголь повернувся до Москви і відразу поспішив до свого земляка Бодянського. На його щире здивування з приводу причини повернення відповів непевно: «Так: мне сделалось как-то грустно». Й більше — ні слова. Сергій Аксаков, який 30 вересня забрав Гоголя з Москви в Абрамцеве, писав: «Заметно было, что Гоголь смущался своим возвращением без достаточной причины, по-видимому, и ещё более тем, что мать и сёстры будут огорчены, обманувшись в надежде его увидеть. 1 октября, день рождения своей матери и день назначенной свадьбы сестры, поутру Гоголь был невесел. Он поехал к обедне в Троицко-Сергиевскую лавру».

Напередодні, 30 вересня, Гоголь написав у листі до Шевирьова рядки, які наводить Вересаєв, але обходять інші гоголезнавці: «Я еду к Троице с тем, чтобы там помолиться о здоровье моей матушки, которая завтра именинница. Дух мой крайне изнемог; нервы расколеблены сильно. Чувствую, что нужно развлечение, а какое, — не найду сил придумать»[1]. Така «розвага», точніше духовний перепочинок, знайшовся вже наступного дня. Читаємо у Сергія Аксакова: «На обратном пути из Троицкой лавры Гоголь заехал за Ольгой Семёновной» (Дружина Аксакова. — *В. М.*) в Хотьковский монастырь и сам заходил за ней к игуменье. За обедом (в Абрамцеве) мы пили за здоровье его матери и молодых; Гоголь поразвеселился, а вечером сделался очень весел. Наденька (Донька Аксакова. — *В. М.*) пела малороссийские песни, и он

[1] Вересаев В. Гоголь в жизни. Систематический свод подлинных свидетельств современников. — М., 1990. С. 518.

сам пел с живостью и очень забавно». Віра Аксакова теж відзначала: «У нас он порассеялся и праздновал день именин своей матери, которую он очень любил».

Отже, Гоголева душа ненадовго відтанула, зануривщись в українські пісні, і 3 жовтня він зміг хоч і вельми непевно, але все-таки пояснити матері неприїзд у Василівку:

«Не удалось мне с вами повидаться, добрейшая моя матушка и мои милые сестры, нынешней осенью. Уже было выехал из Москвы, но, добравшись до Калуги, заболел и должен был возвратиться. Нервы мои от всяких тревог и колебаний дошли до такой раздражительности, что дорога, которая всегда для меня полезна, теперь стала даже вредоносна.

Видно, уж так следует и угодно Богу, чтобы эту зиму остался я в Москве».

Ось так Гоголь назавжди залишився у Москві.

У цьому епізоді відображено духовні незлагоди Гоголя, пов'язані з роздвоєністю його душі між Україною і Росією.

Свідченням того, що рідна земля могла тоді врятувати Гоголя, є його лист до матері, написаний смертного лютого 1852 року.

«Мне все кажется, что здоровье мое только тогда может совершенно как следует во мне восстановиться с надлежащей свежестью, когда вы все помолитесь обо мне как следует...» Останній лист Гоголя був відправлений в Україну матері. «Благодарю вас, бесценная моя матушка, что вы обо мне молитесь. Мне так бывает сладко в те минуты, когда вы обо мне молитесь! О, как много делает молитва матери!.. О, как нужны нам молитвы ваши! как они нужны нам для устроения внутреннего!..

Ваш весь, вас любящий сын Николай».

Пам'ятаєте волання гоголівського Поприщина? «Спасите меня! Возьмите меня!.. Дом ли то мой синеет вдали? Мать ли моя сидит перед окном? Матушка, спаси твоего бедного сына!..»

Оптина Пустинь — один із стародавніх монастирів Росії, розташований на березі річки Жіздри недалеко від міста Козельська. Його заснування датується кінцем XIV — початком XV століть. Відомо, що вже у 1629 р. в Оптиній Пустині діяв дерев'яний храм Введення Пресвятої Богородиці, а 1750 р. на його місці було закладено кам'яну церкву. У 1769 р. на місці старої дерев'яної дзвіниці було побудовано невелику кам'яну, а у 1804 р. зведено триярусну дзвіницю з кам'яними братськими келіями з обох боків. У 1811 р. було завершено будівництво Казанського собору та лікарняної Володимирської церкви з шістьма келіями. Все це бачив Гоголь.

Офіційно монастир було закрито у січні 1918 року, навесні 1923 року його було названо «Музей Оптина Пустинь». Тоді ж було закрито останній діючий храм — Казанський собор. 17 листопада 1987 року Оптину Пустинь було повернуто Російській православній церкві. Нині у монастирі шість діючих храмів.

Тут особливо гостро сприймаються слова Святителя Миколи Сербського:

«Наш Бог есть Бог Всемогущий. Каким бы ни было наше положение на земле, каковым бы ни было наше состояние, каковы бы ни были обстоятельства, Он, Всемогущий, может нас спасти. Но не просто может — Он этого и хочет. Но только поторопимся, пока смерть не постучала в наши двери и не сказала: „Поздно!“».

Церква преподобного Савви Освяченого на Дівочому полі

(знесена у 1930 р.)

«Просив відслужити молебень»

Була єдиною у Москві церквою преподобного Савви Освяченого. 5 лютого 1852 року Микола Гоголь приїхав сюди до свого духівника отця Іоанна Нікольського, повідомив його, що говіє і попросив призначити день для причастя. Священик порадив дочекатися початку посту та врешті-решт погодився і призначив четвер, 7 лютого[1]. У цей день, тобто за два тижні до смерті, Гоголь з'явився у церкві Святого Савви ще до початку заутрені, щоб сповідатися. Потім перед прийняттям святих дарів упав долілиць і довго плакав. Перший біограф письменника Пантелеймон Куліш писав: «В движениях его заметна была чрезвычайная слабость; он едва держался на ногах. Несмотря на то, вечером он опять приехал к тому же священику и просил отслужить благодарственный молебен, упрекая себя, что забыл исполнить это поутру».

Отже, Гоголь, який жив на Нікітському бульварі за два кроки від церкви Симеона Столпника не пішов до її настоятеля, добре знайомого йому протоієрея Олексія Соколова, до якого не раз звертався у складних ситуаціях, сповідався і причащався. Він поїхав аж у Хамовники до Нікольського з церкви Савви Освяченого. Річ у тому, що Гоголь, приїжджаючи до Москви, з осені 1839 р. до осені 1848 р. поселявся у Михайла Погодіна[2]. В «Ал-

---

[1] Соколов П. В. Гоголь. Энциклопедия. — М.: Алгоритм, Эксмо, Око, 2007. С. 725.

[2] Погодін Михайло Петрович (1800–1875) — російський історик, письменник, знаковий представник і теоретик «офіційної народності». У 24 роки Погодін вже читав у Московському університеті лекції з «політичної історії», у 1825–1844 рр. — професор університету, його учнями були Сергій Соловйов і Осип Бодянський. Погодін і Степан Шевирьов, які у 1831–1856 рр. разом видавали друкований орган слов'янофілів філософсько-літературний журнал «Москвитянин», неодноразово віртуально перетиналися з Шевченком. Зокрема, вони сприяли публікації в «Москвитянине» (1843, № 11) схвальної рецензії Федора Кітченка на Шевченкових «Гайда-

фавитном указателе к плану Хамовнической части» церква числилася під № 427: «Саввы Освященного в пер. Саввинском[1]», а будинок Погодіна на Дівочому полі[2] — під № 435, тобто неподалік від неї. Зараз від церкви не залишилося й сліду, а знаменита дерев'яна «Погодінська хата» збудована архітектором М. Нікітіним у 1856 р. у «російському стилі» у дворі чималої садиби професора, збереглася (вул. Погодінська, 12а). Це — реконструйований високий блакитний зруб зі світлицею, прикрашений узорчатою різьбою, з двосхилим різьбляним дахом. Шедевр дерев'яної архітектури! Сюди, в гості до господаря приходили найвідоміші письменники, артисти, вчені. Втім, Гоголь помер задовго до побудови «Погодінської хати», зате він був частим гостем у будинку, придбаному Погодіним у 1836 р. Уперше Микола Васильович поселився тут 26 вересня 1839 року, коли, вже будучи автором «Ревізора», повернувся після мандрів Європою до Москви. Вже наступного дня він зустрівся тут із Щепкіним. Щасливий Михайло Семенович написав Аксаковим:

«Почтеннейший Сергей Тимофеевич, спешу уведомить вас, что М. П. Погодин приехал, и не один; ожидания наши исполнились: с ним приехал Н. В. Гоголь. Последний просил никому не сказывать, что он здесь; он очень похорошел, хотя сомнение о здоровье у него беспрес-

маків», а в 1855 р. Погодін сам позитивно писав про цей твір у «Москвитянине». Через Бодянського Погодін передавав «мешканцеві Мангишлаку літопис Величка», сподіваючись, що поет буде надсилати матеріали до «Москвитянина». У 1850 р. в журналі було опубліковано комедію Олександра Островського «Свої люди — поквитаємось», яку в Новопетровському укріпленні прочитав Шевченко. Нарешті, в історичному відділі «Москвитянина» співпрацював Бодянський. Погодін дружив з Гоголем. В одному з листів у 1839 р. Гоголь назвав Погодіна «жизненочок мой». Вихований на Карамзині, Погодін усе життя був його послідовником. У 1856 р. Погодін полемізував з Максимовичем, висунувши теорію великорусизму дотатарської України. Шевченко познайомився з Погодіним у березні 1858 року.

Значною заслугою Погодіна стало збирання документальних джерел з історії Росії, що розпочалося ще з 1825 р. Його будинок у Москві на Дівочому полі фактично перетворився у сховище стародавніх рукописних і друкованих книг, літописів, актів, ікон і монет. Всього Погодін зібрав близько 2 тисяч рукописів, 800 стародрукованих книг, 5 тисяч автентичних грамот, 2 тисячі монет і медалей. Це рідкісне зібрання користувалося великою популярністю, зокрема, серед учених, які досліджували історію і літературу.

[1] Саввинський провулок одержав назву від церкви святого Савви, як і Саввинська слобода, що виникла у XV столітті на південному заході від Земляного міста, на лівому березі Москви-ріки та існувала до XVII століття. У 1638 р. у слободі нараховувалося 35 дворів.

[2] Урочище Дівоче поле знаходилося біля закруту річки Москви і підступало до Новодівочого монастиря, звідки й назва. У XVII столітті тут вирощували лікарські трави для московських аптек. У 1765–1771 рр. на цьому полі знаходилася дерев'яна будівля казенного театру. У XIX столітті Дівоче поле стало одним із улюблених місць гулянь москвичів. У 1864 р. сюди перенесли знамениті Підновинські гуляння. У той час, коли Михайло Погодін мав тут власний будинок, очевидець так описав це місце: «Летом под Девичьем полем для нас был чистый рай. Слободка наша отделена была от Москвы незастроенным еще тогда длинным и широким полем (от монастыря до Зубовского бульвара)... В описываемое время Девичье поле было еще покрыто травой, и там ходило стадо. Местами поле было изрыто выемками для добывания песка. В стороне, к Хамовническим казармам, происходили солдатские учения».

танно проглядывает. Я до того обрадовался его приезду, что совершенно обезумел, даже до того, что едва ли не сухо его встретил; вчера просидел целый вечер у них и, кажется, путного слова не сказал: такое волнение его приезд во мне произвел, что я нынешнюю ночь почти не спал. Не утерпел, чтобы не известить вас о таком для нас сюрпризе: ибо, помнится, мы совсем уже его не ожидали. Прощайте, сегодня, к несчастию, играю и потому не увижу его. Ваш покорнейший слуга Михаил Щепкин. От 28-го сентября 1839 года».

Навівши цей текст у праці «История моего знакомства с Гоголем» Сергій Аксаков писав: «Я помещаю эту записку для того, чтоб показать, что значил приезд Гоголя в Москву для его почитателей. Мы все обрадовались чрезвычайно. Константин, прочитавши записку прежде всех, поднял от радости такой крик, что всех перепугал...» Погодін писав Шевирьову: «Гоголю обрадовались в Москве без памяти».

26 жовтня 1839 року Гоголь разом із Аксаковим виїхав до Петербурга, а повернувся до Москви 21 грудня того ж року з сестрами. Зупинився звично у Погодіна. Цього разу він зустрівся з Василем Боткіним, Тимофієм Грановським. Особливий інтерес викликає у нас зустріч Гоголя з Миколою Маркевичем, який був знайомий з Пушкіним і Шевченком. Гоголю було цікаво поговорити з поетом, який добре знав український фольклор і вже видав «Украинские мелодии» та готував до друку нову працю «Украинские напевы, положенные на фортепиано», що вийшла у світ у 1840 р. З щоденника Маркевича видно, що 23 січня вони зустрічалися з Верстовським: «Знакомство с Верстовским... Разговор с Гоголем». Микола Васильович близько зійшовся з Павлом Нащокіним, з яким познайомився ще у 1830-х рр. Той жив у Воротницькому провулку, недалеко від храму Старого Пимена. Тут у нього бував Пушкін, з яким Нащокін дружив. Гоголю про це розповіли, більше того Нащокін подарував Гоголю пушкінський годинник. Будинок Нащокіна знаходився недалеко від будинку, де згодом поселився Щепкін, а в березні 1858 року гостював Шевченко. Гоголь неодноразово бував у Нащокіна, і Воротницький провулок став у Москві тим місцем, де життєві шляхи двох українських геніїв найближче перетнулися віртуально.

Наступного разу Гоголь приїхав у Москву 17 жовтня 1841 року й поселився у Погодіна. У цей приїзд відразу стало ясно, що він не залишиться в місті надовго. Вже 23 жовтня Гоголь писав Миколі Язикову: «Я не знаю сам, как это делается, — но это справедливо, что если человек созрел для уединённой жизни, то в его лице, в речи, в поступках есть что-то такое, что отдаляет его от всего, что ежедневно, — и невольно отступаются от него люди, занятые ежедневными толками и страстями». Перебування Гоголя в Москві було пов'язане, передусім, з друкуванням «Мертвих душ». У Погодіна Гоголь до 1 листопада прочитав останні п'ять глав першого тому

Сергію та Костянтину Аксаковим. Крім них на цей раз він свій твір більше нікому не довірив. «Это чудо!» — писав Костянтин своєму братові Івану. 15–17 травня 1842 року друкування «Мертвих душ» було завершено, і Гоголь через матір, яка з початку травня з дочкою Ганною знаходилася в Москві, передав примірник в Україну для Михайла Максимовича. 23 травня 1842 року Гоголь виїхав із Москви, хоча обіцяв назавжди поселитися в Першопрестольній: «Я был болен и очень расстроен и, признаюсь, не в мочь было говорить ни о чём... Меня всё тяготит: и здешние пересуды, и толки, и сплетни. Я чувствую, что разорвались последние узы, связывающие меня со светом».

Може було б інакше, коли б у цей приїзд йому довелося провести більше часу зі Щепкіним або зустрітися з іншими своїми земляками — героями нашої книги? До речі, Щепкін із старшим сином Дмитром разом із Аксаковими проводжав Гоголя із Москви до Петербурга аж до Хімок[1].

Зазначу мимохідь, що на час від'їзду Гоголя, його стосунки з Погодіним, у якого він жив у Москві, стали вкрай напруженими. Пізніше, коли Гоголь перебував за кордоном, 12 вересня 1843 року Погодін зізнався Гоголю: «Когда ты затворил дверь, я перекрестился и вздохнул свободно, как будто гора свалилась у меня тогда с плеч... ты являлся, кроме святых и высоких минут своих, отвратительным существом...» А Гоголь у відповідь 21 жовтня писав із Дюссельдорфа: «Как из многолетнего мрачного заключения, вырвался я из домика на Девичьем поле. Ты был мне страшен. Мне казалось, что в тебя поселился дух тьмы, отрицания, смущения, сомнения, боязни»[2].

---

[1] Сергій Аксаков згадував: «Гоголь внутренне был чрезвычайно рад, что уезжает из Москвы, но глубоко скрывал свою радость. Он чувствовал в то же время, что обманул наши ожидания и уезжает слишком рано и поспешно, тогда как обещал навсегда оставаться в Москве. Он чувствовал, что мы, для которых было закрыто внутреннее состояние его души, его мучительное положение в доме Погодина, которого оставить он не мог без огласки, — имели полное право обвинять его в причудливости, непостоянстве, капризности, пристрастии к Италии и в холодности к Москве и России. Он читал в моей душе, а также в душе Константина, что, после тех писем, какие он писал ко мне, его настоящий поступок, делаемый без искренних объяснений, мог показаться мне весьма двусмысленным, а сам Гоголь — человеком фальшивым. Последнего мы не думали, но, конечно, с неприятным изумлением и некоторою холодностью, в сравнении с прежним, смотрели на отъезжающего Гоголя».

[2] Немає потреби занурюватися у стосунки Гоголя й Погодіна, втім познайомлю читача з розповіддю очевидця — Сергія Аксакова:

«В это время, то есть в конце 1841 и в начале 1842 года, начали возникать неудовольствия между Гоголем и Погодиным. Гоголь молчал, но казался расстроенным, и Погодин начал сильно жаловаться на Гоголя: на его капризность, скрытность, неискренность, даже ложь, холодность и невнимание к хозяевам, то есть к нему, к его жене, к матери и к теще, которые будто бы ничем не могли угодить. Я должен признаться, к сожалению, что жалобы и обвинения Погодина казались так правдоподобными, что сильно смущали мое семейство и отчасти меня самого, а также и Шевырева... Я тогда еще не вполне понимал Погодина и потому не

Втім, далеко від Москви неприязнь пом'якшувалася. У записній книжці Миколи Гоголя за 1846-1850 рр. зустрічаємо помітку: «Чьи имена вспомнить у Гроба Святого». У невеликому переліку прізвищ відразу після Шевирьова записано: «Михаила Петровича Погодина».

Тож, приїхавши до Москви 13 жовтня 1848 року, Гоголь звично поселився у Погодіна. Маючи намір назавжди залишитися в місті. Власне, так і сталося. Микола Васильович ще багато разів виїжджав із Москви: ненадовго до Калуги й Абрамцевого, на тривалий час до Одеси й Василівки. Проте кожного разу повертався додому — в місто, де свого дому не мав. Як і раніше, відрадою для Гоголя були зустрічі з Щепкіним, який навмисне приходив до Погодіна. Та навіть у щирому земляцькому спілкуванні з артистом траплялися характерні для Миколи Васильовича чудності. Скажімо, зі слів Щепкіна історик літератури Олексій Галахов записав таку дивну історію: «Гоголь жил у Погодина, занимаясь, как он говорил, вторым томом „Мертвых душ". Щепкин почти ежедневно отправлялся на беседу с ним. „Раз, — говорит он, — прихожу к нему и вижу, что он сидит за письменным столом такой веселый. — „Как ваше здравие? Заметно, что вы в хорошем расположении духа". — „Ты угадал; поздравь меня: кончил работу". Щепкин от удовольствия чуть не пустился в пляс и на все лады начал поздравлять автора. Прощаясь, Гоголь спрашивает Щепкина: „Ты где сегодня обедаешь?" — „У Аксаковых". — „Прекрасно, и я там же". Когда они сошлись в доме Аксакова, Щепкин, перед обедом, обращаясь к присутствовавшим, говорит: „Поздравьте Николая Васильевича. Он кончил вторую часть "Мертвых душ"". Гоголь вдруг вскакивает: „Что за вздор! От кого ты это слышал?" Щепкин пришел в изумление. — „Да от вас самих; сегодня утром вы мне сказали". — „Что ты, любезный, перекрестись; ты, верно, белены объелся или видел во сне"»[1].

догадывался, что главнейшею причиною его неудовольствия было то, что Гоголь ничего не давал ему в журнал, чего он постоянно и грубо требовал... После объяснилось, что Погодин пилил, мучил Гоголя не только словами, но даже записками, требуя статей себе в журнал и укоряя его в неблагодарности, которые посылал ежедневно к нему снизу наверх (Гоголь жив у верхній частині будинку Погодіна. — *В. М.*). Такая жизнь сделалась мученьем для Гоголя и была единственною причиною скорого его отъезда за границу. Теперь для меня ясно, что грубая, черствая, топорная натура Погодина, лишенная от природы или от воспитания всех нерв, передающих чувства деликатности, разборчивости, нежности, не могла иначе поступать с натурою Гоголя, самою поэтическою, восприимчивою и по преимуществу нежною. Погодин сделал много добра Гоголю, хлопотал за него горячо всегда и везде, передавал ему много денег (не имея почти никакого состояния и имея на руках большое семейство), содержал его с сестрами и с матерью у себя в доме и по всему этому считал, что он имеет полное право распоряжаться в свою пользу талантом Гоголя и заставлять его писать в издаваемый им журнал».

[1] Відомо, що ще в серпні 1849 року Гоголь сказав Івану Киреєвському, що другий том «Мертвих душ» уже завершено, але на обробку його потрібен ще цілий рік. Очевидно, в цій двоїстості ховалися перепади Гоголевого настрою щодо завершення «Мертвих душ».

Стосунки Гоголя з Погодіним залишалися напруженими. 2 листопада Погодін записав у щоденнику: «Гоголь по два дня не показывается: хоть бы спросил: чем ты кормишь двадцать пять человек?» Наприкінці 1848 року Гоголь переїхав до графа Олександра Толстого, якого називав «закадычным приятелем», на Нікітський бульвар у дім Тализіна, де й мешкав до самої смерті. В одному з листів до Олександра Іванова Гоголь повідомляв: «Адресуйте ко мне в Москву, или на имя Шевырева в университет, или на квартиру мою в доме Талызина на Никитском булеваре». Хай там як, але Москва Гоголю подобалася. Тому ж Іванову писав: «Пора вам в Москву. Здесь так много открывается древностей и преимущественно по вашей части, что вы не обсмотрите и в целые годы». У квітні 1849 року зваблював і Василя Жуковського: «Я всю зиму прожил в Москве. Лето полагаю провесть также если не в самой Москве, то по крайней мере в окружности ее. Мне все кажется, что хорошо бы тебе завести подмосковную. В деревне подле Москвы можно жить еще лучше, нежели в Москве, и еще уединённее, чем где либо... Мой адрес: Москва. На Никитском булеваре в доме Талызина».

Кам'яну церкву Савви Освяченого було зведено на місці дерев'яної у 1592 р. на території Саввинського монастиря, перша письмова згадка про який датується 1454 р. Якраз тоді боярин Петро Добринський склав духовний заповіт, згідно з яким заповідав **«своему господину Ионе митрополиту Киевскому и всея Руси монастырь святого Савы, на Москве,** на посаде, и со всем тем, что к тому монастырю из старины потягло, и земель, и лугов, и Собакинская пустошь... А то есмя дал... на поминок своих прародителей и родителей, и по своей души, и по всему своему роду» (Виділено мною. — *В. М.*). Отже, монастир було споконвічно зорієнтовано на Київську митрополію. Він вважався спочатку митрополичим, а з 1589 р. — патріаршим. Важливим моментом в історії монастиря став 1654 р., коли у ньому **поселилися монахині-киянки,** і монастир став не чоловічим, а жіночим: «**Ново-Саввинский Киевский, что под Девичьим полем**». У 1678 р. його було приписано до Новодівочого монастиря. Наприкінці XVII століття Ново-Саввинський монастир перестав існувати, а гроші на утримання з того часу одержувала приходська церква Савви Освяченого. Вона проіснувала з переробками майже три з половиною століття.

Після знесення церкви на її місці у 30-х рр. XIX століття було зведено триповерхову будівлю Московського економіко-статистичного інституту (Великий Саввинський провулок, 14). Як розповідають старожили, будинок тричі горів, і є легенда, що це сталося «на покарання» за знищення храму.

Данилов монастир

(Данилівський вал, 22)

«Гірким словом моїм посміюся»

1 травня 1854 року в листі з Новопетровського укріплення Тарас Шевченко попросив Осипа Бодянського: «Як матимеш гулящий час, то піди в Симонов монастир[1] і помолися Богу на могилі Гоголя за його праведную душу». Насправді Гоголя було поховано в Даниловому монастирі, заснованому наприкінці XIII століття московським князем Данилом Олександровичем. Це був перший монастир, заснований у Москві. З часом він прийшов у запустіння: «Данилов монастырь пребывал в запустении до 1560 г., когда был возобновлён Иоанном Грозным»[2]. У 1872 р. монастир святкував своє 600-річчя. У другій половині XIX століття став місцем поховання багатьох письменників, художників і вчених, прах яких пізніше було перенесено на інші кладовища.

Через півстоліття після смерті Гоголя на його могилі у Даниловому монастирі пройшла заупокійна літургія, яку провів старший вікарій московської митрополії, преосвященний Парфеній. В інформації про цю подію читаємо: «Кстати, отметим, что преосвященный Парфений — уроженец г. Гадяча Полтавской губ., и **богослужение совершал по Н. В. Гоголю, как его земляк[3]; в качестве земляков же принимали участие в богослужении уроженцы Полтавской губернии священник В. Г. Субботин и иеромонах Авель**»[4] (Виділено мною. — *В. М.*). Єпископ Парфеній, зокрема, сказав на могилі Гоголя:

[1] Чоловічий монастир у південно-східній частині міста на лівому березі Москви-ріки. У Симоновому монастирі у 1859 р. було поховано Шевченкового знайомого Сергія Аксакова.

[2] Денисов Л. И. Православные монастыри Российской империи. — М., 1908. С. 407–411.

[3] За часів Гоголя його малоросійське, українське походження наголошувалося в імперському контексті: «...он из Малороссии... Но Малороссия — живая часть России... Разумеется только пишучи по-русски (то есть по-великорусски), может явиться поэт из Малороссии; только русским может и должен явиться он...» (Костянтин Аксаков). Таким — російським письменником — і явлений світові український геній Микола Гоголь. Це стало зовсім ясно вже до 100-річчя з дня його народження, коли з усіх кінців Росії і світу були надіслані до Москви привітання «Товариству аматорів російської словесності», яке їх організувало. У них Гоголь розглядався виключно як російський письменник. І лише один лист лапідарно й блискуче виражав його генну та творчу належність до України й української культури. Він надійшов від Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові, очолюваного Михайлом Грушевським:

«Наукове товариство імені Шевченка у Львові шле свій привіт на святкування пам'яті Великого Сина України, якого творчість стояла в тіснім зв'язку з історичними традиціями української суспільності і глибоко вплинула на розвій української національної свідомості.

Українська суспільність має в живій пам'яті міцні і нерозривні зв'язки, які лучили геніального письменника з його рідним народом і які він живо відчував, його глибоку любов до поетичної спадщини старої України і сотворені ним блискучі образи українського життя тогочасного минулого. Слава Великому Письменнику!»

[4] Николай Васильевич Гоголь. Материалы, собранные А. А. Бахрушиным. 1893–1912. В трёх томах. Том первый. — М.-С.Пб; ООО «Вита Нова», 2009. С. 577.

«Крестьяне, жившие на родине Николая Васильевича и любившие его, после его кончины не хотели верить, что умер добрый благодетель их и составили сказание о том, что похоронен в гроб другой, а Гоголь уехал в Иерусалим молиться за них.

В вашем сказании была и правда, добрые земляки Николая Васильевича! Хотя прах его во гробе, но духом бессмертен он и долго будет жить в своих творениях и в благодарной памяти России о лучшем ее сыне»[1].

Нагадаю, що віко Гоголевої домовини закрив його щирий друг і земляк Щепкін, саме його ми бачимо й на першому зображенні могили письменника в Даниловому монастирі, що належить художникові М. Голованову (1852). Про ці два духовні знаки нам, українцям, треба пам'ятати.

Тарас Шевченко, звичайно, дізнався про смерть Гоголя значно пізніше. Майже водночас із Шевченком згадував про Гоголя його друг Максимович. Написавши у квітні 1854 року свою автобіографію для Біографічного словника професорів і викладачів Московського університету, Михайло Олександрович раптом дописав до неї невеликий «Помянник», на третину присвячений Гоголеві: «...вижу во сне Гоголя, будто пришел ко мне и говорит: послушай какую спою тебе песню! И, ставши среди комнаты, начинает выпевать сквозь зубы, с своими жестами, такие глубокие и сильные звуки, и все crescendo, что я и пробудился от них с слезами на глазах... А через несколько дней опять вижу Гоголя, в Москве, и с ним все мы за круглым столом в веселой пирушке; и хлопочет он над вазою, готовя напиток, как бывало готовил именинную жженку... Странно: о кончине Гоголя пришла мне весть от сестры моей из Золотоноши, в день его рождения, и в тот день, как хоронила его Москва, здесь хоронил я мою любимую украинку, мать моей нынешней жены!..» Тожі ж — у квітні 1854-го — Максимович із докором писав Григорію Данилевському: «Не странно ли, что я так охотно послал две дюжины писем ко мне моего возлюбленного Гоголя, для его биографии, предпринятой в „Современнике", — и знаю, что она уже напечатана давно, и не вижу ее доселе. Хоть бы из дефектного экземпляра вырвали те листки, где биография, и прислали мне!»

У той час, коли Щепкін відвідував Данилов монастир, Максимович тужив за Гоголем, а Бодянський виконував прохання Шевченка, над могилою письменника піднімався невисокий дерновий горбок, увінчаний хрестом (очевидно, дерев'яним). У 1880-х рр. біля узголов'я з'явилася брила дикого каменю, прислана Іваном Аксаковим із Криму (за іншими даними її привезли з Уралу); вона служила «голгофою» високому мідному хресту. На строгому масивному надгробку з чорного полірованого граніту було викарбовано тексти із Старого завіту[2]. Огорожа на могилі з'явилася аж у 1909 р.

[1] Николай Васильевич Гоголь. Материалы, собранные А. А. Бахрушиным. 1893–1912. В трёх томах. Том второй. — М.-С.Пб; ООО «Вита Нова», 2009. С. 560.

[2] «Горьким словом моим посмеюся» (цей текст знаходився на передньому боці надгробку, тому саме він нині згадується найчастіше); «Истинным же уста исполнит смеха, устне же их исповедания»; «Муж разумивый престол чувствуя»; «Правда возвышает язык».

Готуючи до друку книгу «Українська душа Москви», що вийшла у 2010 р., я писав:

«У 1931 р. прах Гоголя було перепоховано на Новодівочому кладовищі. Гоголезнавець Ігорь Золотуський говорить, що при цьому труну пограбували. З того часу могила Гоголя увінчується офіційним бюстом від неіснуючого нині Радянського уряду на відміну від хреста, який стояв над прахом письменника в Даниловому монастирі. Хочеться вірити, що цю прикрість колись буде виправлено. Наші предки, хоронячи Гоголя, свято виконали його заповіт: „Завещаю не ставить надо мною никакого памятника и не помышлять о таком пустяке, христианина недостойном". Виконаймо цей заповіт і ми».

Цей абзац я не встиг навіть вилучити з верстки, бо до 200-річчя Гоголя на його могилі було таки поставлено хрест із «голгофою» та відтворено первісний надгробок.

Данилов монастир було закрито найостаннішим у Москві — у 1930 р. У травні 1983 року радянська влада передала його Патріархії для влаштування офіційної резиденції. У даний час Данилов монастир відреставровано, його будівлі й територія постійно впорядковуються й поповнюються святинями[1].

Церква Великого (Старого) Вознесіння

(вул. Велика Нікітська, 36)

Церква Вознесіння Господнього (Малого Вознесіння)

(вул. Велика Нікітська, 18)

«У приході церкви Старого Вознесіння»

Тарас Шевченко неодноразово бачив церкву, названу на честь Вознесіння Господнього, у 1844 р. і 1845 р., коли бував у Осипа Бодянського, який жив «в Арбатській дільниці, в приході церкви Старого (Великого) Вознесіння» («Адресный календарь жителей Москвы на 1846 год»). Взагалі Бо-

[1] Цікавий штрих. Після революції 1917 року 18 дзвонів Данилового монастиря, які в СРСР збиралися переплавити, були викуплені й потрапили до американського Гарварда, що їх і врятувало. До Росії дзвони повернулися через вісім десятиліть, уперше їх унікальний відновлений дзвін пролунав над Москвою 17 березня 2009 року, в день Святого Данила Московського, за два тижні до 200-річчя з дня народження Гоголя.

дянський провів значну частину свого життя в арбатському куточку неподалік від церкви Великого Вознесіння. У 40-х рр. він винаймав квартиру у будинку Олени Діц у Столовому провулку, затим у будинку Кузнєцова на Малій Нікітській вулиці та, нарешті, у будинку Мещеринової на Великій Нікітській вулиці. У цьому будинку Бодянський і помер 6 вересня 1877 року. Його учень і земляк Олександр Кочубинський писав, що це сталося «в скромном, но многим памятном флигеле, в глубине двора Мещериновой у Никитских ворот, в Москве». На останній, сотій, книжці «Чтений в Императорском обществе истории и древностей российских», що вийшла у 1877 році незадовго до смерті вченого, зазначено цю адресу: «Секретарь Осип Максимович Бодянский, у Никитских ворот, в доме Мещериновой».

Цей будинок знаходився саме навпроти церкви Великого Вознесіння, що, до речі, зафіксував Гоголь у записній книжці за 1845-1846 рр.: «На Никитской дом Мещеринова против церкви». І ще точніше: «У Никитских ворот в доме Мещерина против Вознесенья Большого».

Після смерті Бодянського тут доживала вік і його вдова Марфа Микитівна. Книгопродавець Афанасій Астапов, який купив у неї бібліотеку славіста, згадував: «Поехали на Малую Никитскую против церкви Большого Вознесения, д. Мещерина во дворе». Тут допущено дві неточності (в назві вулиці й у прізвищі домовласника), проте немає сумніву, про який будинок ідеться. Ми вже говорили, що Бодянському подобався цей арбатський куточок біля церкви Великого Вознесіння. Але будинок Мещеринової був особливим, адже Бодянський жив у ньому двічі. Принаймні, Григорій Данилевський, який зустрічався з Осипом Максимовичем восени 1851 року, свідчив: «Бодянский тогда жил у Старого Вознесения на Арбате, на углу Мерзляковского переулка, в доме ныне Е. С. Мещерской, № 243... Теперь этот дом, № 314, принадлежит Н. А. Шереметевой. Он не перестроен, имеет, как и тогда, 16 окон во двор и 5 на улицу, в два этажа, с каменным балконом, на колоннах, во двор[1]».

Все це — поруч із церквою Старого Вознесіння. Назва виникла, щоб відрізнити цю церкву від старовинного Вознесенського храму XVII століття, який знаходився на Великій Нікітській («Малого Вознесіння»). Обидві церкви знаходилися й знаходяться на одній вулиці — Великій Нікітській, але належали до різних дільниць міста. В «Алфавитном указателе к плану Арбатской части» читаємо: «Вознесения Господня, именуемая Большой на Большой и Малой Никитских ул.». Це було Земляне місто. Церква Малого Вознесіння знаходилася у Білому місті, у Тверській дільниці: «Вознесения Господня, именуемая Малым, на Большой Никитской ул.».

[1] Данилевський писав це у 1886 р. Згаданий будинок, у якому Бодянський жив з 1849 р., не зберігся, на його місці — будинок № 31.

Церква Великого Вознесіння виходила й тепер виходить на Велику й Малу Нікітські вулиці. Первісна дерев'яна церква на цьому місці відома з 1619 р. Кам'яну церкву зведено царицею Наталією Наришкіною біля свого палацу в 1685 р. У 1830 рр. почали будувати нинішню ампірну церкву.

18 лютого 1831 року в одному з західних вівтарів вінчався з Наталією Гончаровою поет Олександр Пушкін: «По настоянию причта церкви Вознесения, в приходе которой находился дом невесты, венчание происходило 18 февраля в притворе нового храма, так как средняя часть его еще не была достроена».

Былое нельзя воротить... Выхожу я на улицу
И вдруг замечаю: у самых Никитских ворот
Извозчик стоит... Александр Сергеевич прогуливается...
Ах, что-нибудь нынче, наверное, произойдет!

Сталося! Пушкін одружився і був щасливий: «Я женат — и счастлив; одно желание мое, чтоб ничего в жизни моей не изменилось — лучшего не дождусь. Это состояние для меня так ново, что, кажется, я переродился». Слова ці взято з листа до Петра Плетньова, написаного через тиждень після вінчання, і цей пушкінський лист, мабуть, був найщасливішим у поетовому житті. «Ах, душа моя, какую женку я себе завел!» Після весілля Пушкін з Наталі прожив на Арбаті ще майже три місяці — до 15 травня. «Светлое существование», — так Олександр Сергійович назвав перший період свого подружнього життя. І пов'язане це світле існування саме з Арбатом...

Цікаво, що у 1999 р. — напередодні 200-річного ювілею з дня народження Пушкіна — московська мерія організувала в церкві Великого Вознесіння вінчання семи молодих пар, які, вишикувавшись перед вівтарем, терпляче переносили тодішню духоту від спеки, метушню своєї й чужої рідні та ще штовханину зівак. Злі язики говорили, що в такій атмосфері Наталія Гончарова напевне втекла б з-під вінця. Затим молодих відвезли в каретах до... теперішнього Музею-квартири Пушкіна, де вони розписувалися в присутності представників московських властей. Насамкінець напроти музею на згадку про весілля було закладено пам'ятні плитки, які Булат Окуджава влучно назвав якось «туалетними». Цікаво, що робити з ними, якщо щасливі пари з часом розійдуться? Взагалі в усьому цьому відчувалося щось претензійно вульгарне. Втім, цілком у дусі сучасного Старого Арбату...

До 200-річчя з дня народження поета з'явилася ще одна скульптурна пара Пушкіна і Гончарової в контексті фонтану — неподалік від церкви, де вони вінчалися. В одному з путівників по Москві говориться: «Перед церквою — рідкісної потворності фонтан «Пушкін і Наталі», проте його полюбили москвичі».

Взагалі Пушкіну, мені здається, з пам'ятниками на Арбаті не поталанило. У 1993 р., до 500-річчя Старого Арбату статуя поета (скульптор

Юрій Дінес) була встановлена у скверику Старопісковської площі біля церкви Спаса Преображення на Пісках. Місце було вибрано не випадково, бо саме тут на початку 70-х рр. XIX століття було створено «Громадський Пушкінський сад». Здається, що гучна й офіційна назва в затишній і теплій місцевості, позбавленої помпезності, не прижилася. Проте дух Пушкіна тут незмінно присутній, правда, пам'ятник йому, на мою думку, статичний, малоцікавий. Втім, зведено його було на кошти професора Віденського університету Герхардта Ягшіда, а подарунок, як відомо, не хають, а хвалять...

У церкві часто бував Олександр Суворов, який жив поруч. У москвознавця Михайла Пиляєва читаємо: «Он тут... в церкви Вознесения служивал то молебны, то панахиды. Московские старожилы, жившие в пятидесятых годах (XIX століття. — *В. М.*), еще помнили, как Александр Васильевич сам, сделав три земные поклона перед каждою местною иконою, ставил свечку, как он служивал молебны, стоя на коленях, и как он благоговейно подходил под благословение священника».

Церква Великого Вознесіння є однією із кращих пам'яток тодішньої церковної архітектури, вона уособлює перехід від класичних форм до витонченого ампіру. У серйозній книзі «Москва златоглавая» (2008) зустрів твердження про те, що «у 1863 р. у „Великому Вознесінні" відспівували прославленого театрального діяча М. С. Щепкіна». Це — помилка, повторена й у новітній енциклопедичній книзі «Храмы Москвы» (2010). Насправді панахида над Щепкіним відбулася у храмі Філіппа Митрополита. Церква Великого Вознесіння оновлялася у 1901 р. У 1920 р. на вінчанні своєї доньки у храмі співав Федор Шаляпін. Відомо, що за два дні до смерті — 5 квітня 1925 р. — у церкві провів свою останню службу патріарх Тихон. Тут ще встигли відспівати у 1928-му Марію Єрмолову, але вже у 1931 р. церкву закрито. 23 вересня 1990 р. відбувся перший за роки радянської влади хресний хід до храму Великого Вознесіння з Успенського собору Кремля. Його очолив Патріарх Алексій II. З цього дня відновилося богослужіння. Церква Малого Вознесіння відома дерев'яною з 1548 р. Є свідчення, що побудована у камені у 1584 р. царем Федором Івановичем на честь свого коронування. Двоярусна шатрова дзвіниця Малого Вознесіння, зведена у XVI столітті, є найбільш ранньою у Москві[1]. Перебудовувалася у 1680-х рр. і у 1739 р. Із старого Синодального довідника дізнаємося, що на початку XIX століття «у зв'язку з будівництвом нової великої будівлі церкви Вознесіння біля Нікітських воріт, храм став називатися Малим Вознесінням». За радянських часів діяв аж до 1937 р. Повернуто віруючим у 1992 р. В останні роки дзвоном храма Малого Вознесіння відкривається Міжнародний конкурс імені П. І. Чайковського.

[1] Москва златоглавая. — М.: АСТ: Астрель, 2008. С. 87.

Церква Тетяни Мучениці при Московському університеті

(вул. Велика Нікітська, 1)

«Присягу вчинив професор Московського університету Осип Бодянський»

У XIX столітті ця церква входила до Тверської дільниці Москви: «**Татьяны Великомученицы, что при Университете на Моховой**». Вперше освячена 5 квітня 1791 року на честь затвердження університетського статуту у квітні 1755 року. Церква згоріла у 1812 р., а нову побудовано у 1833–1836 рр. архітектором Є. Тюріним, освячена 12 вересня 1837 року митрополитом Московським Філаретом. У 1918 р. церкву закрили й перетворили в читальний зал університету, а у 1958 р. тут було відкрито Студентський театр. 25 січня 1991 року патріарх Алексій уперше відслужив у церкві молебень, віруючим передано її у 1995 р.

24 лютого 1852 року в церкві відправили похорон за Миколою Гоголем. Очевидець писав: «24 февраля 1852 г. в университетской церкви отпевали Н. В. Гоголя как почетного профессора Московского университета. Из церкви профессора университета вынесли гроб на руках. Студенты и другие лица несли гроб на руках до Даниловского монастыря. За ним шло несметное число лиц всех сословий, которым не видно было конца». Пізніше у церкві Тетяни Мучениці відправляли похорон за професорами Московського університету Тимофієм Грановським, Сергієм Соловйовим, Василем Ключевським. У ній хрестили Марину Цвєтаєву.

Менше відомо, що церква пов'язана з іменем Шевченкового приятеля Осипа Бодянського. На відміну від свого геніального друга той був абсолютно законослухняним університетським професором, який у той час, коли Шевченко томився у Новопетровському укріпленні, а Герцен у Лондоні почав видавати альманах «Полярная звезда», одержав від царя орден Святої Анни 2-го ступеня та інші знаки монаршої милості. В архівному «Формулярном списке о службе исполняющего должность ординарного профессора Императорского Московского университета Осипа Максимовича Бодянского» збереглося офіційне «Клятвенное обещание», підписане ним в університетській церкві Тетяни Мучениці. З цим документом вельми цікаво познайомитися:

«Я, нижеименованный, обещаюсь и клянусь Всемогущим Богом, пред Святым Его Евангелием, в том, что хочу и должен ЕГО ИМПЕРАТОРСКОМУ ВЕЛИЧЕСТВУ, своему истинному и природному ВСЕМИЛОСТИВЕЙШЕМУ ВЕЛИКОМУ ГОСУДАРЮ ИМПЕРАТОРУ НИКОЛАЮ

ПАВЛОВИЧУ, САМОДЕРЖЦУ ВСЕРОССИЙСКОМУ и ЕГО ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА Всероссийского Престола Наследнику, ЕГО ИМПЕРАТОРСКОМУ ВЫСОЧЕСТВУ, ЦЕСАРЕВИЧУ, ВЕЛИКОМУ КНЯЗЮ АЛЕКСАНДРУ НИКОЛАЕВИЧУ верно и нелицемерно служить, и во всём повиноваться, не щадя живота своего, до последней капли крови и все в высокому ЕГО ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА Самодержавству, сил и власти принадлежавшие права и преимущества, узаконенные и впредь узаконяемые, по крайнему разумению, сил и важности предостерегать и оборонять, и при том по крайней мере стараться споспешествовать всё, что в ЕГО ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА верной службе и пользе Государственной во всяких случаях касаться может. О ущербе же ЕГО ВЕЛИЧЕСТВА интереса, вред и убытки, как скоро о том уведаю, не токмо благовременно объявлять, но и всякими мерами отвращать и не допущать тщатися и всякую вверенную тайность крепко хранить буду, и поверенный и положенный на меня Чин... надлежащим образом по совести своей исправлять, и для своей корысти, свойствá, дружбы и вражды, противно должности своей и присяги, не поступать, и, таким образом себя вести и поступать, как верному ЕГО ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА подданому благопристойно есть и надлежит; и как и пред Богом и судом ЕГО страшным, в том всегда ответ дать могу, как суще мне Господь Бог душевно и телесно да поможет. В заключение же сей моей клятвы целую слова и Крест Спасителя моего. Аминь».

Погодьмося, читачу, документ серйозний. Клятвена обіцянка за своїм змістом не змінювалася з XVIII століття (вставлялося тільки ім'я нового імператора), і покоління чиновників давали її усно з одночасним підписуванням друкованого тексту. Відбувалося це не де-небудь, а в храмі, з цілуванням хреста, при свідках. До присяги приводив священнослужитель, який потім скріплював її текст храмовою печаткою. У Центральному історичному архіві Москви зберігається клятвена обіцянка, підписана Бодянським у 1846 році, коли йому присвоїли чин надвірного радника. На ній від руки записано: «По сему клятвенному обещанию присягу учинил экстраординарный профессор Московского университета надворный советник Осип Максимович сын Бодянских 2-го декабря 1846 г. К присяге привёл протоиерей Пётр Терновский. Свидетелем был ректор А. Альфонский»[1].

Сама присяга повністю відповідала тодішній національній ідеї «православ'я, самодержавства і народності». Православний, віруючий, законослухняний царевий підданий і патріот Росії Осип Максимович Бодянський усе життя був вірний клятвеній обіцянці. Тож не станемо шукати в ньому того, що суперечило самій його людській і громадянській сутності. Адже цього не робив і Шевченко. У щоденнику Бодянського є запис від

[1] Центральний історичний архів Москви, ф. 418, оп. 15, спр. 50, арк. 11,13.

20 лютого 1856 року про прийняття присяги новому імператору Олександрові II: «В два часа пополудни (воскресенье) **получено приглашение из университета явиться в университетскую церковь в половине 4-го, в мундирах. Пришедши, совершено было молебствие с многолетием новому Государю, Александру Николаевичу II, вместе с наследником его Государем Цесаревичем и великим князем Николаем Александровичем, в 10 минут 5-го, а затем тотчас присяга и подписи**»[1] (Виділено мною. — *В. М.*).

Пам'ятаймо, що Бодянський не був ідейним борцем проти царя та самодержавства, навіть у щоденнику він жодного разу не сказав критичного слова про Миколу I та його майже тридцятирічне правління. Тоді як, скажімо, його сучасник Борис Чичерін писав: «В Николае I воплотилось старое русское самодержавие во всей чистоте и во всей своей неприглядной крайности... Он был деспот и по натуре, и по привычке, деспот в полном смысле слова. Он не терпел никакой независимости и ненавидел всякое превосходство».

Добре відомо, що після смерті Миколи I в лютому 1855 року в атмосфері Росії були розлиті сподівання на кращі часи. Той же Чичерін згадував з цього приводу: «Вдруг пришла из Петербурга громовая весть: император Николай скончался!.. Впечатление было потрясающее. Казалось, что рухнул колосс, который всё давил и никому не давал вздохнуть... Почувствовалось внезапное облегчение, как будто гора свалилась с плеч, и дышать стало свободнее».

Що стосується Бодянського, то він сприйняв смерть царя по-християнськи і злорадності собі не дозволив.

---

[1] Бодянський зафіксував у щоденнику 20 і 21 лютого прикру історію, що сталася в день присяги зі дзвоном Івана Великого і сколошкала всю Москву: «... в Кремле, на Ивановской колокольне, во время звону по случаю присяги и потом к вечерне, вылетел Царь-колокол в окно со всего размаху и убил множество народа. Что за несчастье в такую пору! Дай Бог, чтобы без всякого предзнаменования!.. Колокол, упавший с Ивана Великого, называется Реут, в 2500 пудов. Несчастие случилось тотчас после присяги, в то самое время, когда митрополит сел в карету и ему захлопнули дверцу». 24 лютого він знову звертається до цієї події: «Бывши в Соборной Успенской палате, ходил смотреть из Гостунской церкви (йдеться про церкву Миколи Чудотворця Гостунського на Іванівській площі в Кремлі. — *В. М.*) на упавший колокол. Он пробил три потолка каменных и два деревянных. Колокол этот — воскресный, Реут, в 2400 пудов; упал в то время, когда уже кончилась присяга дворянства, а началась пониже, часов в 5...»

Про цю неприємну для всіх москвичів подію записала в щоденнику і знайома Бодянського Віра Аксакова: «Падение колокола в Москве произвело сильное смущение в народе... В самое время присяги новому государю упал колокол в 2000 пуд с Ивана Великого, продавил три этажа и остановился на земле... Как должно смутить это известие нового государя и всех в Петербурге!» Не виключено, що хто-небудь, скажімо, той же Бодянський або Щепкін розповів Шевченкові про цей епізод.

Сучасні джерела свідчать, що дзвін важив 1200 пудів, але Бодянський правильно зафіксував його назву — Реут (у просторіччі — Ревун). Його відлив у 1622 році майстер Андрій Чохов, який створив і Цар-пушку. Падіння дзвону визнали поганою прикметою.

Коли на початку вересня 1855 року новий імператор Олександр II з сім'єю приїхав до Москви, Бодянський не пішов 3 вересня на церемонію представлення йому всіх московських властей з абсолютно буденної причини: «...я, не успев сшить себе нового мундира (казакина) и не желая платить портному втридорога за работу на скорую руку, не пошёл, удовольствовавшись тем, что видел Его и Государыню[1] со всеми прибывшими на выход 2-го, из дворца в собор» (йшлося про традиційне відвідання царем Успенського собору, Кремлівського палацу тощо). Але й тут знавець кремлівських пам'яток Осип Максимович зробив по-своєму: «...сперва пошёл было в народ, но, по причине страшной давки, отправился на колокольню... где у окна все было прекрасно видно, словно на ладони».

У щоденнику Бодянського зустрічаємо записи, що відображають його помірно-ліберальні погляди у зв'язку з деякими надіями на нового царя. Передусім, це підтримка відомої промови Олександра II 30 березня 1856 року, зверненої до предводителів дворянства Московської губернії, про потребу відміни кріпосного права: «Дай-то, Боже чтобы хоть на этот раз и в добрый час!». У січні 1858 року в листі до брата Федора професор виразно висловив своє задоволення у зв'язку з назріваючим у близькому майбутньому скасуванням кріпацтва. 15 серпня 1857 року, розмірковуючи з приводу виходу в світ книги історика, барона Модеста Корфа «Восшествие на престол Николая II», Бодянський захоплювався тим, що в ній цензура нічого не викреслювала стосовно царської сім'ї, очевидно, що така публікація стала можливою лише з дозволу нового імператора: «В добрый час с таким началом гласности! По мне, это ведёт к чему-нибудь особенному». Бодянський акцентував увагу на вміщеному в книзі Корфа листі імператора Олександра I (у бутність його наступником престолу) до державного канцлера В. П. Кочубея від 10 травня 1796 року, в якому йшлося про неможливість одній людині управляти державою:

«Не хочет ли Александр II ввести у нас областное общественное управление? Давай Бог! По мне, ничего лучше нельзя этого средства для искоренения тех зол, которые и теперь, как за 60 лет, царят у нас, особливо, если к тому гласность во всём, что может и должно быть гласно...»[2].

Ну як? Московський українець Осип Бодянський, як ідейний провісник горбачовської гласності?

Після розповіді про щиру присягу цареві хочу нагадати абсолютно протилежні вчинки Бодянського, а саме: в роки поетового заслання московський професор Осип Бодянський переписав з якогось джерела початок

[1] Бодянський розчулено записував у щоденнику розповіді про часті відвідини жіночого Воскресенського монастиря в Петербурзі «царствующей Государыней, которая преусердно молится, особливо на всенощной. Когда поют „Слава о вышних Богу" и пр., она падает на колена и не встаёт до самого окончания».

[2] Бодянський О. М. Дневник. 1852–1857. С. 157–160, 168–169, 203, 251–253.

невиданої тоді ще Шевченкової містерії «Великий льох» (рядки 1 — 174), тобто розділ «Три душі». Згадаймо, які саме рядки переписував потай законослухняний і вкрай обережний Осип Максимович. Три пташки — три людські душі розповідали про те, за що їх «в Рай не пускають».

Перша:

...Дивлюсь — гетьман з старшиною.
Я води набрала
Та вповні шлях і перейшла;
А того й не знала,
Що він їхав в Переяслав
Москві присягати!

Друга душа:

А мене, мої сестрички,
За те не впустили,
Що цареві московському
Коня напоїла
В Батурині, як він їхав
В Москву із Полтави.
Я була ще недолітком,

Як Батурин славний
Москва вночі запалила,
Чечеля убила,
І малого, і старого
В Сейму потопила...

Третя душа каралася за те, що маленькою всміхнулася Катерині ІІ:

Чи я знала, ще сповита,
Що тая цариця —
Лютий ворог України,
Голодна вовчиця!..

Професор університету, який присягнув цареві й служив йому, затамувавши подих, переписував антицаристські, осердні поетичні рядки великого українця Тараса Шевченка про митарство душ, покараних Богом за мимовільні, несвідомі, але страшні гріхи перед Україною. Три болісні душі, які уособлювали в Шевченковій містерії високу національну свідомість і духовність трьох зламних періодів української історії — за Богдана Хмельницького, Івана Мазепи та царювання Катерини II — злилися з професорською душею й назавжди поселилися в ній. Уже чую пуританські голоси тих, які мені рішуче заперечують, упевнено звинувачуючи Бодянського в тому, що насправді він і не збирався нести хрест, який узяв на свої плечі наш національний геній. Але у кожного — свій хрест. І не судіть, то й не судимі будете.

На моє переконання, ніким досі не акцентоване переписування рядків із Шевченкового «Великого льоху», було тихим і високим духовним подвигом підданого Російської імперії, українця Осипа Бодянського, бо наодинці з Тарасом Шевченком він грішною душею своєю все-таки приєднався до поетової незламної віри в те, що

Встане Україна.
І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить,
І помоляться на волі
Невольничі діти!..

Пам'ятатимемо, що рукою Бодянського були також переписані невидані в ті часи поема «Кавказ», послання «І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм...», вірші «Гоголю», «Холодний яр», «Як умру, то поховайте...» та інші поетові твори.

Церква Успіння Божої Матері на Успенському вражку

(Газетний провулок, 15)

«Відбулося вінчання моє в церкві Успіння на Вражку»

Тарас Шевченко бачив цю церкву, коли 18 березня 1858 року відвідав Осипа Бодянського вдома. Саме у зв'язку з цим поетовим візитом, розшукав я адресу Бодянського — спочатку у щоденнику професора від 12 червня 1853 року: «В доме Игнатьева, в Старом Газетном переулке близ Никитского монастыря[1] № 6, в здании прямо против ворот и колодца...» Проте, чи жив він там і пізніше? Скажімо, в «Книге адресов жителей Москвы» за 1855 р. читаємо: «Бодянский Иосиф Макс., Ст. Сов., (Испр. долж.)[2], Твер. ч., в Газетн. пер., д. Игнатьева». Отже: Бодянський Йосип Максимович, статський радник, (обіймає посаду), Тверська дільниця, в Газетному провулку, будинок Ігнатьєва. В «Книге адресов жителей Москвы» за 1858 рік, коли Шевченко відвідав Бодянського, ця адреса підтверджується. На той час будинок належав статській радниці Софії Ігнатьєвій[3].

[1] Нікітський монастир, який і дав назву Великій Нікітській вулиці, було знесено у 1933 р. (знаходився на місці нинішнього № 7). У ньому бував Олександр Пушкін.

[2] «Исправлять должность» — обіймати посаду.

[3] Відомий москвознавець Віктор Сорокін, описуючи помітні й важливі в історичному контексті будинки у Газетному провулку, на жаль, не згадував про довголітнє помешкання професора Бодянського.

Назва провулку з'явилася у 1780-х рр. і пов'язана з тим, що в ньому знаходилася друкарня Московського університету[1], в якій друкувалася в 1756–1811 рр. газета «Московские ведомости». Вона продавалася тут же, в «газетній лавці», а поскільки доставки газети додому в той час не було, то передплатники забирали тут свій примірник. У москвознавця Михайла Пиляєва читаємо: «Впоследствии там, где была книжная лавка, существовала церковь университетского благородного пансиона».

У ньому навчалися Жуковський, Грибоєдов, Лермонтов. Тепер на місці друкарні та лавки стоїть будівля Центрального телеграфу. Газетний провулок знаходиться між Тверською і Великою Нікітською вулицями. Через Нікітську він примикає до Великого Кисловського провулку, що виходить на Воздвиженку неподалік від Арбатської площі.

У березні 1858 року Шевченко зустрічався з Бодянським один раз і наодинці. Проте значення цієї вечірньої зустрічі важко переоцінити. Шевченко напевне подякував професору, який не забув його у важкі роки заслання. Та найголовніше поет, як і в попередні зустрічі, отримав від історика в акумульованому вигляді величезний обсяг інформації, такий потрібний для нього, роками відірваного від України. Бодянський занурив Шевченка в новітні публікації з історичної тематики, розповів про свою дослідницьку роботу в україністиці[2].

Ніхто інший, навіть Максимович, не був заряджений українським духом так, як Осип Максимович. Якщо у Олександра й Олени Станкевичів Шевченко міг «весело, попросту побалакати про Малоросію», а в родині Сергія Аксакова відчути «щиру сердечність у ставленні до Малоросії», то тільки з Бодянським поет міг «наговоритися досхочу про слов'ян і про земляків особливо».

Не забудьмо, що серед земляків, які пішли з життя, вони обидва ставили на перше місце незабутнього Миколу Гоголя. У сприйнятті Шевченка саме Бодянський був живою пов'язуючою ланкою між ним і Гоголем. Тому можна не сумніватися, що ім'я Гоголя прозвучало того вечора. Адже лише шість років промайнуло з часу смерті письменника. Шевченко пам'ятав про це і цілком імовірно міг розпитати очевидця трагічних подій. Та й сам Бодянський, скоріше за все, згадав про Гоголя. Тож через зустріч із Бодянським у Москві український геній Шевченко доторкнувся до пам'яті про іншого українського генія — Гоголя.

Бодянський жив у Газетному провулку в 1852–1859 рр. і добре знав її священиків. Улітку 1857 року Бодянський вінчався у церкві «з діви-

[1] У 1858 р. будинок Університетської друкарні з книжковою лавкою знаходився на Страсному бульварі.

[2] Докладніше див. Мельниченко В. «„На славу нашої преславної України" (Тарас Шевченко і Осип Бодянський)». — М.: ОЛМА Медиа Групп, 2008. С. 333–408.

цею Марфою Артем'євою». Того дня, 17 липня 1857 року, Шевченко записав у щоденнику, що на горизонті несподівано з'явився пароплав, і ця неабияка подія сполошила все населення Новопетровського укріплення:

«В укреплении засуетились, увидя это неожиданное явление, а в особенности капитан Косарев с своим почетным караулом и с ординарцами. Но кого несет пароход? Никому положительно не известно, но все, даже самые умеренные фантазеры, догадывались, что ежели не великого князя Константина Николаевича, то непременно адмирала Васильева, губернатора астраханского... Прискакал казак с пристани и донес коменданту, что на пароходе, кроме его командира лейтенанта Поскочина, никого не имеется. Гора мышь родила.

Комендант послал тарантас за командиром парохода и велел его просить к себе на огород. А я, чтобы мой поход в укрепление не втуне совершился, зашел в казармы и побрился».

Після такого «потрясіння» Тарас Григорович бачив уві сні Куліша, Костомарова і Гулака-Артемовського. Якщо судити з щоденника, Бодянський поетові не снився ніколи. Шевченко навіть і подумати не міг, що в той день у житті його друга сталася надзвичайна подія, про яку він докладно занотував у щоденнику:

«17 / VII. Середа. Совершено венчание мое в церкви Успения на Овражке, в Газетном переулке, в Москве, с девицей Марфой Никитичной Артемьевой, 36-ти лет, первоначально вольноотпущенной, за 21 год тому назад (в мае 1836 года) Марьей Дембинской, помещицей Бахмутского уезда, Екатеринославской губернии, а 3 июля текущего года приписанной в купчихи 3-й гильдии города Подольска. Брак совершал священник означенной церкви магистр Василий Михайлович Сперанский, с 40 минут 9-го по 27 минут 10-го утром. Жениху было 47 лет (с 3 ноября 1808 года)[1]. Это потому все так, что она была первая и самая горячая моя любовь, испытанная целыми годами привязанность ее ко мне; ей я обязан был дважды спасением жизни в самое опасное время болезни моей, в 1843 и 1853 годах, в январе и июне и июле (с 19 июня по половину июля)[2]. Подобные жертвы и заслуги чем же можно наградить, как не жертвой же? А впрочем, и душею и видом она стоит того. В свое время была красивейшей девушкой, сколько я знаю; да и теперь, 36-ти лет, сохранила еще бóльшую половину своих телесных прелестей; о душевных уже не говорю, потому что без них женщина — не женщина, и никогда бы не заставила бы меня на подобное пожертвование.

[1] Насправді, Бодянському йшов 49-й рік.

[2] Бодянський стежив за своїм здоров'ям, регулярно відправлявся на прогулянки, цілорічно щоранку приймав водні процедури, записував і знав різні рецепти народної медицини, зокрема, з використанням лікувальних трав. Цей інтерес до медицини простежувався, принаймні, з духовної семінарії.

Да благословит Бог нас надолго и долго, во славу Своего имени! Дождик шел с утра, часов в 7, и днем около половины 5-го, довольно сильный. Народ говорит, что добрая примета. Дай-то Бог!»[1].

Впадає у вічі, що Бодянський розглядав вінчання з Артем'євою, як жертву з свого боку. Хай жінка вона вродлива, приваблива тілом і, головне, красива душею, все-таки — пожертва. Була Марфа першим і гарячим коханням Осипа Максимовича, та спливло багато часу, страшно подумати — понад двадцять років! Отож молоде, палке кохання переплавилося в зрілу чоловічу вдячність і прив'язаність до вірної і відданої жінки, яка незмінно була поруч і, принаймні, двічі врятувала його під час тяжкої хвороби. Бодянському таки не хотілося будь-як оформлювати їхні стосунки, адже вони й без цього непогано жили довгі роки, але він розумів Марфу Микитівну, яка прагнула «законного шлюбу», і щиросердно погодився на вінчання. У відповідності з існуючими на той час вимогами Бодянський отримав дозвіл на одруження, про що в архіві відклалася справа[2]. Осип Максимович вірив у Бога, і знав, що робить правильно, по-християнськи: «Да благословит Бог нас надолго и долго, во славу Своего имени!»

В архіві зберігся документ про вінчання Бодянського: «В метрической книге Никитского сорока, Успенской, что на Вражке церкви за 1857 год во второй части о бракосочетавшихся под № 11-м значится так: июля семнадцатого дня, живущий в доме госпожи Игнатьевой, Императорского Московского университета ординарный профессор, статский советник Иосиф Максимович Бодянский, православного вероисповедания, сочетался первым браком Московской губернии города Подольска с купчихой 3-й гильдии девицею Марфой Никитичной Артемьевой, православного же вероисповедания»[3].

Зазирнувши в історію церкви в Газетному провулку, побачимо, що в сиву давнину між вулицями Нікітською і Тверською пролягав глибокий і довгий яр, над яким здавна височів храм на честь Успіння Пресвятої Богородиці. Це сусідство дало назву місцевості — Успенський вражек. Церква впродовж століть називалася Успіння Божої Матері на Успенському вражку. У XVII — на початку XVIII століть і провулок називався Успенським і Успенським вражком.

Дослідники вважають, що церква існувала вже у 1531 р., бо в Никоновському літописі цим роком згадується Успенський вражек. Перша письмова згадка про саму церкву датується 1601 р. Вона була дерев'яною, однопрестольною, згоріла у 1629 р., відбудована у 1634-му. Кам'яний храм з вівтарями Миколи Чудотворця та Іоанна Предтечі побудував у 1647 р. Гри-

[1] Бодянский О. М. Дневник. 1852–1857. С. 242–243.
[2] Центральний історичний архів Москви, ф. 459, оп. 2, спр. 2171.
[3] Центральний історичний архів Москви, ф. 418, оп. 26, спр. 75, арк. 1.

горій Горихвостів. 1775 р. замість першого вівтаря була побудована церква Миколи Чудотворця. Наприкінці XVIII століття храм обновили.

У 1857–1860-х рр., тобто у часи приїздів Шевченка до Москви, храм був увесь перебудований заново на кошти купця Сергія Живаго (на жаль, була зламана огорожа з написом про Горихвостова). Церква була освячена 20 вересня 1860 року митрополитом Московським Філаретом (Дроздовим). У церкві три престоли — Успіння, преподобного Сергія та Усікновення голови Іоанна Предтечі.

Церква була закрита у 1924 р. Община зареєстрована у 1992 р., з 2000 р. в основному храмі відбуваються богослужіння. Настоятель храму (з 1996 р.) — священик Володимир Лапшин.

6 квітня 1861 року, на сороковини смерті Тараса Шевченка, Бодянський організував у церкві Успіння Божої Матері панахиду за поетом. З квітня 2007 року в церкві щороку відбуваються молебні, організовані Національним культурним центром України в Москві. Започатковано нову традицію, яку треба продовжувати.

З 1767 р. до Жовтневої революції 1917 р. у дворі церкви Успіння Божої Матері знаходилася **церква Миколи Чудотворця,** що іноді вважалася вівтарною.

Церква Бориса і Гліба біля Арбатських воріт

(знесена у 1930 р.)

«До тебе, Господи, озвуся...»

На початку жовтня 1858 року Михайло Максимович приїхав до Москви[1] й поселився у номерах на Арбатській площі, що знаходилися у будинку Макарова на Знаменці. Перед вікнами було дві церкви: «**Тихона Чудотвор-**

[1] Максимович надовго приїжджав до Москви наприкінці 1857 року й повернувся в Україну у травні 1858 року. Цього року він приїхав один і писав Шевченку: «Здоров був, коханий земляче! Я в октябрі вернувся з України, де погуляв добре, зложивши з себе, іще в маї, тяжке беремя редакції журнальної; і тепер тут зостаюсь вольним козаком, неначе на Запорожжі, бо жінка зосталась там на Михайловій Горі на хазяйстві...»

Втім, до любої Марії Василівни професор писав ніжні й зворушливі листи, в тому числі з поетичними зізнаннями:

Туман Москву накриває,
Печаль-тоску наганяє;
А мені тоска й без того,
Бо нема кохання мого.
Марусенька на Вкраїні,
А я собі на чужині.

ца, что на Арбатской площади» та «Бориса и Глеба, что у Арбатских ворот». 8 жовтня Максимович відправився на Поварську до Олексія Кошелєва, бо з дружиною — Марією Василівною, яка залишалася в Україні на Михайловій горі, домовився, що листи вона відправлятиме на його адресу. Ввечорі Михайло Олександрович побував у Бодянського в Газетному провулку. Про візити наступного дня писав у листі до дружини: «На другой день (в четверг 9 окт.) поехал я к Погодину, от него к Ивану Сергеевичу (Аксакову. — *В. М.*), который уже поместился на Никитской с конторою „Беседы" и „Паруса"»[1]; от него к Аксаковым, которые уже переехали на новую квартиру очень красивую, между Никитскою и Кисловкою[2]»[3]. Кожен із цих візитів обумовлював обов'язкову зустріч Максимовича з приходськими церквами тих чи інших районів Москви. Скажімо, відвідавши Михайла Погодіна, гість із України побачив церкву Савви Освяченого на Дівочому полі, а, йдучи до Осипа Бодянського, проминув церкву Успіння Божої Матері на Успенському Вражку. Про них, як і про церкву Великого Вознесіння, ми вже розповідали, а інформацію про церкву Малого Вознесіння на Нікітській вулиці читач знайде у четвертому розділі книги. Тут розповімо про **церкву Бориса і Гліба біля Арбатських воріт**, яка відкривала дорогу на Кисловку.

У дореволюційному путівнику по Москві читаємо: «Огибаем с левой стороны дом, замыкающий Никитский бульвар, и выходим на Арбатскую площадь. Слева на скрещении Воздвиженки, Нижне-Кисловского переулка и Никитского бульвара, стоит большая церковь Бориса и Глеба, выстроенная на месте древнего храма XVI в. графом А. П. Бестужевым-Рюминым в 1763–67 годах. Окращенная в темно-серый цвет, на фоне которого красиво выделяется белая орнаментировка, церковь очень характерна как отражение увлечения западноевропейским барокко. Этот стиль, пышный и торжественный, хорошо выражен не только в общих массах, но и в деталях: очень типичны наличники окон и над ними маленькие белые ангелочки...»

Церква на ім'я двох перших руських мучеників — Святих Бориса і Гліба вперше згадується в літопису під 1493 р., ймовірніше, тоді вона була дерев'яною. На початку XVI століття зведено кам'яну Борисоглібську церкву. Збереглося літописне свідчення від 21 травня 1562 року про те, що цар Іван Грозний прибув з хресним ходом до храму Святих Бориса і Гліба на Арбатській площі і отримував у ньому напутнє благословення

[1] Йшлося про редакції газет «Русская беседа» і «Парус».

[2] У сучасній енциклопедії «Москва» (1998) та новітній «Московской энциклопедии» (2007) сказано, що «за місяць до смерті Аксаков жив у Малому Кисловському провулку, 6». Насправді, за свідченням Максимовича, письменник, який помер у квітні 1859 року, поселився в останній своїй квартирі ще восени 1858 року.

[3] Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, ф. 32, № 2, арк. 1.

перед початком військового походу: «...царь и великий князь Иван Васильевич всеа Русии шел на свое дело Литовское, а стояти ему в Можайску. А шел царь и великий князь к Борису и Глебу на Арбат... И слушал царь и велики князь обедню у Бориса и Глеба на Арбате». У тому ж році, 30 листопада перед новим походом на «безбожну Литву» цар, уже після моління в кремлівських соборах, знову відправився хресним ходом до церкви Святих Бориса і Гліба. У 1563 р. після взяття Полоцька цар урочисто повернувся до Москви. Іван Забєлін писав: «В городе государя встретил с крестным ходом митрополит с собором у Бориса и Глеба на Арбате...» Здається, востаннє тут відзначали переможну війну в 1709 році, коли Петро І салютував з нагоди розгрому шведських військ під Полтавою.

У 1764 р. церкву Бориса і Гліба було розібрано, на її місці збудовано нову, з величезним куполом; освячену наприкінці 1768 року. Михайло Пиляєв писав, що це будівництво здійснив державний канцлер, граф Олексій Бестужев-Рюмін, який володів будинком неподалік: «У цій церкві був поставлений його портрет, як відновлювачу древнього храму». Храм зі стрункою дзвіницею довгий час був найпомітнішою спорудою на Арбатській площі. Його підновлювали у XIX столітті.

Храм Бориса і Гліба до свого знищення на початку 30-х рр. XX століття залишався одним із улюблених серед москвичів. Борис Пастернак написав пронизливі рядки:

Город. Зимнее небо.
Тьма. Пролёты ворот.
У Бориса и Глеба
Свет, и служба идет.

Церкву знесено у 1930 р. У 1997 р. неподалік від місця, де вона стояла, споруджено за проектом Юрія Вилегжаніна невелику Борисоглібську каплицю.

Храм Бориса і Гліба знаходився поруч із церквою Тихона Амафунтського біля Арбатських воріт, у якій 27–28 квітня 1861 року перебувала труна з прахом Шевченка. Поет неодноразово торкався пам'яті святих Бориса і Гліба; церква їх імені знаходилася неподалік на Арбатській площі. Місце над річкою Альтою в Україні, де «бешеный честолюбец, окаянный Святополк, зарезал родного праведного брата своего Глеба» згадано в повістях Шевченка «Капитанша» й «Близнецы». В «Археологічних нотатках» він зазначав, що в Переяславі «на месте, где по преданию убит князь Борис, построена недавно церковь...»

У цитованому вище листі Максимовича до дружини так розповідалося про візит до сім'ї Аксакових: «Меня встретила Ольга Семёновна (Дружина Сергія Аксакова. — *В. М.*) и повела к Сергею Тимофеевичу, который

всё лежит, хоть с лица и лучше прежнего, ему вручил я от тебя шапочку,.. которую он и надевал на себя... Об тебе расспрашивали с любовью, особенно Ольга Семёновна, которая тебя очень любит, и все кланяются тебе»[1]. Здається, Сергій Тимофійович добре розумів серйозність своєї недуги. Принаймні, кажуть, що коли вони в'їхали в нову квартиру, то перші його слова були: «**Яка у нас приходська церква?**» Йому відповіли: «**Бориса і Гліба на Арбатській площі**». Сергій Тимофійович сказав: «В цьому будинку я й помру. В цьому приході відспівували Писарєва, тут і мене будуть відспівувати»[2].

О тій порі і Куліш був у Москві, Максимович описав Марії Василівні епізод, який додає цікавий штрих до його характеру:

«Был в Москве Кулиш, который был на часок у Аксаковых и позван был на вечер, но спросил у человека: „Кто есть" и узнав, что там я — не пошел и уже не был; не был ни у Бодянского, ни у Щепкина... такой чудак![3] А жена его осталась, говорят, в Мотроновке; и мы с Ольгою Семеновной говорили, что если бы ты написала ей и пригласила ее к себе на Михайлову гору на всю зиму и весну!.. Вот право не дурно бы было»[4].

Справді, сім'я Максимовичів по-доброму ставилася до Кулішевої дружини Олександри Михайлівни, і та якось писала їм: «Марью Васильевну я полюбила от души, да я не сомневаюсь и в искренности чувств, которые она мне в письмах несколько раз выражала... Марья Васильевна писала, что у неё так хорошо, как в раю»[5]. Пізніше Максимовичі навіть запропонували Кулішисі стати хрещеною їх сина Олексійка. Та відповідала згодою, хоча приїхати з Петербурга не могла: «Я с величайшим бы удовольствием назвала Ваше дитя своим, запишите меня Вашей кумой, а за меня поставьте кого-нибудь другого, потому что у меня нет надежды приехать к тому времени. Как надежды мои обманчивы, как желания мои неудобоисполнимы! Я горю от нетерпения быть опять в Малороссии... Обнимите же за меня моего будущего сына или будущую дочку. При крещении надетьте мой крестик, который вышлю с этой почтой. Если же вы меня и не запишите, то во всяком случае Ваше дитя для меня мило». Цікаво, що в цьому листі дружина Куліша передала

---

[1] Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, ф. 32, № 2, арк. 2.

[2] Сергія Аксакова, як і його друга Миколу Гоголя, відспівували у церкві Тетяни Мучениці при Московському університеті.

[3] На цей час, очевидно, Куліш уже прочитав критичну рецензію Максимовича на роман «Чорна Рада» в першому номері «Русской беседы» за 1858 р. Після цього їхні шляхи розійшлися..

[4] Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, ф. 32, 2, арк. 3.

[5] РДАЛІМ, ф. 314, оп. 1, од. зб. 29, арк. 1.

Максимовичам вітання від Шевченка, досі ще ніде не зафіксоване: «Тарас Григорович вам очень кланяется...»[1].

Звичайно, що Максимович побував і у Щепкіна. До речі, про цей візит не знав навіть Теодор Гріц, який у літописі життя та творчості артиста за 9 жовтня відзначив тільки те, що Щепкін у цей день зіграв роль Мерсьє у французькій комедії «Честь і гроші». Максимович писав: «Был я у Щепкина, который дуже тебе кланяется. Он подал уже в отставку». Останнє було значним перебільшенням, адже Щепкін продовжував активно працювати на театрі. З того часу й до кінця 1858 р. він виходив на сцену понад десять разів, у тому числі в «Ревізорі» й «Москалі-чарівнику». Можливо, Максимович мав на увазі, що тоді Щепкін збирався на гастролі до Іркутська і Кяхти, розраховані на півроку, проте цього не сталося.

Не міг не зустрітися Максимович і з Бодянським. На початку листопада 1859 року писав йому з Михайлової гори: «Мне жаль, что на эту зиму я должен был остаться на Михайловой горе, отлагая приезд в Москву до осени 1860 г. Если мебель моя не в тягость вам, то пусть у вас пробудет до того времени»[2]. Після цього Максимович не міг потрапити до Москви понад десять років, але випадок із меблями свідчив, що він у Москві покладався на земляка Бодянського.

Листи Максимовича до дружини свідчать про коло давніх друзів, які радо його приймали: «Вечером вчера побывал у Шевырёва, который тебе кланяется и даже целует ручку: вы равно друг другу полюбились!» (10 жовтня); «Я в воскресенье по обыкновению отправился в 4 часа обедать к Аксаковым, у которых пробыл до 10-ти: они очень рады твоим письмам, и мы много об тебе говорили» (25 листопада); «Вчера обедал у Аксаковых. Сегодня буду у Кошелевых... Приедут и Хомяков, и Черкасский на Святки, а Самарин Ю. уже давно приехал...» (23 грудня).

Максимович не забув і про пошуки постійної квартири, бо в номерах біля Арбатських воріт виявилося вкрай незручно. Уже 10 жовтня розповідав дружині: «Отправился искать себе квартиру на Тверской или на Никитской; ибо вчера не удалось найти удобней, а у Василия (в номерах. — *В. М.*) не выгодно, потому что на 3 этаже; накладно будет ногам моим». Максимович писав, що відвідав 20 (!) помешкань, і нарешті в листі від 21 жовтня повідомляв Марії Василівні: «25-й номер, из которого пишу теперь, высоко — на 3-м этаже; всякий раз 40 ступенек считать накладно для моих ног; и потому я завтра переезжаю отсюда в тот дом и в ту квартиру у Мебиуса, которую занимал Ив. Серг. Аксаков». Справді, наступного дня професор переїхав у постійне помещкання й написав дружині: «Наконец я сегодня уже переночевал на своей новой квартире у Мебиуса и остался ею

---

[1] РДАЛІМ, ф. 314, оп. 1, од. зб. 47, арк. 7–7зв.
[2] Максимович М. Листи. С. 51–52.

доволен...» Шевченкові повідомляв: «Пиши до мене: на Тверском бульваре, в доме Юсуповой, у фотографа Мебиуса». Поет добре знав цей будинок, адже в березні 1858 року в ньому жила сім'я Сергія Аксакова, і Тарас Григорович був там тричі.

У Москві Максимович перекладав псалми українською мовою й більше, ніж десять років потому, в березні 1869-го, з гордістю згадував у листі до Петра В'яземського: «В Москве, в 1857 году, вы видели и одобрили мой опыт переложения псалмов на украинское наречие».

У листі до Марії Василівни від 23 грудня 1858 року записав Псалом № 141[1], частину якого наведемо дослівно за перекладачем:

Моим голосом я ныне
    К Господу озвуся;
Моим голосом я ныне
    Ёму помолюся.
Пред лицем Ёго — моленья
    Мое выливаю;
Пред лицем Ёго — печали
Мои выявляю.
В тую тяжкую годину,
    Як дух знемагае,
Увесь путь мой Господь Вышний
    Ведае и знае.
По пути, которым шов я,
    Розставлены сетки;
Гляжу вправо — всем чужой я,
    Привету низвитки;
Пристановища для меня
    Ни в кого немае;
Нихто в душу мою смутку
    Нихто не загляне.

Немало часу віддав Максимович редагуванню зібрання творів відомого слов'янофіла Івана Киреєвського, з яким дружив і якого поважав. Ще на під'їзді до Москви писав дружині: «Зашёл на могилу Ивана и Петра Кириевских, поклонился им с глубокой грустью и любовью моею». 25 листопада повідомляв: «Я начал уже издание сочинений Кириевского Ивана в новооткрытой типографии Бахметьева, и вчера читал уже корректуру первого листа».

У тому ж листі читаємо про деякі московські заняття й плани Максимовича: «Издам к новому году малороссийскую Игореву песнь, которой корректуру держал еще весной; издам после нового года букварь краткий...

[1] Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, ф. 32, № 1, арк. 2 зв; № 2, арк. 2; № 3, арк. 1; № 4, арк. 4.

да ещё Игореву песнь с русским переводом и примечаниями»[1]. Бачимо, що Максимович вважав «Слово о полку Ігоря» українським твором[2].

Ще з травня 1858 року Максимович брав активну участь у відновленні Товариства аматорів російської словесності, робота якого після 30-х рр. практично припинилася. Про свого секретаря члени Товариства говорили: «Вы воздвигли из гроба нового Лазаря». У 1858 р. Максимовича було також обрано дійсним членом комітетів акліматизації тварин та акліматизації рослин, що працювали при Московському товаристві сільського господарства.

Церква Спаса Преображення на Пісках

(Спасопісковський провулок, 4а)

«Московський дворик»

Знаходиться недалеко від Національного культурного центру України в Москві. Восени 2009 року в ній проходив молебень за льотчиком-космонавтом, двічі Героєм Радянського Союзу, великим українцем, другом Національного культурного центру Павлом Поповичем.

Документально відома з 1642 р. У 1690 р. зазначена: «На Песках за Смоленскими воротами». Була однією з двох десятків церков, побудованих стрільцями в їх слободах. У даному випадку — стрільцями полку Тимофія Полтева. Ще у 1657 р. записана так: «Что в Стрелецкой слободе в Тимофееве приказе Полтева». У 1698 р. стрілецьке військо було скасовано, кам'яна церква побудована вже після цього. У 1763 р. у трапезній було влаштовано вівтар архангела Михаїла. У 1812 р. церква постраждала від пожежі, її пограбували французи. Відновлена у 1814 р. Огорожу з воротами побудували у 1849 р., останнє обновлення церкви було у 1892 р. Закрита на початку 1930-х рр. З 1979 р. до 1990 р. у ній знаходився «Союзмультфільм». Повернута віруючим у 1990 р. Знову освячена 18 серпня 1993 року.

Церкву Спаса Преображення на Пісках зображено на відомому полотні російського художника Василя Полєнова «Московский дворик» (1844–1927), на якому зображено патріархальну Москву за часів Шевченка та Гоголя, і яка заслуговує на окрему розповідь.

---

[1] Там само, ф. 32, № 2, арк. 1; № 8, арк. 2.

[2] Після Максимовича до перекладу знаменитого твору зверталися Юрій Федькович, Іван Франко, Панас Мирний, Максим Рильський та ін. На початку XXI століття «переспів із старуського на сучасну українську мову» зробив український поет Микола Кондратенко.

Коли Василь Полєнов вирішив поселитися в Москві, то вибрав Арбат. У Трубниковському провулку натрапив на квартиру, з якої відкривався краєвид, що зачарував художника. «Я ходив шукати квартиру, — розповідав Полєнов. — Побачив на дверях записку (Про те, що квартира здається. — *В. М.*), зайшов подивитися, і прямо з вікна мені відкрився цей краєвид. Я тут же сів і написав його...» За два дні етюд було закінчено, але Полєнов відклав його, зайнявшись іншими справами. Пізніше він відбув на російсько-турецьку війну.

У 1878 р. Полєнов повернувся з театру воєнних дій до Москви, у квартиру в Трубниковському. Одного дня він, як і вперше, підійшов до вікна в кухні й знову побачив той скромний дворик з білою церквою над дахами будинків. І знову схвильовано забилося серце художника. Нестерпно захотілося продовжити роботу. Він дістав прихований минулорічний етюд, розпакував фарби, поставив мольберт, взяв пензель... Полєнов працював без перепочинку. Відомо, що лише по суботах ввечорі він дозволяв собі ходити на симфонічні концерти. Художник був щасливий і насолоджувався тим радісним і млосним почуттям, яке охоплює митця, коли він відчуває й бачить, що його творіння вдається. Дійсно, вдається!

Так було створено одну з найсонячніших картин російського малярства. Зовсім невеликого розміру (64,5 х 80,1 см) вона мала величезний успіх і нині прикрашає Третьяковську галерею.

На першому етюді Полєнова виднівся бік невеликого, старого, білого будинку з двома вікнами, що виходили в зелений двір. Тепер художник щедріше відкрив глядачу будівлю, вивищив її й зробив справді панським двоповерховим особняком, який раніше напевне претендував на розкіш і представницький вигляд, про що свідчить зовнішній вигляд будинку, зокрема фасад, постарілі колони й недешевий залізний дах. Полєнов залишив густий сад, який наполовину закриває будинок і, здається, напирає на старий паркан. Приземкуватий, непоказний, підкошений часом, дерев'яний сарай у самому центрі полотна також залишився на місці. Так само — ще якісь прибудови, колодязь. Зате в етюді 1877 р. не було жодної живої істоти, а в цьому московському дворику бавляться білоголові дітки, жінка несе відро з водою, зігрівшись на сонечку терпляче чекає господаря кінь, запряжений до воза, порпаються у траві кури, сохне на шворці білизна...

Тиша, спокій, літня млосність. Арбатський дворик, вкритий зеленою травою й нехитрими квіточками, помережений жовтими стежинами, живе своїм повсякденним патріархальним життям, яке й не присниться нині в Москві, тим більше на Арбаті. А все ж цей давній дворик і сьогодні здається близьким і рідним, ніби закладеним у людському генотипі, проте не реалізованим у сучасному божевільному світі.

Сяючий, життєрадісний пейзаж перетворює буденний дворик, залитий світлом, повітрям, сонцем, на поетичну і значну місцину, в якій, здається, не можна жити не щасливо. Таким може бути соціальне сприйняття полотна. У мальовничому плані «Московський дворик» чи не вперше надавав можливість говорити про блискуче розв'язання пленеристичних завдань у російському пейзажі. Полєнов приніс у картину живу безпосередність етюда. Тіні в «Московському дворику» не різкі й умовні, а набули багатства відтінків і значної м'якості, що завжди бувають на яскравому сонці. Звичайно, це ще не імпресіоністична трактовка пленера, проте полєнівська картина стала справжнім одкровенням для російських художників. Учень Полєнова Василь Бакшеєв писав у своїх спогадах: «Коли „Московський дворик" було вперше виставлено, поруч з ним всі етюди й пейзажі інших художників здавалися чорними, як клейонка, настільки багато світла, повітря, життєрадісності й правди було в цій невеликій за розміром, але глибокій за змістом картині...»

Радянські мистецтвознавці зауважували, що в цьому полотні «художник нічого не виділив, не підкреслив». Це не зовсім так. Точніше, зовсім не так. На задньому плані магнетично притягує увагу дивовижної архітектури світло-повітряна церква Спаса на Пісках зі струнким, золотим п'ятибанним четвериком; поруч неземної краси ажурна дзвіниця стрімко підіймає в лазурове з білими хмарками небо своє невелике, але високе сонечко шатра. Варто наголосити, що в етюді Спас на Пісках був наближений до глядача та укрупнений — художник акцентував на святому храмі увагу! В остаточному варіанті «Московського дворика» Полєнов дещо розширив обрій; це не збільшує масштаб самого дворика, зате тепер на картині з'явилась ще одна арбатська святиня — церква Миколи Плотника, що ніби повисла в прозорому мареві. Полєнов, безумовно, знав, як багато важать ці два храми для арбатців, і саме вони в картині постають всевишніми знаками Арбату. Без них «Московський дворик» втратив би свою духовну наповненість і божественну доцільність. Звичайно, за радянських часів ці моменти не могли позитивно акцентуватися. Більше того, у 30-х рр. минулого століття Полєнову приписували «відхід від суспільно-загостреної тематики передвижників, служіння „мистецтву заради мистецтва" і, нарешті, ідеалізацію, прикрашування реакційного минулого...»

У «Московському дворику» є ще один, якщо хочете, соціальний акцент, — хлопчик з білою копичкою волосся, якого художник розмістив найближче до глядача. Взагалі поява дітей на картині, яких не було в етюді, не випадкова. Вона вирішувала не лише малярські завдання. Діти — живе уособлення спокійного, тихого, радісного земного життя. Полєновський хлопчик, мабуть, одноліток чи погодок Буніна і Леніна, дійшов до нас і назавжди залишиться безтурботно щасливим. А як було

насправді? Коли пощастить й виживе він у перипетіях початку XIX століття й особливо Першої світової війни, то потрапить у вир Жовтневої революції й, знову ж таки, якщо залишиться живим у громадянській війні, може стати радянським арбатцем, хранителем старовинного духу арбатського. Після громадянської йому саме виповниться п'ятдесят. А якщо поталанить прожити поленовському хлопчині, скільки прожив сам художник (83 роки!), і не потрапити до сталінських таборів, то залишиться за його старечою спиною Велика Вітчизняна війна, й він, навіть, може дочекатись смерті Сталіна. Тоді йому доведеться також спостерігати й занепад Старого Арбату, зникнення сонцесяйних арбатських двориків...

Тепер Трубниковський провулок, у якому жив Полєнов, розірвано на дві частини проспектом Нового Арбату й під ним поховано навіть тіні старих арбатських двориків і особнячків, у тому числі й полєновських, які ще бачив Тарас Шевченко. Уже понад сім десятиліть, як стерто з обличчя Арбату церкву Миколи Плотника. Проте — о чудо! — збереглася в усій красі церква Спаса на Пісках, яку так поетично зобразив Полєнов. Якраз вона й дає можливість досить точно уявити собі, де саме знаходився століття з чвертю тому московський дворик Полєнова. І ще одне диво! Саме в безпосередній географічній близькості до колишнього полєновського дворика знаходиться нині одна з найбільш арбатських за духом серед усіх старовинних площ, що збереглися, — Спасопісковська площа. Її назва походить від храму Спаса Преображення на Пісках і розташована вона між ним і Трубниковським провулком.

Виокремленість, затишність і привабливість Спасопісковської площі відзначали ще дореволюційні путівники по Москві. В одному з них читаємо:

«Спасопесковскую особенно хорошо смотреть, идя к ней со стороны М. Толстовского переулка, от Смоленского рынка. Площадь, со сквером посередине, обставлена по большей части особняками барского типа; есть и деревянный причтовый дом, есть деревянный дом с антресолями; с общим духом гармонирует церковь Спаса Преображения (XVII в.), не утратившая древнего облика от поздних реставраций. Недавно построенный в левом углу площади дом в стиле Empire посильно пытается не нарушить общего духа площади...»

Василь Полєнов не дуже високо цінував свій «Московський дворик», навіть довго вагався — віддавати чи не віддавати його на Виставку передвижників. У листі до Івана Крамського художник писав, ніби вибачаючись: «На жаль, я не мав часу зробити більш значну річ — а мені хотілося б виступити на Передвижній виставці з чим-небудь неабияким; надіюся в майбутньому заробити втрачений для мистецтва час...»

Несподівано для художника успіх «Московського дворика» був величезним. Мати Полєнова — художниця — у травні 1878 року писала синові, що, за відгуками, «картина „Дворик" і Спас-піски просто чарівна... етюд дуже хороший, але картина значно краща...»

Газети вмістили захоплені відгуки. Василя Полєнова було одностайно обрано членом Товариства передвижників. Павло Третьяков придбав «Московський дворик» для своєї галереї, що за словами самого Полєнова, написаними Третьякову з іншого приводу, «не є випадкова фантазія чи примха аматора, воно дорівнюється оцінці вибагливого й тонко розуміючого знавця».

«Московський дворик» Василя Полєнова і тепер є окрасою Третьяковки. Він залишається художнім символом Старого Арбату, чарівним уособленням затишку, тепла й доброї надії.

Новодівочий монастир

(Новодівочий проїзд, 1)

«Бодянський Осип Максимович 1808–1877»

У цьому знаковому для російської історії монастирі вже з середини XVII століття співав хор українських монахинь. На території монастиря було поховано Шевченкового друга, професора Московського університету Осипа Бодянського.

Новодівочий (Богородице-Смоленський) монастир засновано у 1524 р. за обітницею великого князя Василя III в пам'ять взяття у 1514 р. Смоленська. У 1524–1525 рр. у центрі монастиря було зведено чотирьохстовпний, п'ятиверхий собор ікони Смоленської Богоматері (Смоленський собор), який і став історичним ядром монастирського кладовища[1]. На авансцену російської історії Новодівочий монастир вийшов у лютому 1598 року, коли в ньому відбулося всенародне обрання Бориса Годунова на царство, описане Пушкіним:

...Смотри; ограда, кровли
Все яруса соборной колокольни
Главы церквей и самые кресты
Унизаны народом.

[1] У крипті (підземній усипальниці) були поховані царівна Анна Іванівна (1547–1550) — маленька донька Івана Грозного і Анастасії Романової, доньки царя Олексія Михайловича і Марії Милославської, царівни Софія Олексіївна (1657–1704), Євдокія Олексіївна (1560–1712) та Катерина Олексіївна (1658–1718), інші члени царської сім'ї.

Монастир став місцем постригу жінок царської сім'ї: в ньому жила вдова старшого сина Івана Грозного царевича Івана, а також насильно пострижена в монахині сестра Петра I царівна Софія, яка правила Росією у 1682–1689 рр. Гробницю царівни-черниці можна побачити у південно-західному кутку Смоленського собору. Цікаво, що в **іконостасі Софії знаходиться раритетна, дивовижної краси невелика ікона «Успіння Богородиці» (XVI-XVII століття), очевидно, написана у Києво-Печерській лаврі.** Ікона обрамована широкою рамою з поясними фігурами святих Київської лаври, виготовленою в роки правління Софії в Оружейній палаті. Насильно постриженою в черниці була і перша дружина Петра I Євдокія Лопухіна. Поховання Лопухіної у 1731 р. було останнім серед «царських гробниць». Затим на кладовищі монастиря ховали представників вищого дворянства, а з XIX століття — багатих купців і промисловців, діячів науки і культури.

На території Новодівочого монастиря[1] створився некрополь, який нараховує нині близько ста поховань, серед них чимало відомих в Україні та Росії прізвищ. Скажімо, ще задовго до Бодянського тут було поховано знаменитого поета, генерал-лейтенанта, командувача партизанського загону в Вітчизняній війні 1812 р. Дениса Давидова (1784–1839), учасників цієї війни письменника Михайла Загоскіна (1789–1852), письменника Івана Лажечникова (1792–1869), князя, драматурга, академіка Олександра Шаховського (1777–1846), учасників Вітчизняної війни 1812 р., декабристів генерал-майора Михайла Орлова (1788–1842), який приймав капітуляцію Парижа, князя Сергія Трубецького (1790–1860), якого було обрано диктатором повстання, але на Сенатську площу не з'явився... У 70-х рр. XIX століття на території Новодівочого монастиря знайшли довічне пристановище друзі Бодянського літератор Микола Сушков (1796–1871) і письменник, історик, академік Михайло Погодін (1800–1875).

Після Бодянського в некрополі були поховані історик, академік Сергій Соловйов (1820–1879), письменник Олександр Писемський (1821–1881), поет, перекладач Шевченкових віршів Олексій Плещеєв (1825–1893), релігійний філософ, поет Володимир Соловйов (1853–1900), математик, професор Московського університету, батько Андрія Бєлого Микола Бугаєв (1837–1903), письменник Антон Чехов (1860–1904)[2] та ін.

[1] У 1922 р. монастир було закрито, у 1926 р. утворено історико-побутовий і художній музей, з 1934 р. — філіал Історичного музею. З 1980 р. у Новодівочому монастирі знаходилася резиденція митрополита Крутицького і Коломенського. У 1994 р. знову засновано жіночий монастир. Смоленський собор і багато інших корпусів знаходяться у віданні музею. З 1995 р. у Смоленському соборі поновилися служби, але лише у престольні свята. Втім, у 2010 р., зі слів Прем'єр-міністра РФ Володимира Путіна, Новодівочий монастир буде повністю передано православній церкві.

[2] Прах Чехова було перенесено на Новодівоче кладовище у 1933 р.

Могила Бодянського знаходиться за південним фасадом п'ятивікового Смоленського собору. Від неї до древнього собору три десятки кроків, а до витонченої красуні, дзвіниці Новодівочого монастиря (1689–1690) — сотня кроків. Так само — до монастирської стіни, за якою розташовано Новодівоче кладовище, де перепоховані видатні друзі Бодянського — Микола Гоголь і Сергій Аксаков.

Бодянського поховано поруч із Михайлом Погодіним, який помер за два роки до нього. У «Русских ведомостях» (1895), які розповідали про «могили російських письменників у Москві», читаємо:

«М. П. Погодин. Продолжая путь по... дороге, огибающей кладбище, расположенное вокруг храма во имя Смоленской Божьей Матери, против южной стороны последнего, на краю дороги увидим... 4 больших тополя и ряд памятников, в том числе — Погодина... неправильной формы каменная глыба, на ней — четырехконечный черного гранита крест[1]...

О. М. Бодянский. Почти рядом с памятником Погодина... находится белая мраморная четырёхгранная колонна с херувимами».

Книгопродавець Астапов, який викупив домашню бібліотеку Бодянського, згадував, як він відвідав його могилу на самому початку XX століття: «В 1902 году, в день двадцатипятилетия кончины Осипа Максимовича, 6 сентября я поехал в Новодевичий монастырь к поздней обедне, отстоял обедню и панахиду. Священик по своему вдохновению предложил мне пойти на его могилу литию пропеть. „Да ты знаешь ли, где его могила?" спрашивает он меня — „К нему никто не ходит!" — Я говорю, что знаю; он отслужил литию и меня спрашивает: „Что же ты ученик что ли его" — Я говорю, нет, я только после его смерти книги купил. — „Да, это честь тебе делает, что ты добро помнишь". Вероятно вдова Марфа Никитична вклад сделала по простоте своего сердца[2], но могила запущена, некому обратить внимание...»

Нині могила Бодянського доглянута, проте відвідують її мало, бо в сучасних спеціальних виданнях[3] про могилу славіста не сказано жодного слова. Певно, це пояснюється незнанням постаті відомого вченого і небажанням поцікавитися, хто він був, чим заслужив посмертної шани.

[1] Хрест до нашого часу не дійшов, а брилоподібний надгробок можна побачити й сьогодні.

[2] Йдеться про гроші, які заплатила вдова за поховання Бодянського на території Новодівочого монастиря.

[3] Дельнов А. Новодевичий некрополь и монастырь. — М., 2006; Рябинин Ю. Жизнь московских кладбищ. История и современность. — М., 2006.

У цих та інших книгах містяться біографічні довідки практично про всіх людей, які поховані на території Новодівочого монастиря, але Бодянський навіть не згадується. Це стосується й фундаментального видання «Сорок сороков» (2004), в якому історія Новодівочого монастиря займає значне місце, або популярного сучасного путівника «Москва: все музеи» (2007).

Ми ж пам'ятатимемо, що друг Тараса Шевченка, українець Осип Бодянський похований на території Новодівочого монастиря, і про його могилу тепер знатимуть в його неньці Україні. Мармурової надмогильної колони з херувімами вже давно немає, але надгробок — гранітна стела[1] з написом — прекрасно збереглася:

«Бодянский
Осип Максимович
1808–1877
профессор Московского университета
историк».

Я частенько бував біля могили Бодянського, але особливо красиво там, коли під монастирськими намоленими хрестами і лагідним сонцем відцвітає бузок, сумовито схиляють листя старі берези й молоді липи, щемливо пахне свіжоскошена трава, а нескошена росте по-сільському вільно, поцяткована сивими круглячками пухнастих кульбаб... Міський гул за стінами монастиря здається чужим і другорядним, а тут — тихо, спокійно, вітер шумить лише у густих верховіттях старих і високих лип і кленів...

Сидячи на монастирській лавочці часто згадував поетичні рядки арбатця Андрія Бєлого, який відвідував тут могилу свого батька й іноді зустрічався з професором Б. Фохтом:

..Новодевичий монастырь
Блистает ясными крестами.

Здесь мы встречаемся... Сидим
На лавочке, вперивши взоры
В полей зазеленевший дым,
Глядим на Воробьевы горы.
«Жизнь, — шепчет он, остановясь
Средь зеленеющих могилок, —
Метафизическая связь
Трансцендентальных предпосылок.
Рассеется она, как дым:
Она не жизнь, а тень суждений...»

Втім, можна тільки мріяти про те, щоб спочивати вічним сном у такому місці й серед таких небіжчиків.

---

[1] Висота стели — 105 см, ширина — 80 см, товщина — 12 і 17 см. Вона стоїть на постаменті висотою 15 см, шириною 25 см і довжиною 85 см.

Церква Живоначальної Трійці на Арбаті

(знесена на початку 30-х рр. XX століття)

Церква Миколи Чудотворця у Плотниках на Арбаті

(знесена у 1932 р.)

«Між двома церквами»

Михайло Грушевський точно зафіксував духовне розташування будинку № 55 на Арбаті, в якому поселився у вересні 1916 року — **«старосвіцької кам'яниці на розі „Денежного переулка", між двома церквами...»** Про які храми йде мова? Ближчою була церква Живоначальної Трійці на Арбаті, що знаходилася на перетині Арбату і Дєнєжного провулку, тобто зовсім поруч з будинком № 55. У книзі москвознавця XIX століття Івана Кондратьєва «Седая старина Москвы», відомою короткими довідками про московські храми, читаємо:

«Троица, что на Арбате. У Смоленского рынка. Первоначально построена в 1650 году стрельцами с приделами Тихвинской Божьей Матери и Св. Николая Чудотворца. Потом, когда церковь обветшала, то по указу императрицы Анны Ивановны в мае 1739 года начала перестраиваться и по окончании освящена 23 августа 1741 года тверским епископом Митрофаном».

Додамо до цього, що трапезну церкви було освячено у 1750 р. Серединою XVIII століття датуються також дзвіниця й огорожа з прекрасною кованою решіткою. У 1812 р. церква сильно постраждала — французи влаштували у ній конюшню. Відновлення тривало до 1818 р., коли було замінено головний іконостас. У 1831 р. церква була приходською для молодят Олександра і Наталі Пушкіних, які жили на Арбаті.

Кілька ремінісценцій з цього приводу. Коли поет вирішив улаштувати своє сімейне життя, він зняв арбатську квартиру на другому поверсі нинішнього будинку № 53, відомому тоді як «будинок Хитрової». Будинок належав губернському секретарю Никонору Хитрову і його дружині Катерині Хитровій. Господарів у цей час у Москві не було. Пушкін давав друзям свою нову адресу: «На Арбате дом Хитровой»; «Пиши мне на Арбат в дом Хитровой».

І тут випливає з історії такий факт! У XVIII столітті **територія цього — «пушкінського» — будинку була одним володінням з територією нинішнього будинку № 55, у якому поселився у 1916 р. Михайло Грушевський.** Як несподівано переплітаються людські долі і як важливо на-

решті про це розповісти, тим паче, що йдеться про національних велетнів України і Росії.

Тепер у будинку № 53 Музей-квартира Пушкіна.

Сватання Пушкіна також відбулося неподалік звідси. На місці нинішнього будинку № 50 на розі Великої Нікітської й Скарятинського провулку стояв будинок Прозоровської, який вона у 1825 р. здала Гончарову — тестеві Пушкіна. Сюди й приходив поет просити руки Наталії Гончарової. **Пам'ятатимемо, що вона походила за материнською лінією зі старого козацького роду гетьмана Петра Дорошенка, який боровся за державну незалежність та територіальну єдність України.** Останні роки життя Дорошенко провів під Москвою, де й похований. До речі, дядя матері Наталії Гончарової був одружений на Наталії Розумовській, дочці українського гетьмана Кирила Розумовського.

Здається, що українські мотиви невичерпні на Арбаті...

Про церкву Живоначальної Трійці писав Андрій Бєлий:

«Тут и Троице-Арбатская церковь, с церковным двором, даже садиком, вытянутым дорожкою в Денежный; там — и ворота; в воротах — крылатый Спаситель; колодезь и домики; домик дьячковский, поповский и дьяконский».

Сергій Соловйов також згадував:

«Церковный двор... был целым поселком. Дом батюшки с мезонином был окружен тенистым садом... Кругом храма был большой сад...»

Та ще докладно писав про службу в церкві Святої Трійці.

«По Богородичным праздникам служили в серебряных ризах с розами и зелеными листьями... По воскресеньям служили в золотых, несколько поношенных ризах. На Рождество — в светло-золотых, сиявших на солнце; на Николин день — в темно-золотых, отливавших апельсинным цветом. В канун Рождества надевали серебряные ризы, блестевшие, как снег, и сверкавшие голубыми искрами; в Крещение — литые серебряные ризы, сиявшие, как зеркало; в царские дни — красные бархатные; в праздники Креста — синие, в воскресенье Великого поста — зеленые...»

Друга **церква — Миколи у Плотниках** — знаходилася безпосередньо на Арбаті, на тому ж непарному боці вулиці, за сотню кроків від будинку Грушевського. Кондратьєв писав, що церква на цьому місці була з початку XVI століття, проте дерев'яна. В інших джерелах говориться, що попередній храм відомий з 1625 р., не раз горів. Церква Миколи Чудотворця побудована у 1670 р. У 1771 р. зведена нова триярусна дзвіниця. У 1812 р. вона була повністю розграбована французами, але швидко відновила діяльність, у 1852–1856 рр. перебудована її трапезна. Наприкінці XIX століття Миколу в Плотниках обновили.

Щодо назви Кондратьєв писав:

«Относительно названия „в Плотниках“ есть два предположения.

Первое: здесь, между улицами Никитской и Арбатской, жили царские плотники. Второе: здесь при Иване III были поселены новгородские жители Плотницкого конца или слободы. Последнее предположение достовернее, так как подтверждается некоторыми историческими данными». Втім ясно, що назва цієї церкви Святого Миколи — «в Плотниках» — пішла від професії (теслярів), які тут жили слободою.

Після знесення церкви на цьому місці було зведено у середині 30-х рр. п'ятиповерховий елітний будинок № 45 з відомим усій Москві магазином «Дієта». Поет Станіслав Куняєв у вірші «Дети Арбата» писав:

Помнишь, Арбат, социальные страсти,
Хмель беззаконья, агонию власти,
Храм, что взорвали детишки твои,
Чтоб для сотрудника и для поэта
Выстроить дом с магазином «Диета» —
Вот уж поистине храм на крови...

Хоча на перший погляд здається, що наведені у назві цієї статті слова про дві церкви, між якими знаходився будинок № 55, написані Грушевським мимохідь, насправді він з дитинства запам'ятовував намолені місця. У «Споминах» кілька десятків років потому згадував у подробицях «новий міський собор» у Ставрополі: «Собор був побудований солідно, не шкодуючи коштів. Дзвіниця була висока й доволі гарна, хоч в іншім стилі, ніж собор». Але найголовніше те, що Грушевський відразу відчув Арбат з його неповторною духовною аурою[1]. У Москві тоді нараховувалося сотні храмів, соборів і монастирів.

Проте мало де в іншому місці можна було поселитися саме «між двома церквами».

Напевно, для Грушевського це було небайдуже. Варто прочитати його щоденникові записи, зроблені з 22 до 28 років[2] аби переконатися, що тоді молодий і талановитий учений шукав опору життя й роботи в релігії. Гру-

[1] Російські письменники відобразили особливу притягальність арбатських церков для гостей Москви і жителів інших районів міста. Скажімо, в бунінському оповіданні «Казимір Станіславович» (1916) збіднілий дворянин із Києва, який давно знився й погубив своє життя, навесні приїжджає до Москви й відвідує старовинну церковку на Молчанівці:

«За церковной оградой мелкой зеленью зеленело развесистое дерево... трещало воробьями, воздух был мягок, — совсем, совсем летний, даже пылью пахло по-летнему, — и нежно золотилось вдали за домами небо над закатом. И чувствовалось, что в мире есть где-то радость, молодость, счастье».

Таємно побувавши на вінчанні своєї дочки, Казимір Станіславович довго блукав арбатськими провулками, виходив на Новинський бульвар, у готелі гірко й рясно плакав, але не став, як задумав, покінчувати життя самогубством...

[2] Грушевський М. С. Щоденник (1888–1894). — К., 1997.

шевський сам говорив, що студентські роки пройшли під тиском «підвищеної релігійности», а «гостру полосу релігійности», пережиту на третьому десятку років, пов'язував з успадкованими від матері рисами характеру — «неврівноваженість, потреба постійного відчуття якоїсь мети», котрій треба повністю віддаватися, «потреба в якихось сильних відчуваннях, не стільки радісних, скільки болісних».

Смуга високої релігійності й аскетичного оцепеніння з часом пройшла, проте запальне прагнення молодого Грушевського до Бога, не викреслиш з його життя. Глибока релігійність дуже вплинула на світогляд майбутнього вченого і громадського діяча. Християнські норми моралі стали першоосновою його людської сутності.

Перечитуючи Грушевського, звертаєш увагу на те, яке велике значення надавав він дослідженню історії релігії та церкви в Україні, а також історії різних конфесій, релігійним обрядам, духовним віршам. На початку 90-х рр. минулого століття в Києві видано збірку творів Грушевського, до складу якої ввійшли популярні й наукові праці вченого з духовних питань, і яка висвітлює концепцію їх розвитку від стародавніх часів до початку XX століття[1]. Зокрема, у збірці вміщено грунтовну науково-популярну працю Грушевського «З історії релігійної думки на Україні» та вибрані сюжети про історію церкви і релігійне життя з «Історії України-Руси». Крім того, збірник доповнений дуже цікавою науковою розвідкою Ігоря Гирича й Василя Ульяновського «Релігія та церква в житті й творчості Михайла Грушевського», в якій уперше було досліджено проблему релігійності великого українця та його ставлення до різних конфесій. Вчені вважають, що Михайло Грушевський був людиною внутрішньо глибоко релігійною, якщо розуміти під релігією, окрім сакрально-конфесійного змісту, духовність, високі моральні якості, самоорганізованість і самодисципліну, ідеалізм душі у поєднанні з раціоналістичним розумом та віру у вселюдський поступ. До того ж, Грушевський оцінював релігію як духовний феномен, який здійснює передусім культурно-моральну функцію, а церква, як організація, має сприяти розвиткові національної ідеї.

«21 лютого 1892. В ім'я Боже! Амінь. Се прихожу ко Господу і що скажу єму? Я прихожу каятись б то, але доброго каяття не почуваю. Мині тяжко — се правда, тяжко — так що й світ немилий часом і я готовий впастися в розпуку, й мині хтілося добути од Господа просвітлення й заспокоєння!

Правда, я почуваю винним себе за те, що не можу зречися самолюблення, що мині хочецця особистого щастя на сім світі, що я вдаюся надто в світову діяльність, колотнечу, покриваючи се (правдиво чи ні?) наче б

[1] Грушевський М. С. Духовна Україна (Збірка творів). — К.: Либідь, 1994.

працею, загля народу сього, загля освіти і правди; що я холодний до діла святого надмирного, що я заздросливий, славолюбний, строптивий, скверними думками спокушаюся, празднословний і таке инче — се я почуваю... Але — я не почуваю так цієї вини, як своє нещастя, тяготу свого життя. Окаянний!..

Боже, прости! Як той казав — вірую, поможи моєму невіррю; так я кажу — каюся в свому окаянсьтву, поможи моєму непокаянію. Але не отвержи мене — як сказано: і молитва єго будет в грех — сего да не буде зо мною. Уповаю на милость твою, прошу — прости й помилуй мене й моїх!»

Яка покаянна щирість і чистота! Який молитовний крик душі! Здається, ці слова закарбовані у свідомості чи підсвідомості Михайла Грушевського на все подальше життя, і є щось містичне в тому, що вони були записані в щоденнику під час його приїзду до Москви.

У цьому щоденнику молодого дослідника зустрічаємо такий запис: «Попереду усего дяка Богові милосердному й святому Миколаю...» Знову ж таки присутня певна містика в тому, що в Москві Михайло Сергійович поселився саме на Миколиній вулиці, він бачив усі три арбатські церкви Святого Миколи. Хто ж міг тоді подумати, що жити їм — великому українцю і стародавнім Святомиколиним храмам залишалося однаково — трохи більше півтора десятиліття. З різних причин, але рішуче й однозначно їх не прийняла Радянська влада.

Ми маємо змогу своїми очима розглянути ділянку арбатської землі поруч з будинком № 55 та арбатського простору, що міг охопити поглядом Михайло Грушевський з вікна квартири, яку він винаймав. Таку можливість дають дві маловідомі й унікальні фотографії, здобуті в Музеї архітектури імені О. Щусєва.

Подивимось спочатку офіційну картку, що свого часу широко продавалася під назвою «Москва. Общий вид от Смоленского рынка», вміщену в книзі. Перед нами справді чудова панорама міста, майстерно зроблена на початку XX століття. Світлина дає уявлення про те, як стрімко змінювався зовнішній вигляд патріархальної Москви. Закриваючи горизонт, встають прикмети нового часу — багатоповерхові доходні будинки. Проте головними висотними домінантами залишаються Кремль і кремлівські собори, які добре видно на обрії, та храм Христа Спасителя. На першому плані Арбат, але найголовніше для нас у тому, що в самому центрі цієї величної панорами знаходиться будинок № 55 (!), в якому через кілька років поселився Михайло Грушевський. Взагалі обидві фотографії зроблені так, ніби хтось підсвідомо прагнув зафіксувати саме той куточок Арбату, в якому жив український учений.

Але найголовніше, що на передньому плані праворуч ми повністю бачимо церкву Живоначальної Трійці.

Навіть на згаданій панорамній фотографії видно рекламу лавки Староносова («по черному золото»), про якого писав Андрій Бєлий: «До Староносова длился Арбат...» Втім, у поета Староносов з його лавкою був, скоріше, символом Арбату, ніж реальним підприємцем і торговельним закладом. Адже насправді Старий Арбат продовжувався й далі. На одній з фотографій відразу за лавкою Староносова бачимо магазин шпалер М. Колесникової, м'ясну лавку братів Смирнових, а в кінці вулиці знаходилося підприємство І. Титова і К°, навіть не згадувані Бєлим.

Тепер уважно розгляньмо світлину, на якій будинок № 55 з характерною вежкою фактично відкриває краєвид на Старий Арбат: «...у Денежного — дом Рахманова, белый, балконный, украшенный лепкой карнизов, приподнятый круглым подобием башенки, три этажа». У рахманівському будинку здавна розміщувалась аптека[1]: «Дом каменный, серо-оливковый с «нашей аптекой» с цветными шарами, зеленым и розовым...» Крізь лупу побачимо чималеньку вивіску біля входу в будинок з Арбату: «Зубной врач». Ця фотографія зроблена наприкінці XIX — на початку XX століття, проте, як і попередня, не пізніше 1904 р., коли Арбатом вже ходив трамвай. Поки-що по вулиці прокладено колію конки, стоять дерев'яні стовпи.

Добре видно кілька невід'ємних від Арбату романтичних прольоток, що їх описав Борис Зайцев й увічнив Андрій Бєлий:

И на Арбате мчатся в вечность
Пролеток черных быстротечность...

Одна з прольоток стоїть прямо біля входу в будинок Рахманова, інша — навпроти. Від будинку № 55 у напрямку до Смоленського ринку з непарного боку видно магазин Воронцова і вхід з боку Арбату до церкви Живоначальної Трійці. Ліворуч від нас з парного боку — частина лавки Староносова і останні три букви вивіски на ній. Далі кілька магазинів і описаний Андрієм Бєлим будинок Івана Старицького, генерала: «Двухэтажный, оранжево-розовый, с кремом карнизных бордюров и с колониальным магазином «Выгодчиков» (после «Когтев», а после него — «Шафоростов»)...»

У бік до Арбатської площі відразу за будинком Рахманова видніється особняк, в якому жив Олександр Пушкін, а далі... Втім, знову можна сказати знайомими вже нам словами Бєлого: «цветистая линия вдаль убегающих зданий, в один, два и три этажа...»

Століття тому мить зупинилася і дійшла до нас. Арбат живе своїм життям. Усе це — за кілька кроків від будинку, де квартирував Грушевський, і від церкви Живоначальної Трійці.

---

[1] Аптека знаходиться у будинку № 55 і сьогодні.

Церква Михаїла Архангела на Дівочому полі

(вул. Погодінська, 1)

«Живу я підневільно в Москві»

Цей храм я побачив уперше 22 серпня 2003 року, коли на будинку по вул. Погодінській 2/3 ми відкрили меморіальну дошку: «У цьому будинку жив і працював видатний державний і політичний діяч Михайло Сергійович Грушевський 1866–1934». Величну церкву Михаїла Архангела стоїть навпроти. Здається, ніхто раніше не звертав на це уваги. Тоді як Михайло Грушевський жив поруч з березня 1931 року, і йому боліло серце за напівзруйнований на той час храм.

Його історія нерозривно пов'язана з Клінічним містечком медичного факультету Московського університету на Дівочому полі. Звідси і назва храму — Михаїла Архангела при Кліниках, або на Дівочому полі. Храм — сучасник будівництва Клінічного містечка. Комплекс урочисто заклали 22 вересня 1887 року, а освятили у 1897 р., коли було завершено будівництво церкви, яка за старовинною традицією була частиною богоугодного закладу — лікарняної клініки. Унікальний комплекс медичних установ із красивою назвою «Клінічне містечко на Дівочому полі» під покровом церкви Михаїла Архангела став одним із найбільших центрів теоретичної і практичної медицини в Москві.

Храм було закрито у 1931 р. і перебудовано до невпізнання. У ньому знаходилися спортзал, аптека, склад. У 90-х рр. XX століття у храмі Михаїла Архангела знову зазвучала молитва, його було повністю відновлено, і нині він є справжньою окрасою Москви. Ми ж пам'ятаймо про те, що цей унікальний храм пов'язано з іменем Михайла Грушевського.

Мені пощастило написати книгу про перше московське заслання вченого з вересня 1916 року до березня 1917 року, коли він винаймав квартиру в будинку № 55 на Старому Арбаті[1]. Хто цікавиться другим московським періодом біографії великого українця, пораджу книгу Руслана Пирога «Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934)». Хочу лише ознайомити читача з відчайдушним листом радянського засланця Михайла Грушевського до голови Радянського уряду В'ячеслава Молотова, написаним у квартирі поруч із колишнім храмом Михаїла Архангела. Цей лист, датований 4 вересня 1934 року, тобто за два місяці до смерті вченого, фактично замикав у Москві життєве коло Грушевського.

[1] Мельниченко В. Михайло Грушевський: «Я оснувався в Москві, Арбат, 55». — М.: ОЛМА ПРЕСС, 2005.

Лист було опубліковано Є. Нікітіним[1], але досі залишається практично невідомим як в Росії, так і в Україні. Вважаю своїм обов'язком ще раз опублікувати повністю лист Михайла Грушевського, бо необхідно з більшою пошаною та увагою поставитися до тексту великого українця, виключити пропуски, перекручення та невиправдані правки деяких його слів, що мали місце в попередній публікації. Наводжу текст згаданого листа за архівним автографом[2]:

«Глубокоуважаемый Вячеслав Михайлович!

Вот уже 4-ый год живу я подневольно в Москве, оторванный от Киева, в котором я наладил было свою научную работу[3] — лишенный возможности ее вести, и подвергаясь всяким неудобствам и лишениям — морального и даже чисто материального характера. Мое киевское академическое содержание уходит на налоги и ремонт киевского домишки — остатков дома нашей семьи, сожженного во время наступления Муравьева: они были нам возвращены ВУЦИК-ом при моем возвращении из-за границы за научные заслуги, и теперь обратились в тяжкое бремя, поедающее мое содержание — и источник постоянных тревог ввиду всяких «уплотнений» новой столицы[4]. В этом киевском помещении, ценою больших для меня издержек, мне удалось устроить все-таки сравнительно сносную квартирку и собрать кое какую библиотечку (третью по счету потому что оставшаяся во Львове мне недоступна, а собранная в Киеве до революции погибла со всеми коллекциями в упомянутом пожаре дома). А теперь, тратя свое содержание на расходы по этому киевскому помещению, я принужден ютиться в Москве с женою и дочерью (старшим научным сотрудником Укр[аинской] Академии наук, помогающим мне — ввиду ослабления моего зрения) в двух маленьких комнатах — сырых, нездоровых, шумных, совершенно непригодных для научной работы, без мебели, без самых необходимых книг. Мое опальное положение

[1] Письмо историка М. С. Грушевского *В. М.* Молотову // Отечественные архивы. 1998. № 3. С. 94–98.

[2] Державний архів Російської Федерації, ф. 5446, оп. 82, спр. 27, арк. 174–176.

[3] Після повернення до Києва у 1924 р., Михайло Грушевський працював у Всеукраїнській Академії наук, проводив велику науково-організаційну роботу, редагував засновані ним видання історичної секції ВУАН, працював над «Історією України-Руси» та «Історією української літератури». З 1929 р., коли розпочався наступ радянського режиму на українську науку, масштаби діяльності вченого різко звузилися. У вересні 1930 року була закрита Науково-дослідна кафедра історії України, заснована Грушевським. Наприкінці року партосередок ВУАН прийняв ухвалу про посилення ідеологічної боротьби з Грушевським і його теоретичними поглядами. Розпочалися арешти співробітників і учнів Грушевського. У березні 1931 року він переїхав до Москви, де був заарештований органами ГПУ. Після звільнення з-під арешту Грушевському не дозволили повернутися в Україну.

[4] Київ став столицею України у 1934 р.

имело последствием, что связи с академ[ической] базою фактически отмерли — хотя звание академика за мною сохранено. Укр[аинская] Академия и Укр[аинское] Госуд[арственное] Изд[ательство] прекратили печатание моих работ и изданий; издания уже законченные не были выпущены в свет, или изъяты из обращения, начатые печатанием остановлены и разобраны — хотя прошли все инстанции и были одобрены к печати. Более того — даже за ранее выпущенные книги мне и дочери не выплачивают гонорара, за издательством «Пролетарий» Гос[ударственный] Изд[ательством] Украины уже четвертый год остается, по собственному его подсчету, на сегодня свыше 9 тыс. рублей. Раньше хоть по немногу и с перерывами выплачивали, а с прошлого года[1] совсем отказываются платить, что ставит меня в довольно таки стеснительное положение!

Едва-ли такие репрессии и лишения входят в виды правительства. Едва-ли соответствует видам социалистического строительства прекращение исследовательской работы. Я всю жизнь свою посвятил исследованию истории Украины. Большой курс ее доведен в печати до 1657 г. (девятый том вышел перед моим арестом зимою 1930/1 г.)[2];история укр[аинской] литературы в связи с культурной и социальной историей оборвалась на VI томе — на первой полов[ине] XVIII в.[3] В нынешних условиях я не могу вести систематической научной работы, — и вообще историческая работа фактически прекратилась за эти годы — я говорю об истории Украины: она остается в крайне неудовлетворительном состоянии, в особенности со второй половины XVII в. — XVIII и XIX не обследованы научно даже настолько, чтобы можно было написать обстоятельный учебник. Учащие и учащиеся лишены запаса научно проверенных фактов. Я слышал от президента Укр[аинской] Академии наук[4], что в нынешнем году, в президии слушалось письмо начальника красноармейской части, расположенной на Украине, с сетованиями, что красноармейцы Укр[аинского] округа не имеют возможности ознакомиться с фактическою историей наиболее интересных для них эпох истории Украины. Ведь для того, чтобы партийные популяризаторы могли составлять книги для широкого употребления, необходим критически проверенный запас фактов. Теперь обращено серьезное внимание на усвоение фактов истории и истории

[1] Последняя получка моя была в сентябре 1933 (Прим. Грушевського).

[2] Я работал в это время над Х-м (Томом. — *В. М.*), — посвященным наиболее интересным годам, 1654–1665, эпохе социального расслоения. Маркс переписывал в свои записные книжки то, что мог найти об ней из старой монографии Костомарова (Прим. Грушевського).

[3] Так у тексті. Насправді VI том «Історії української літератури» закінчується XVII століттям.

[4] З 1931 р. президентом Академії наук України був Олександр Богомолець.

литературы, рано или поздно почуствуется острая надобность в научно подготовленном материале — но сразу его не получить: нужно подготовлять заблаговременно, а теперь работа остановилась. Мне кончается 68 год, я уже не долго буду работоспособен, если и проживу; не имеет смысла устранять меня от научной работы, пока я могу еще ее вести, потому что заменить меня будет не легко. Я выпустил под своей редакцией более 300 выпусков и томов научных публикаций из области украиноведения, перевернул груды архивных материалов. Считался самым большим знатоком в области укр[аинских] исторических дисциплин, пок[ойный]. Покровский[1] выдвинул мою кандидатуру в этой области и во Всесоюзную Академию наук[2] и в Международный Комитет (Comite International des Sciences Historiques)[3]; теперь укр[аинская] историография в этой организации не представлена никем, мои связи с учеными кругами разрушены, все это создает лишние поводы к разным нежелательным толкам.

Не решаюсь отнимать у Вас время длинным писанием. Если заинтересуетесь, мой двоюродный брат Георгий Ипполитович Ломов[4] может осведомить Вас и о постигших меня злоключениях, [и] о моей работе, и о моем положении. Я подавал через него записку также тов. Сталину. Опала, меня постигшая, является или ошибкою или «профилактическою мерою» — целесообразность которой весьма сомнительна. Когда я возвращался из-за границы в 1924 г., по приглашению Укр[аинской] Академии наук, я ориентировался на национальную программу Ленина. В заграничной укр[аинской] прессе я мотивировал свое возвращение уверенностью в предстоящем подъеме укр[аинской] культуры в Советской Украине под руководством этой программы и набросал план своей научной деятельности: это навлекло на меня резкие осуждения и выпады националистических кругов, но я остался верен своим планам. Меня всегда знали за противника ориентаций на Польшу и на Германию, это доставило мне много неприятностей в прошлом; я решительно

[1] Покровський Михайло Миколайович (1868–1932) — історик, державний діяч, академік АН СРСР.

[2] 12 грудня 1928 року Відділення гуманітарних наук АН СРСР обрало Михайла Грушевського дійсним членом Академії, 12 січня 1929 року на загальних зборах АН СРСР це обрання було затверджено.

[3] Міжнародний комітет історичних наук (МКІН) — міжнародна організація, що підтримувала контакти між істориками різних країн, організовувала міжнародні конгреси істориків. Установчий з’їзд МКІН відбувся у травні 1926 року в Женеві.

[4] Ломов (Оппоков) Георгій Іполітович (1888–1937) — партійний і державний діяч, економіст, журналіст. З 1923 р. — голова Нафтосиндикату, з 1926 р. — голова Донвугілля. У 1929 році призначений головою Всесоюзного об’єднання нафтової промисловості. Пізніше — заступник голови Держплану СРСР, член бюро Комісії радянського контролю при Раднаркомі СРСР. У 1927–1929 рр. — член Політбюро ЦК КП(б)У.

отказался от каких-либо компромиссов с немецкой оккупацией в 1918 г., не согласился даже войти в украинскую академию — организовавшуюся тогда ставленниками гетмана под немецким протекторатом[1], *и на этой позиции: не с Польшей и Германией, а с Социалистическим Советским союзом, — я остался и во все последующее время. Возвратившись в Советскую Украину в 1924 г., я немало поработал на ее культурном участке, и эта работа посодействовала тому тяготению к Советской Украине, какое стало замечаться среди зарубежной украинской интеллигенции в конце 1920-х гг. — до поворота, наступившего в украинской политике с 1929 г. (с дела Союза освобождения Украины). За эти годы, 1924–1930, под моей редакцией вышло свыше 80 книжек по истории, истории литературы, фольклора и ист[ории] культуры Украины — в том числе несколько томов моей «Истории Украины» и «Истории укр[аинской] литературы», и они считались ценным достижением советского строительства — в 1928–9 г. я по рекомендации общественных организаций УССР был избран членом Всесоюзной Академии наук. Деятельность моя вполне ориентировалась на социалистическое строительство Союза СССР, я был известен всем как сторонник этой ориентации. Ругань «критиков» не изменит этого представления обо мне, если же изменилась позиция правящих кругов или их тактика в укр[аинском] вопросе — что неизбежно в диалектике развития, за это не должны страдать люди, добросовестно ориентировавшиеся на интересы социалистического строительства — так как они ранее освещались. Быть в глазах националистов мучеником за украинство от советского правительства — в результате столь долгой и всем известной работы для украинского освобождения, не только мне обидно, и вообще нелепо — но и самому строительству, думаю, — не здорово.*

Смею надеяться, что Вы, глубокоуважаемый Вячеслав Михайлович, как глава социалистического правительства, не откажете во внимании к моему обращению и не поставите в вину, если я что-нибудь сказал тут невпопад, в том убеждении, что исследовательская работа моя нужна, и напрасно пропадает мое время и силы — напрасно я мучусь

[1] Під час правління гетьмана Павла Скоропадського Грушевський знаходився на нелегальному становищі і відійшов від активної політичної діяльності. Брав участь в обговоренні питання про створення Української Академії наук (закон про заснування Академії і наказ про призначення першого складу академіків були підписані Скоропадським у листопаді 1918 року). Грушевський відмовився від пропозиції увійти до складу Української Академії наук, призначеного Скоропадським.

Володимир Вернадський, який очолив Комісію з організації Української Академії наук, згадував, що зустрічався тоді з Грушевським: «Он убеждал меня отказаться от моего решения создать Академию... Он считал, что сейчас Украина не имеет настоящих ученых и неизбежно... это будет русская Академия на Украине... Он считал, что Украинская Академия должна быть создана позже...»

со своею семьею вместо производительной научной работы. Поэтому и обращаюсь к Вам — во имя «освоения прошлого!». С истинным почтением

академик Михаил Грушевский
Москва, 4 сентября 1934
Погодинка 2/3 кв. 102
Тел. Г. 3.84.72.».

Докладний аналіз цього листа не входить в наше завдання. Проте хочеться, щоб із емоційних слів самого Грушевського читач зрозумів, як тяжко і безнадійно почував він себе в Москві, «відірваний від Києва», як прагнув вирватися з неї...

Минають дні, минають ночі,
А щастя, долі не несуть...
Все жду чогось, чого — не знаю,
Мов замордований хожу.

Навряд чи Грушевський згадував у Москві ці свої екзальтовано-патетичні рядки, написані півстоліття тому. Але наприкінці життя вони наповнилися справжнім трагізмом і реальною бідою. Щастя й долі радянська Москва йому не принесла. За царизму Грушевському «московське показалося добром» і, незважаючи на нелегке й принизливе становище, врешті-решт, його московське заслання справді закінчилося на добре. Проте для московського засланця радянської влади світло надії не жевріло навіть у кінці тунелю, хоча Грушевський намагався переконати більшовицьких керівників у недоцільності, навіть безглуздості свого столичного ув'язнення. Замордований владою, Грушевський даремно сподівався, що вищі керівники Радянської держави зрозуміють важливість і потребу його наукової роботи. Запевнення Грушевського в його «орієнтації на національну програму Леніна» та на «соціалістичне будівництво Союзу СРСР» вже не переконували владу, яка відкидала саму суть наукової концепції і наукових праць ученого. Тим паче, що Грушевський навіть у благальному листі все-таки відверто заявив про те, що в галузі об'єктивного дослідження історії України «взагалі історична робота фактично припинилася». Так само Грушевський наголосив на абсолютній безглуздості політичного переслідування людей, які «добросовісно орієнтувалися на інтереси соціалістичного будівництва». Він єдиний насмілився вказати на те, що більшовицька партія відійшла від ленінського курсу, передусім у національній політиці.

У цьому листі Грушевський в одному реченні підбив найголовніший підсумок свого життя: **«Я все життя своє присвятив дослідженню історії України».**

У той час, коли великий українець писав свій гіркий лист, дивлячись на порушений храм Михаїла Архангела, з багатьма московськими церквами вже сталося найстрашніше, що пророчив Іван Бунін:

«Я... смотрел... на удивительное зеленое небо над Кремлем, на старое золото его древних куполов... Великие князья, терема, Спас на-Бору, Архангельский собор — до чего все родное, кровное и только теперь как следует почувствованное, понятое! Взорвать? Все может быть. Теперь все возможно».

Парадокс у тому, що Бунін записав ці рядки в той час, коли розповсюджувалися чутки про мінування Кремля у зв'язку з приходом німців. Але невдовзі розпочалась епоха, говорячи словами Анатолія Марієнгофа, «неосвіченого абсолютизму», і храм Христа Спасителя та багато інших московських церков, зокрема ті дві, між якими у 1916–1917 роках жив на Арбаті Михайло Грушевський, були зірвані й знесені з інших — атеїстичних, а точніше варварських причин. Досить сказати, що у 1990 р. порівняно з 1917 р. у Москві зменшилася кількість діючих храмів із 848 до 171, тобто вп'ятеро. За радянських часів, в основному у 20–30-х рр., було знесено понад 430 храмів, тобто половина[1].

Микола Бердяєв наголошував, що у революцію знизу прийшли люди, яким, за його твердженням, були чужими традиції російської культури, бо їх батьки й діди були безграмотні, позбавлені будь-якої культури. Цим людям було притаманне злопам'ятство у ставленні до людей старої культури, яке на момент торжества революції перейшло в почуття помсти. Філософ вважав, що цим багато що психологічно пояснюється. З'явився новий антропологічний тип, у якому вже не було доброти, розпливчастості, деякої невизначеності обрисів колишніх російських облич. Не було найменшої схожості з обличчями старої російської інтелігенції, яка готувала революцію.

Аби уявити новий, післяреволюційний тип мілітаризованого більшовика (здебільшого вихідця з селян), окресленого Бердяєвим, нагадаю картину Бориса Кустодієва «Більшовик» (1920). Над містом і людьми вивищується в широкому й невпинному кроці велетень з лютим обличчям і палаючими очима — в руках гігантський червоний прапор. Його хода ніяк не узгоджується з людським потоком внизу, він іде сам собою, буквально втоптуючись у гущавину людей. За всієї умовності й символічності живописного полотна не можна не бачити, що наступний крок велета коштуватиме життя багатьом людям, які знаходяться під його захмарною головою, точніше навколо його чобіт (здригаєшся від ахматовських рядків, які згадалися: «И безвинная корчилась Русь под кровавыми сапогами...»)

[1] Сорок сороков. Краткая иллюстрированная история всех московских храмов: В. 4 т. Т. 1: Кремль и монастыри. — М.: Астрель-АСТ, 2004. С. 10.

Наступної миті більшовик зруйнує церкву з беззахисною маківкою, що стоїть на його шляху... Так і сталося насправді. За словами Бориса Зайцева, «это было самое разудалое и полоумное время революции, когда разрушали церкви...»[1]. Безкомпромісний велетень знищив у Москві, зокрема, на Арбаті, що дорогий нам нинішньою присутністю на ньому Культурного центру України в Москві, багато церков, безжалісно розтоптав безліч достойних людей.

У цьому контексті згадується пронизлива життєва ситуація з персонажем роману «Сивцев Вражек» Михайла Осоргіна солдатом Григорієм, який врешті-решт залишає бездуховну Москву: «На выносливых плечах уносил Григорий свою старую веру, свою человеческую правду — **из земли разврата к киевским угодникам**, а то и дальше, куда заведёт прямая дорога прямого и крепкого в вере человека...» (Виділено мною. — *В. М.*).

Наївно було б гадати, що православну Москву й церковний Старий Арбат знищував виключно прийшлий неосвічений селянський люд. Як абсолютно точно відзначив Борис Зайцев, у місті були й свої — місцевонароджені — «сірі герої»:

«Проносились новые автомобили, грузовые, полные людей вооружённых, тех же серых все героев; заработала машина Смерти; заработала машина голода. И прежние подвальники и медники, и вся мастеровщина, туго жизнью пригнетённая, из щелей повыползала, из тёмных нор своих и вверх задвигалась. „Попировали, и довольно! Нынче наш черед!“

Выходи, беднота, тьма, голь и нищенство, подымай голос, нынче твой день».

Все це сплавлялося в головах нових володарів Москви з ейфорією всепланетної перемоги соціалізму, з очікуванням світової соціалістичної революції, про яку поважні москвичі раніше нічого не чули і чути не хотіли. Точно написав Андрій Бєлий: «Я воспитывался в среде, где о Марксе (не говорю уже о Ленине) не хотели знать».

Пречистенський професор Преображенський (Булгаков «поселив» його на Пречистенці з 1903 р.) обурювався: «Невозможно в одно и то же время подметать трамвайные пути и устраивать судьбы каких-то испанских оборванцев! Это никому не удастся, тем более людям, которые, вообще отстав в развитии от европейцев лет на двести, до сих пор еще не совсем уверенно застегивают собственные штаны!» Преображенський вважав, що розруха в більшовицькій країні закінчиться лише тоді, коли кожний з нових революційних господарів життя «вылупит из себя мировую революцию, Энгельса

---

[1] Характерно, що на картині Бориса Кустодієва про Лютневу революцію «27 лютого 1917 р.», написаній так само у гущі подій 1917 р., також зображено церкву. Проте, на полотні немає жодного натяку на те, що їй загрожує революційний народ. Скоріше, храм є органічним духовним елементом московського пейзажу, без якого у Москві неможливі будь-які важливі події.

и Николая Романова, угнетенных малайцев и тому подобные галлюцинации, а займется чисткой сараев — прямым своим делом...»

Вже згаданий Бердяєв сформулював, на мій погляд, вичерпну максиму про революцію взагалі й Жовтневу революцію зокрема: **«В революції здійснюється суд над злими силами, що творили неправду, але сили, що судять, самі творять зло...»**

Отже, саме Жовтнева революція порушила генний код Москви й Старого Арбату, поставила цей район в історичні обставини, які могли призвести його лише до краху. Якщо раніше впродовж століть Арбат розвивався еволюційним шляхом і навіть заміна дворянського Арбату на капіталістичний проходила поступово й мирно, то Великий Жовтень мав блискавичний і насильницький характер, особливо для такої виняткової місцевості, як Арбат, з його непролетарським населенням.

Та й у цьому випадку з одвічною духовністю Старого Арбату було покінчено не відразу. На мою думку, **це сталося на початку 30-х рр., коли більшовицька влада знищила його живу душу — православні храми**. Здається, найповніший перелік арбатських церков зустрічаємо у спогадах художника Володимира Домогацького: «По самому Арбату от Смоленского стояли чтимые москвичами церкви: Святой Троицы, Николы Плотника, Спаса на Песках, Николы на Песках, Николы Явленного. На Арбатской площади — преподобного Тихона и церковь Бориса и Глеба, дальше по переулкам церкви шли в глубь приарбатья. На Молчановке — Николы на курьих ножках, Бориса и Глеба на Поварской, дальше Ржевской Божьей Матери, у Никитских ворот церковь Федора Студита, и местность замыкалась здесь Большим Вознесением. К востоку находился Никитский монастырь, далее церковь Воздвижения, Знамения, Антипия, церковь бывшего Алексеевского монастыря, на гранитных террасах-садах стоял грандиозный, на всю Москву сверкающий золотыми куполами храм Христа Спасителя и вдали — церковь Ильи Пророка, Пречистенский, Зачатьевский монастыри, церковь Успения на могильцах, Иоанна Предтечи в Староконюшенном, церковь Власия и много, много других, не только уничтоженных, но даже и мной, очевидно, позабытых».

Для знесення багатьох храмів часто визначались «поважні» причини. Скажімо, деякі з церков виходили за червону лінію вулиць. Або знести храм «вимагали» мешканці прицерковних будинків. Ось подібний документ 1928 р.: «Посещаемость (церкви. — *В. М.*) слабая, навязчивый колокольный звон и частые религиозные службы не дают покоя окружающему населению». Чимало церков знесли на початку 1930-х рр. у період так званої шкільної компанії, коли на місці знесених храмів будували типові чотириповерхові школи тощо.

Попри все, всі діючі церкви було піддано шаленому наступу радянських атеїстів. Ілюстрацією цього може бути скарга до ВЦВК парафіян Хресто-

воздвиженського храму на Воздвиженці: «Район, що межує з Воздвиженським храмом, колись багатий храмами, нині є районом масового закриття церков... У районі між Воздвиженкою, Знаменкою і Волхонкою до цих пір уже закрито сім церков...»

Ще гіршою була ситуація на Старому Арбаті, де було знесено храми Миколи Явленого, Миколи в Плотниках та Живоначальної Трійці на самій вулиці, Миколи на Пісках у Великому Миколопісковському провулку, Тихона Амафунтського, Бориса і Гліба біля Арбатських воріт, Покрова Пресвятої Богородиці біля Пречистенських воріт, Різдва Христового та Ржевської ікони Божої Матері на Поварській вулиці...

Наприкінці 30-х років у всьому районі Старого Арбату, прикрашеному багатьма храмами, залишилася діючою, здається, лише церква Святого Симеона Столпника на початку Поварської. Арбат втратив своє духовне, православне обличчя.

Раніше «громадянин Арбату» — російський інтелігент чуйно прислуховувався до дзвонів храмів: «Интеллигент русский, **давняя Голгофа родины, человек невидный и несильный, перекрестит лоб»** (Борис Зайцев). Так само тягнувся до Святого Миколи простий люд. У вже згаданого Володимира Домогацького читаємо: «В первые годы революции... вдохновенный лик святого Николая не оставлял своей молитвой глохнущую жизнь Арбата. И не раз одичавшие, загнанные, ополоумевшие люди обращались теперь к нему за заступничеством. И очень часто это были именно те люди, которые всего несколько лет назад и перекреститься на улице считали чем-то ненужным. Что-то пророческое было и в этом образе, и в том, что находился он в самой середине Арбата. **Глубоко символично, что в начале тридцатых годов не стало ни этого образа, ни самой красавицы колокольни»** (Виділено мною. — *В. М.*).

Звичайно, духовний вогонь ще довго жеврів у серцях старих інтелігентів—арбатців, але без світильників віри — храмів, як і без інших обов'язкових дореволюційних святинь, вони вже не мали опори й не в силах були врятувати Старий Арбат і всю Москву.

Розділ 3

«Розглядую собі то церкви, то собори»

«Кремль оригінально прекрасний»

Тарас Шевченко побував у кремлівських храмах у 1844 і 1845 рр., тобто під час перших приїздів до Москви. У листі до Якова Кухаренка[1], написаному у квітні 1854 року, згадував стосовно того часу: **«... приїхав я у тую Москву та й гуляю собі по улицях, звичайне, як чоловік іностранний, розглядую собі то церкви, то собори...»** Тут Шевченко наголошував на своїх самостійних «блуканнях» Москвою, проте, напевне, місто йому показували Бодянський і Щепкін.

Щодо Бодянського, то в його щоденнику є кілька записів, які підтверджують можливість участі професора у московських прогулянках Шевченка. Скажімо, навесні 1850 року Бодянський розповідав про приїзд до Москви із Петербурга Миколи Мухіна, який був призначений генеральним консулом в Андріанополі: «Я показал ему Кремль (слазивши и на Ивана Великого) и вокруг Кремля (Китай-город и т. д.)». Для професора, хворого ногами, це був подвиг, адже висота дзвіниці — понад 80 метрів, і для підйому треба було подолати 409 сходинок! Але незмірно більше Бодянський міг зробити в Москві для Шевченка! Тим більше, що він тоді був значно молодшим!

[1] Кухаренко Яків Герасимович (1799–1862) — український письменник та етнограф. Шевченко познайомився з ним у 1840 р. у Петербурзі. На знак щирої дружби поет присвятив Кухаренку поему «Москалева криниця». У щоденнику поет занотував 1 липня 1857 року: «Я дорожу его мнением чувствующего, благородного человека и как мнением неподдельного, самобытного земляка моего».

Бодянський — один із кращих знавців Москви, був обізнаний з відповідною літературою. Це до нього звертався на початку 1848 року Пантелеймон Куліш: «Да ще поіменуйте такії книжки, по котрим би я взнав так добре Москву, як Києв». Знайомство з Москвою в супроводі Бодянського значною мірою збагачувало поетові враження, наповнювало бачене живими подробицями минулого, розширювало знання про Першопрестольну.

Передусім, поет побував у Кремлі, який називав «старим красенем» і вважав, що «Кремль оригінально прекрасний». Втім, Кремлем захоплювалися майже всі гості Москви. У ті часи багато з них шукали в кремлівських соборах духовного притулку й захисту, тут відчувалася жива серцевина російської держави. Московський путівник шевченкової доби навчав: «Кремль не только сердце и душа нашей Москвы белокаменной, он то зерно, из которого развилось русское царство». Відомий церковний діяч, святитель Іларіон (Троїцький) писав: «Називають Москву серцем Росії. Але де в Москві б'ється руське серце? На біржі? В торгових рядах? На Кузнецькому мосту? Воно б'ється звичайно в Кремлі. Але де в Кремлі? В Оружейному суді? Чи в солдатських казармах? Ні, в Успенському соборі».

Проте напевне можна сказати, що Шевченко не шукав для себе духовної опори в Успенському соборі, його зацікавленість Кремлем не мала релігійного забарвлення. Він абсолютно буденно зауважив, що «тільки вже не лічив ворон на Івані великому»[1]. Тоді була можливість піднятися на самий верх дзвіниці й оглянути Москву з висоти пташиного польоту[2]. Шевченко з цікавістю пройшовся Іванівською площею, на якій колись голосно читали царські укази. Звідси й пішов вислів: «Кричати на всю Іванівську». Шевченко уважно розглядав мовчазний Цар-дзвін, який тоді стояв упритул до дзвіниці Івана Великого[3], та мирну Цар-гармату. Від Цар-дзвону було добре видно Чудов монастир, заснований ще у 1365 р., де три століття потому Єпифаній

---

[1] Між іншим, дуже точне спостереження Шевченка. Пантелеймон Куліш якось писав: «Сам Пушкін заприкметив у преславній своїй поемі, що Москву відзначують, між іншими прикметами,

...львы на воротах
И стаи галок на крестах».

Впродовж віків ворони обсідали кремлівські храми. Уже в цьому столітті близько п'яти тисяч ворон буквально ковзали по золотих банях. Але нині ворон у Кремлі майже не зосталося: їх розігнали навченими яструбами, яких тримають там кілька сот, і спеціальною відлякуючою музикою.

[2] У старовину на Пасху навіть дозволялося бажаючим ударити в дзвін. З 1917 р. маківка Івана Великого закрита для відвідувачів. У травні 2007 року дзвіниця була відкрита після реставрації, обіцяють, що в ній працюватиме музей. На самий верх відвідувачів так і не пустять, оглядовий майданчик відкриють на висоті 50 метрів, але звідти видно тільки Соборну площу.

[3] В «Алфавитном указателе к плану Городской части» часів Шевченка в переліку церков дзвіниця Івана Великого числилася окремо, а ще був такий запис: «Колокол Большой (при Колокольне Ивана Великого)».

Славинецький заснував першу у Москві греко-латинську школу. Поет, очевидно, заходив у Благовіщенський, Успенський, Архангельський собори...

Свого часу молодший сучасник Бодянського двадцятирічний Михайло Лермонтов писав: «Кто никогда не был на вершине Ивана Великого, кому никогда не случалось окинуть одним взглядом всю нашу древнюю столицу с конца в конец, кто ни разу не любовался этою величественной, почти необозримой панорамой, тот не имеет понятия о Москве...»

Може Тарас Григорович піднімався на дзвіницю з Бодянським? Справді, на фотографії тих часів із краєвидом, що відкривається з неї, добре видно, що звідси тільки й можна «лічити ворон»...

Про свої враження від відвідання Кремля з Щепкіним поет відразу записав у щоденнику 19 березня: **«Я не видал Кремля с 1845 года. Казармовидный дворец его много обезобразил, но он всё-таки оригинально прекрасен»**. Шевченка притягував Кремль, і 20 березня він уже сам знову «любувався старим красенем Кремлем».

Зайшов через Спаські ворота й відразу опинився перед будинком Вознесенського жіночого монастиря, його фасад у готичному стилі повернуто до просторої площі, що служила парадним місцем для розводу караулу. Поруч із Вознесенським монастирем — Архієрейський дім, де до зведення нового Кремлівського палацу жила імператорська сім'я.

Повернув праворуч до будинку Сенату, бо ж тільки недавно дізнався, що в цій установі, члени якої мали право судити й наглядати за виконанням урядових указів, працює обер-секретарем син Щепкіна Петро Михайлович. Здавалося б, урядовий чиновник, а тиждень тому подарував йому «фотографічні портрети апостола Олександра Івановича Герцена». Це сколихнуло спогади.

Ще в листопаді 1857 року Шевченко познайомився з брошурою Герцена «Крещёная собственность» і записав у щоденнику: «Сердечное, задушевное, человеческое слово! Да осенит тебя свет истины и сила истинного Бога, апостол наш, наш одинокий изгнанник». У повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» Шевченко вивів образ поміщика, про якого сказано: «Его можно было бы назвать ничем, если бы он не был помещиком нескольких сот душ крещеной собственности». 10 грудня 1857 року поет перемалював у свій щоденник портрет Герцена: «...**я всё-таки скопирую для имени этого святого человека**». 6 лютого 1858 року Шевченко взяв до рук герценівський «Колокол»: **«Я в первый раз сегодня увидел газету и с благоговением облобызал»**[1].

[1] У 1858 р. Герцен, вкотре назвавши Миколу I «страшным тормозом», порівнював його з іудейським царем Саулом, а через два роки Шевченко написав поему «Саул», у якій під іменем Саула показав царя. У щоденнику поет неодноразово називав його «Тормозом». У квітні 1860 року Шевченко передав Герцену щойно виданий «Кобзар», як він писав, «с моим благоговейным поклоном». Цей примірник зберігся в бібліотеці Герцена.

Шевченко зупинився перед будинком Сенату, побудованим у Кремлі знаменитим архітектором М. Казаковим у 1776 р. Це стало важливою віхою у формуванні нового типу громадських будівель. Незадовго до приїзду Шевченка до Москви — у 1856 р. — будинок відремонтували і розмістили в ньому судові установи, надавши нову назву — «Здание судебных уставлений». Купол увінчали короною та написом «Закон». У той час судовий заклад у Москві складався з 12 напівсамостійних департаментів. У складі кожного з них було кілька сенаторів, призначених царем, на чолі з оберпрокурором. У будинку розташовувались Московська судова палата і Московський окружний суд.

Круто повернувся й швидко попрямував до Великого Успенського собору. Зайшов, охопив чіпким поглядом суворий і величний інтер'єр, поважну стародавність, лики святих в іконостасі, перехрестився перед намоленими іконами Владимирської Божої Матері, Всемилостивого Спаса, Успіння Пресвятої Богородиці, упіймав обличчям слабке світло, що проникало згори крізь заґратовані вікна.

Ледь затримався перед так званим Мономаховим троном, який, кажуть, стоїть тут уже три століття, його липове й горіхове дерево почорніло. Мономаховим або царським трон зветься тому, що на ньому зображені події з життя великого князя київського Владимира Мономаха, син якого князь Юрій Долгорукий заснував Москву, почав будувати місто, як фортецю... Гробниці, розташовані попід південною й північною стінами обійшов швидко. Гірко й іронічно всміхнувся до себе, згадавши, як у цьому соборі Борис Годунов при вінчанні на царство поклявся: «Бог мне свидетель, что в моём царстве не будет ни сирого, ни бедного». Та ще й рвонув на собі дорогу сорочку: «Отдам и сию последнюю народу».

Бодай кати їх постинали
Отих царів, катів людських.

Не міг поет не згадати тут, у Кремлі, про «коронованих катів», яких зневажав і ненавидів усім серцем, а ще картав зверхньою досадою: «Аж ось лихий царя несе».

Донька віце-президента Академії мистецтв Федора Толстого Катерина Толстая (Юнге) згадувала, що у 1861 р. Герцен у бесіді з її батьком сказав про Шевченка: «Он тем велик, что он совершенно народный писатель, как наш Кольцов; но он имеет гораздо большее значение, чем Кольцов, так как Шевченко также политический деятель и явился борцом за свободу». У статті «1831–1833», говорячи про розвиток революційно-демократичних сил в Росії, Герцен в журналістиці назвав ім'я Бєлінського, а в поезії — Шевченка. У спогадах відомого художника Миколи Ге згадується, з яким захопленням Герцен читав твори Шевченка в перекладах М. Гербеля: «Боже, что за прелесть, так и повеяло чистой нетронутой степью, это ширь, это свобода».

Шевченко вийшов на Царську (Соборну) площу, що тримала навколо себе святі собори, зрадів яскравому сонечку, постояв, насолоджуючись теплом, а потім підійшов до дзвіниці Івана Великого, яку добре пам'ятав ще з 40-х рр. Задерши голову, довго дивився на верхівку дзвіниці, що, здавалося, сягала неба. Якби поет мав найновіший на той час «Путеводитель по Москве», то прочитав би про знамениту дзвіницю: «Она построена в 1600 г. царём Борисом Федоровичем (Годуновим. — *В. М.*) для занятия праздного народа, стекшегося в Москву во время свирепствовавшего тогда голода»[1].

Тарас Григорович пройшов до Благовещенського собору і довго стояв перед іконостасом з іконами, написаними Феофаном Греком і Андрієм Рубльовим. Відпочивав душею.

Знову вийшов на площу й відразу пірнув у напівтемряву Архангельського собору, що став усипальницею московських князів і царів. На початку XVII століття в ньому було поховано Бориса Годунова, а невдовзі витягнено з собору на дерев'яній колоді через спеціально зроблений пролом у стіні й перепоховано у Варсоноф'євському монастирі. Та в соборі знаходилися гробниці Івана Калити, Дмитра Донського, Івана Грозного, і вінценосні нащадки поминали тут своїх предків. Кажуть, що Архангельський собор мав у своєму володінні вісімнадцять тисяч кріпосних селян...

Це дратувало поета й не дозволяло беззастережно захоплюватися кремлівською територією, як це часто робили його московські сучасники, скажімо, той же Лермонтов, який писав про Кремль: «Он алтарь России...» Відомий москвознавець і письменник Михайло Загоскін: «Поглядите вокруг себя, как стройно и величаво подымаются перед вами эти древние соборы, в которых почивают нетленные тела святых угодников московских. О как эта торжественная тишина, это безмолвие, это чувство близкой святыни, эти изукрашенные терема царей русских и в двух шагах их скромные гробницы, — как это отрывает вас от земли, тушит ваши страсти, умиляет сердце..!»

Усе це не підносило поета над землею й не розчулювало його серце. У нього були свої погляди на московських царів та їхні святині. У березні 1858-го в щоденнику Шевченко негативно оцінив лише збудований за його відсутності Великий Кремлівський палац. Поет ніби серцем відчував, що кожне креслення казармуватого палацу розглядав і затверджував ненависний Микола I. Цікаво, що Шевченкові характеристики головних московських творінь Костянтина Тона збігаються з оцінками відомого російсько-

[1] Насправді у 1600 р. за Годунова дзвіниця була лише надбудована й досягла небаченої висоти — 81 метр (тоді найвища будвля в Москві). У народі дзвіницю називали «Годунов стовп». Голод у Москві лютував пізніше і у 1601–1603 рр.

го мистецтвознавця та критика Володимира Стасова[1], який писав: «Новый дворец в Кремле, тоже многомиллионная затрата, принадлежит совершенно одному пошибу с храмом Спаса: множество богатств, внешнемеханическое повторение некоторых народных сторон — а никакого истинного чувства русской национальной архитектуры, никакого истинного таланта». У путівнику «По Москве», що вийшов у видавництві Сабашникових у 1917 р. за редакцією професора Миколи Гейніке, Кремлівський палац, подібно до Шевченка, названий казармою, здатною вразити лише малокультурного обивателя, а про храм Христа Спасителя говорилося: «Здание не поражает ни величественностью, ни стройностью линий... Холодом веет от высоких, преднамеренно гладких стен. Бедность замысла не скрашивается барельефами, опоясывающими здание». У радянські часи москвознавець Олег Волков категорично й переконливо зазначав: «...в Кремле были осуществлены казарменно-помпезные затеи Николая I, руками безвкусного архитектора К. А. Тона исказившего тот поистине сказочный облик кремлёвских ансамблей, о которых даёт представление скупой иконографический материал. Уже свидетели постройки Большого Кремлёвского дворца с негодованием писали о варварском разрушении палат и хором московских царей, стоявших на его месте»[2].

Тому Шевченко, високо цінуючи стародавній Кремль, визначив наперед і передбачив нищівні характеристики споруди Тона на його території. У цьому контексті згадаймо також, що самé поняття «цар» невіддільне у Шевченка з безбожністю та злом:

Безбожний царю! Творче зла!
Правди гонителю жестокий!
Чого накоїв на землі?

Помпезний вихід «високого, сердитого» царя й «цариці-небоги» в комедії «Сон», асоціюється з кремлівським «візантійством», яким Шевченко називав ідеологію та богослужіння офіційної російської православної церкви.

Недавній царський засланець не побачив і не відчув у пишній «візантійсько-старовірській» службі справжнього Бога, того Бога, в якого глибоко вірив.

Ще в «Єретику», задум якого виник після зустрічі з Бодянським у Москві наприкінці березня 1845 року, Шевченко вклав у вуста Яна Гуса:

У злодія вже злодій краде,
Та ще й у церкві. Гади! гади!
Чи напилися ви, чи ні

[1] Стасов, за його словами, був знайомий з Шевченком, про що сам писав Олександру Пипіну 10 березня 1888 року: «Я его лично знал довольно много, и в разное время беседовал с ним, глубоко его уважал и ценил...»

[2] Волков О. Москва дворянских гнёзд. С. 168.

Людської крові?.. Не мені,
Великий Господи, простому,
Судить великіє діла
Твоєї волі. Люта зла
Не дієш без вини нікому.
Молюся, Господи, помилуй,
Спаси Ти нас, святая сило,
Язви язик мій за хули
Та язви мира ізціли.
Не дай згнущатися лукавим
І над Твоєю вічно-славой,
Й над нами, простими людьми!..»

У «Неофітах», присвячених Щепкіну, сказав, як відрізав:

Молітесь Богові одному,
Молітесь правді на землі,
А більше на землі нікому
Не поклонітесь. Все брехня —
Попи й царі...

Іван Дзюба зазначає: «У моральних заповідях християнства відображене загальнолюдське моральне начало, і Шевченко з нього виходить. Але йому боліла невідповідність соціальної та житейської практики панства цим моральним началам; він говорить про те, що християнство стало панству всього лиш зручним прикриттям для експлуатації народу та знущань із нього...»

Отже, вихлюпнулося в той день те, що давно наболіло й нуртувало в душі — глибинне відчуття поверховості, надуманості, фальші, багатьох релігійних обрядів і людських учинків у православному декорі.

Немає нічого дивного у цій чесній поетовій позиції. Півтора століття потому геніальний Борис Олійник так само вбивчо напише про найвищих московських можновладців, які з органічного безбожжя по-фарисейськи вскочили у чужий їм Божий храм:

Коли у храм упхався,
                    і рогато
До образів посунув навмання,
З ікони одсахнулась Божа Мати,
Від нього затуливши немовля.

І тьма несвітня демоном звелася,
Згасивши вмить лампади і свічки.
І тільки очі всепрощенні Спаса
Взялись огнем
            уперше за віки.

Храм Христа Спасителя

(вул. Волхонка, 15–17)

«Дуже невдалий величезний витвір»

Храм Христа Спасителя Шевченко споглядав із Щепкіним з кремлівського пагорба 19 березня 1858 року, коли й записав у щоденнику: **«Храм Спаса вообще, а главный купол в особенности безобразен. Крайне неудачное громадное произведение. Точно толстая купчиха в золотом повойнике остановилася напоказ среди белокаменной».** Нещадна й влучна характеристика. Наступного дня Тарас Григорович один прийшов уже до самого храму: **«Полюбовавшися старым красавцем Кремлём, прошёл я к юному некрасавцу Спасу[1] с целию посмотреть скульптурные работы. Но меня и на двор не пустили. „Не приказано"[2], — сказал сторож. Я ему не противоречил и возвратился в Кремль».**

Отже, побожний Шевченко не сприйняв архітектуру й естетику храму Христа Спасителя, що тоді вже майже двадцять років зводився за проектом архітектора Костянтина Тона[3] в так званому російсько-візантійському стилі. Пам'ятаймо, що храм Христа Спасителя будувався як храм-пам'ятник, присвячений Вітчизняній війні 1812 р. Він вражав своєю висотою (понад 100 метрів)[4], грандіозними масштабами та багатством не лише внутрішнього оздоблення[5] й начиння, якого Шевченко не бачив, але й зовнішньою пишнотою. Раніше не ставили запитання, чи бачив Шевченко будівництво храму в перші свої приїзди до Москви. На мій погляд, скоріше так, ніж ні. Відомо, що у 1839–1853 рр. зводили цегляні стіни, бані, робили зовнішнє облицювання. На час екскурсії поета до храму в 1858 р. вже було встановлено металеві частини даху й бань

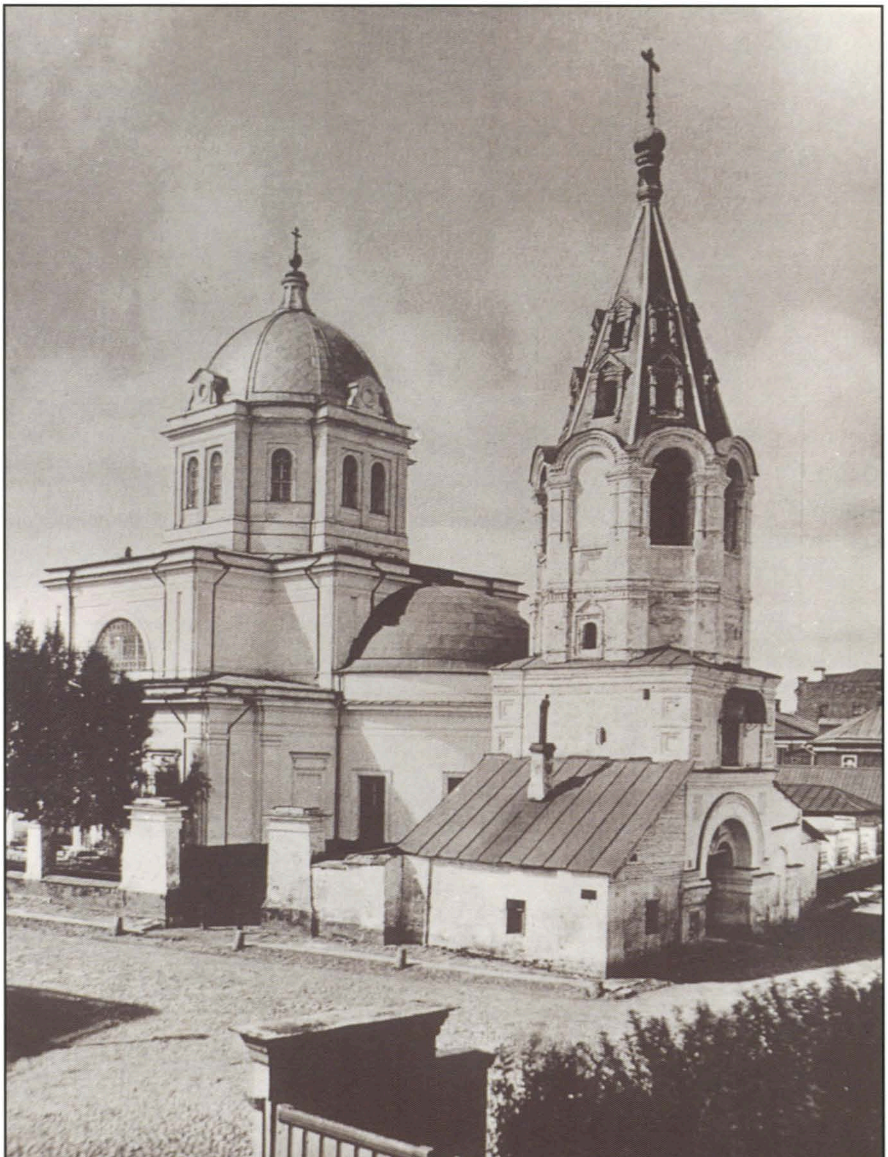
[1] Скоріше за все Шевченко йшов до храма Христа Спасителя Кремлівською набережною (назва з'явилася у XVIII столітті), а, можливо, й Волхонкою (назва закріпилася також у XVIII столітті). Фотографії, вміщені у книзі, дають можливість скласти загальне враження про цю поетову прогулянку.

[2] Француз Астольф де Кюстін, який оглядав Москву в 1939 р., неодноразово потрапляв у таку ситуацію: «Не зважаючи на мої довгі й наполегливі прохання... перекладач кожного разу відповідав: „Не велено!"».

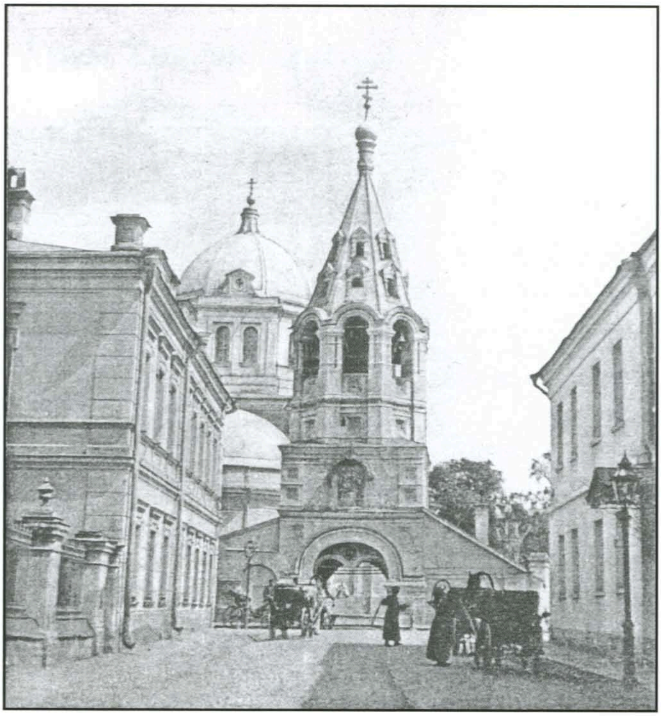
[3] Тон Костянтин Андрійович (1794–1881) — архітектор, чех за походженням, працював в Росії. Наслідував зовнішні риси давньоруського і візантійського зодчества. Цей псевдоруський стиль був визначений Миколою I офіційним. У поемі «Сон» Шевченко гротесково писав про царя, що «все храми мурує». Тон розробив типові проекти церков на 1000, 500 та 200 чоловік, і архітектори по всій імперії мали обов'язково дотримувати форм і стилю, вказаних Тоном.

[4] Дзвіниця Івана Великого з хрестом може вміститися «під яблуком» великого храму Христа Спасителя.

[5] Для внутрішнього оздоблення храму було, зокрема, використано темно-зелений лабрадор із сріблястими кристалами, привезений з-під Києва.

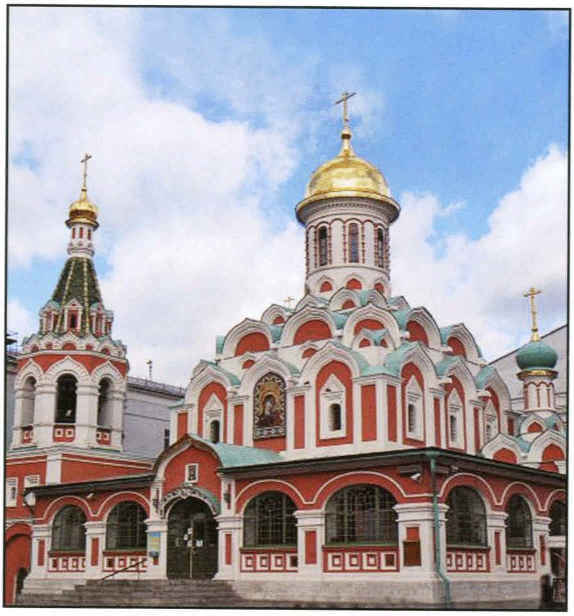
Церква Старого Пимена у Воротницькому провулку.
1881 р.

Церква Старого Пимена з боку Пименовського провулка. *XIX ст.*

Церква Живоначальної трійці у Листах і Сухарєва вежа. *Кінець XIX ст.*

Собор Казанської ікони Божої Матері на Красній площі. *Сучасний вигляд*

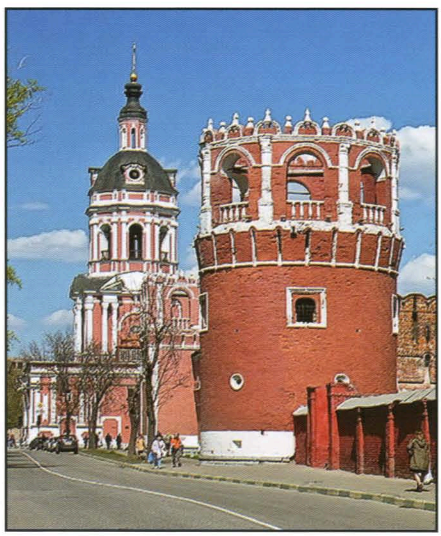
Церква Феодора Студита біля Нікітських воріт. *Сучасний вигляд*

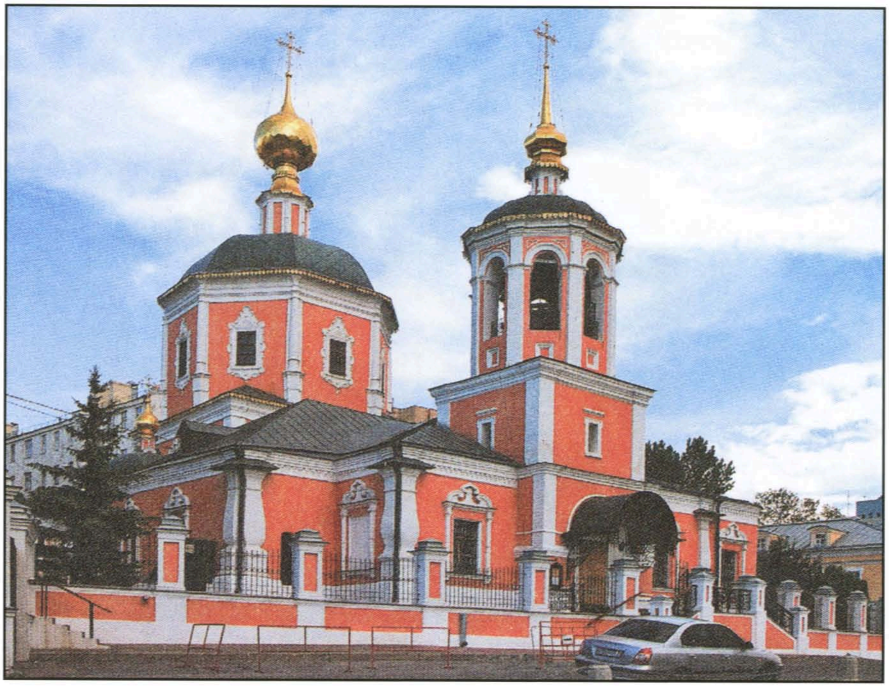
Церква Покрова Пресвятої Богородиці у Філях.
1846-1860 рр.

Церква Петра і Павла
на Новій Басманній.
Кінець XIX ст.

Собор Донської ікони
Божої Матері у Донському
монастирі. *Сучасний вигляд*

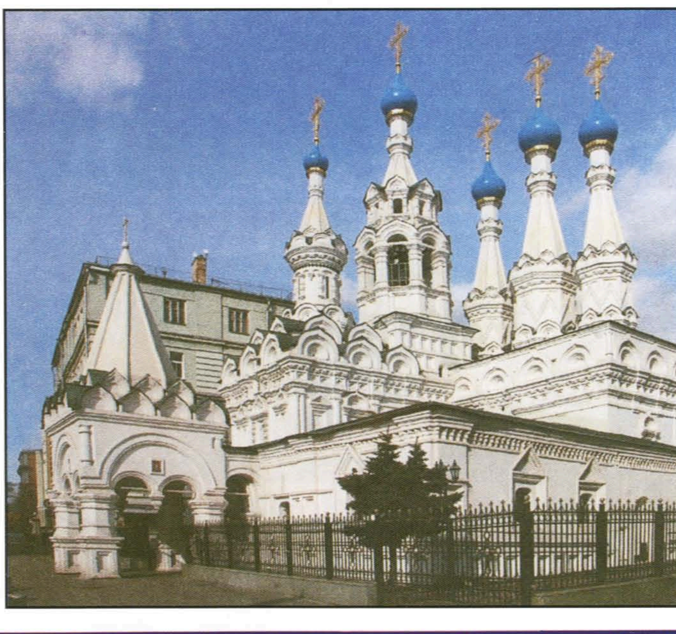
Церква Живоначальної Трійці та церква Сергія
у Троїцькому подвір'ї. *Сучасний вигляд*

Церква Вознесіння
Господнього на Гороховому
полі. *Сучасний вигляд*

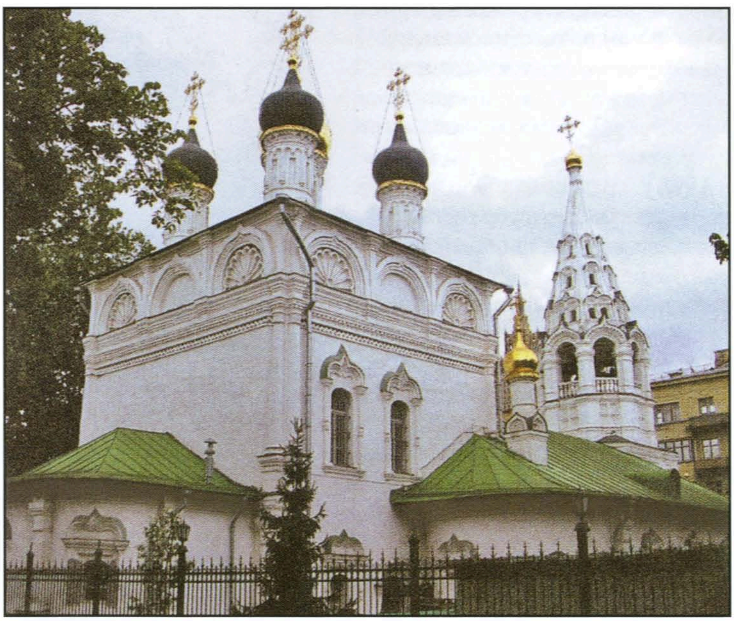
Церква Філіппа
Митрополита у
Міщанській слободі.
Сучасний вигляд

Церква
Різдва Пресвятої
Богородиці
у Путинках.
Сучасний вигляд

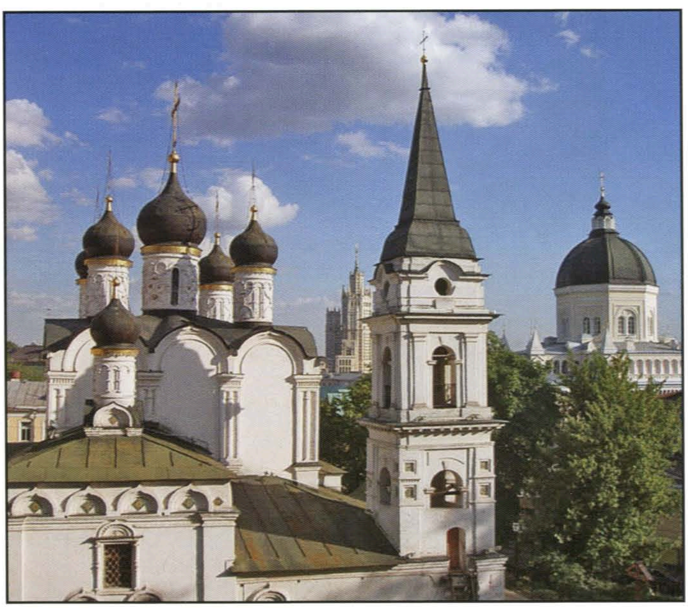
Храм Вознесіння Господнього («Велике Вознесіння»)
біля Нікітських воріт. *Сучасний вигляд*

Храм Спаса Преображення на Пісках. *Сучасний вигляд*

Церква Миколая
Чудотворця
у Кленниках.
Сучасний вигляд

Церква Святого
Володимира
у Старих Садах.
Сучасний вигляд

Церква Миколи Чудотворця (Різдва Богородиці у Голутвині
Сучасний вигляд

Храм Тетяни Мучениці при Московському державному університеті. *Сучасний вигляд*

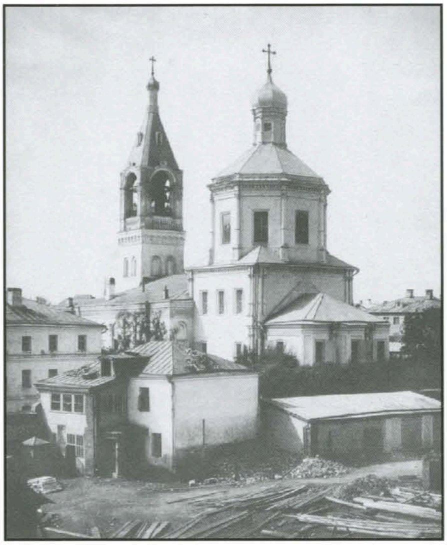
Церква Михаїла Архангела на Дівочому полі.
Сучасний вигляд

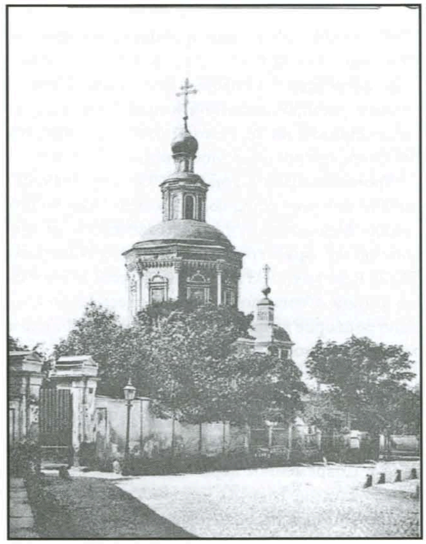
Церква Успіння Пресвятої Богородиці на Покровці.
1884 р.

Церква Живоначальної Трійці на Арбаті (праворуч).
Початок XX ст.

Церква Ілії Обидєнного.
XIX ст.

Церква Троїці у Хохловці.
XIX ст.

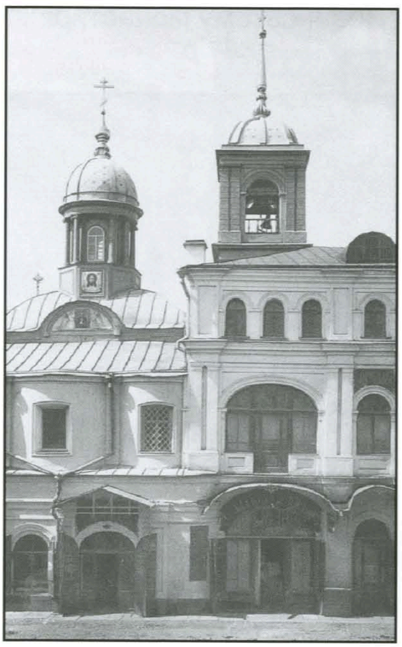
Церква Успіння Пресвятої Богородиці у Печатниках. *XIX ст.*

Церква Савви Освяченого на Дівочому полі. *XIX ст.*

Церква Миколи Чудотворця у Старому Ваганькові. *1884 р.*

Церква Іллі Пророка на Новгородському подвір'ї. *XIX ст.*

Церква Спаса Нерукотворного у Заіконоспаському монастирі. *1883 р.*

Церква Знамення Пресвятої Богородиці при домі графа Шереметєва. *1891 р.*

Церква Введення у храм Пресвятої Богородиці у Новинському монастирі. *1881 р.*

Церква Афанасія і Кирила на Сивцевому вражку. *1880-і рр.*

Церква Різдва Христового у Кудрині. *1881 р.*

Церква Бориса і Гліба
на Поварській. *1881 р.*

Церква Ржевської ікони
Божої Матері на Поварській.
1881 р.

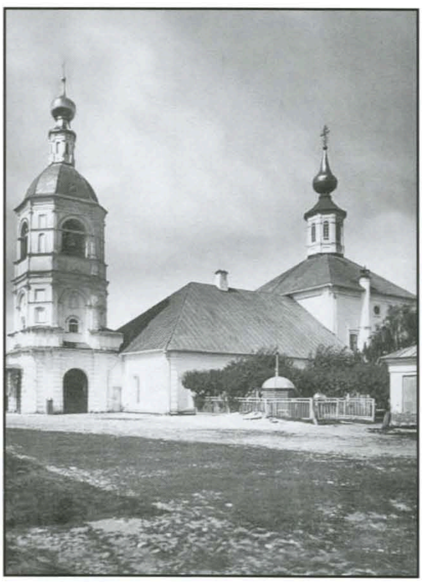
Церква Симеона Столпника
на Поварській. *1881 р.*

Церква Миколи Явленого на Арбаті. *1881 р.*

Церква Миколи Чудотворця у Плотниках на Арбаті. *1881 р.*

Церква Живоначальної Трійці на Арбаті. *1881 р.*

Церква Бориса і Гліба біля Арбатських воріт. *1881 р.*

та побудовано риштування всередині — йшли штукатурні й лицювальні роботи внутрішніх стін і підлоги.

Саме у 1858 р. було, нарешті, знято риштування біля стін храму і скульптурні роботи на зовнішніх стінах, які велися з 1846 до 1863 рр., на момент московського перебування Шевченка були в розпалі. Їх виконували відомі майстри Петро Клодт, Олександр Логановський, Микола Рамазанов. Професор Олександр Логановський уславився скульптурою «Парень, играющий в свайку» (1836), якій Пушкін присвятив вірш «Юноша, полный красы...» До речі, Микола Осипов, повідомляючи навесні 1856 р. Шевченка про замовлення оздоблення храму Христа Спасителя, назвав скульптора Логановського «бездарним» і навіть писав, що той, «на щастя помер, не закінчивши роботи». Проте, відповідаючи Осипову, Шевченко не підтримав це огудження, а Рамазанова назвав «достойнейшим художником»: «О, как бы мне хотелось взглянуть на эти колоссальные работы!» Таким чином, саме інтерес до творчої роботи російських скульпторів привів поета на будівництво храму.

Микола Олександрович Рамазанов (1815–1867) був знайомим Шевченка з часу навчання в Академії мистецтв, яку закінчив у 1839 р. У спогадах російського поета і перекладача Олександра Струговщикова знаходимо список осіб, які були присутні в нього на дружньому вечорі 27 квітня 1840 року, серед них — Шевченко і Рамазанов. Миколу Рамазанова було послано державним коштом до Італії, де він у Римі познайомився з Миколою Гоголем. Їх обох можна бачити на дагеротипі 1845 р. серед російської художньої колонії. У 1846 р. Рамазанов повернувся до Москви, з цього часу він працював в Училищі малярства і скульптури. Шевченко знав про це, принаймні, в листі до Андріана Головачова від 15 листопада 1852 року поет писав: «...у меня есть в Москве товарищ академик Н. Рамазанов, скульптор, прекрасный художник и благородный человек, — при случае познакомьтесь с ним. Он вам, верно, понравится, занимает он место профессора скульптуры при Московском художественном училище».

Шевченко згадав про Рамазанова в повісті «Художник». Скульптор створював барельєфи, пам'ятники, погруддя в Петербурзі, Казані, Севастополі, Москві. Найбільш відомим є мармуровий бюст Миколи Гоголя. Рамазанов знімав посмертну маску Гоголя. Він був автором погруддя Михайла Щепкіна (1853)[1], що прикрасило 50-річний ювілей сценічної діяльності артиста у 1855 р. На цьому ювілеї Рамазанов, як писав «Москвитянин», «изваял

[1] Шевченко бачив цю роботу Рамазанова в березні 1858 року, оскільки бюст стояв у квартирі Щепкіна. Самодіяльний актор і театрал Олександр Стахович згадував: «Помню его московскую квартиру в приходе старого Пимена... В гостиной гипсовый его бюст работы Рамазанова, под который Михаил Семёнович клал лакомства для своей внучки, всегда отправлявшейся после обеда отыскивать их у белого дедушки».

свою прекрасную речь, будто резцом». У короткому привітанні Рамазанов сказав золоті слова, звернуті до молодих митців, які й досі не втратили свого значення: «Да возбудится этим отрадным примером все молодое поколение художников... да возьмут они на образец чистые и благородные понятия нашего почётного гостя о значении художника, и да будут между ними такие же счастливцы, одинаково любимые искусством и людьми, какого мы чевствуем сегодня в лице М. С. Щепкина... Хочется от лица всей нашей художественной братии воскликнуть: да здравствует М. С. Щепкин, высокий представитель искусства!»

Маловідома містична деталь. У 1860 р. Микола Рамазанов виконав скульптури для фасаду храму Успіння Божої Матері, що в Газетному провулку. Рік потому саме у цій церкві відбулася панахида на сороковини після смерті Шевченка.

У «Книге адресов жителей Москвы» К. Ністрема за 1858 р. знаходимо прізвище Миколи Рамазанова поруч із прізвищами Апполона Мокрицького та Олексія Саврасова серед небагатьох викладачів Московського училища малярства і скульптури. Рамазанов, як і Мокрицький, жив в училищі, й Шевченко міг зустріти його, коли двічі приходив до Мокрицького. Проте, мабуть, цього не сталося, бо поет не згадує про Рамазанова у своєму щоденнику.

Є документ, який свідчить, що Рамазанов цікавився долею Шевченка. 17 квітня 1857 року завідуючий музеєм Академії мистецтв К. А. Ухтомський писав Рамазанову: «Был в Академии спектакль в пользу Шевченки, его устроила гр. А. И. Толстая, и очень удачно: сбор был довольно значительный...» Невдовзі після приїзду з Москви 10 квітня 1858 року Шевченко зустрівся з Рамазановим у Петербурзі.

Пізніше Микола Рамазанов виліпив погруддя Шевченка, з якого було зроблено алебастрові копії, а мармуровий примірник виставлявся у 1911 р. на Шевченківській ювілейній виставці в Москві (не зберігся).

Шевченкові не сподобалася показна величезність й офіційно-ритуальна велич храму Христа Спасителя, що пригнічувала старовинну білокаменну навколишню Москву. Здалося, що гладка купчиха, в дорогому й пишному вбранні, вся в яскравих прикрасах недоречно стала на місці колишнього Алексєєвського монастиря з його набожними мешканцями[1]. Особливо дратувала головна баня, що нагадувала йому золотий повойник[2] на голові купчихи — пов'язку, яку здавна зодягали жінки під платок[3]. Відштовху-

[1] У Забєліна читаємо: «Когда в 1836 г. определено было на месте монастыря построить храм Христа Спасителя, то в 1838 г. при разборке монастырских храмов и при земляных работах для устройства фундамента новому храму были открыты разновременные монастырские кладбища...»

[2] На жаль, це слово відсутнє у «Словнику мови Шевченка».

[3] Цікаво, що навіть лялька «Купчиха», зроблена в середині XIX століття майстринею М. Ваканиною, була вдягнута в повойник.

вала Шевченка відверта показовість, сказати б, імперська претензійність споруди, що не поєднувалася в його сприйнятті з Божим храмом.

Не слід забувати, що на той час храм стояв у риштуваннях, які було знято частково в тому ж таки 1858 р., коли «храм було закінчено начорно», а остаточно — наступного року. За сучасними оцінками, у часи екскурсії Шевченка «храм Христа Спасителя став невід'ємною частиною історичного центру, що значно розширився». Втім, його будуватимуть і прикрашатимуть ще майже чверть століття після відвідин Шевченком. Принаймні, в тому вигляді, в якому його застав поет, храм значно програвав перед майбутньою завершеною спорудою.

Сучасна московська оцінка історичного призначення храму Христа Спасителя лише підтверджує далекоглядність і прозорливість Шевченка. Ось вона: «В формах, размерах, композиции прослеживается стремление превратить храм Христа Спасителя в главный храм Москвы и даже России. Ряд особенностей храма Христа Спасителя, уподобляющих его церкви святой Софии в Константинополе, свидетельствует о том, что он принимает на себя и роль главного храма православного мира, символизируя тем самым историческое предназначение России, афористически зафиксированное в формуле „Москва — Третий Рим"... Столь же последовательно представлена в храме Христа Спасителя система признаков, заставляющая видеть в нём ещё один великий христианский символ — Новый Иерусалим»[1].

Великий українець інтуїтивно відчув і рішуче засудив уособлену в храмі світову державно-імперську релігійну ідею. Тим паче, що її гострий стрижень насамперед боляче ранив Україну. Недарма у сучасних москвознавців існує переконання, що «для Кремля храм виконує... південно-західну тему (тобто, українську. — *В. М.*). Маніфестує візантінизм, таємно заздрячи ще й римському собору Святого Петра»[2].

До того ж у Шевченковій оцінці тодішнього будівництва храму сплелися воєдино невдоволення роботами Тона та відраза поета до російських царів — Миколи I, за якого почалося зведення храму, і Олександра II, за царювання якого вже третій рік активно велося будівництво.

Між іншим, у червні 2005 року під покровом храму Христа Спасителя було відкрито пам'ятник Олександру II, за царювання якого було прийнято сумнозвісні Валуєвський циркуляр (1863) та Емський указ (1876), спрямовані проти української мови й культури. В офіційній думці, що сформувалася вже після смерті Шевченка, Олександр II називався «добрим царем», «царем-реформатором», «царем-визволителем». А Шевченко мав про нього зовсім іншу думку. У 1858 р. у вірші «Я не нездужаю нівроку...» поет

[1] Москва 850 лет. Том 1. — М., 1996. С. 304.

[2] Рахматуллин Р. Две Москвы, или Метафизика столицы. С. 126–127.

уперше висловив своє ставлення до майбутнього «визволення селян» і «селянської реформи», до Олександра II, а заодно й до «мурування» храмів. Не виключено, що йому згадався недавно бачений храм Христа Спасителя в Москві...

Добра не жди,
Не жди сподіваної волі —
Вона заснула: цар Микола
Її приспав. А щоб збудить
Хиренну волю, треба миром,
Громадою обух спалить,
Та добре вигострить сокиру,
Та й заходиться вже будить.
А то проспить собі небога
До суду Божого страшного!
А панство буде колихать,
Храми, палати муровать,
Любить царя свого п'янóго,
Та візантійство прославлять,
Та й більше, бачиться, нічого.

Що й казати, Тарас Григорович був тонким цінителем і не любив творіння офіційного зодчого російських храмів Костянтина Тона. Втім, Шевченкова нещадна й влучна характеристика храму Христа Спасителя повністю суголосна з авторитетними оцінками відомих російських знавців. Скажімо, автор книги «Старая Москва» В. Нікольський вважав: «Ярким образцом тоновского стиля служит московский храм Спасителя (1839–1881). Это русифицированный Исаакиевский собор, гораздо более холодный и мёртвый, чем его петербургский образец. Ни Византии, ни древней Руси здесь нет и следов». Згаданий путівник Гейніке визначав смак архітектора Тона образливим епітетом «малорозвинутий». Москвознавець Ю. Шамурін вважав, що «храм Христа навсегда останется памятником времени, ставившего себе грандиозные задачи, но отмеченного печатью безвкусия»[1]. Взагалі російська ліберальна громадськість сприймала творіння лейбархітектора Тона в багнети. Зате сучасна російська офіційна література підносить Костянтина Тона: «Имя Тона превратилось в нарицательное. В сознании современников Тон стал синонимом зодчего, в мастерской которого «разыгрывается процесс всемирной истории», суть которого отождествляется с возрождением народности... Новый поворот в искусстве, связанный с именем Тона, был поворотом к народности и национальности»[2].

[1] Шамурин Ю. И. Архитектура Москвы второй половины XIX в. — В кн. Москва и её окрестности. Архитектура, история. — М.: Астрель, 2007. С. 352.
[2] Москва 850 лет. Том 1. С. 300.

В унісон з офіціозом завзято захищає нині Тона і його творіння Лев Колодний, якому довелося піднятися на вершину храму Христа Спасителя разом із Юрієм Лужковим. Втім, абсолютно даремно стверджує він сьогодні, що „Костянтин Тон користувався в середовищі професіоналів незаперечним авторитетом". Це було зовсім не так. У запалі оспівування Тона москвознавець Колодний не забув і про невдячного вихованця Петербурзької Академії мистецтв Шевченка, який посмів «метнуть стрелу в голову нового кафедрального собора». Колодний напучує: «Сравнивать Храм надо не с купчихой, а со строем богатырей в золочённых шлемах, или с крепостью из пяти башен».

Смішно, але Шевченка й досі намагаються повчати, як треба було йому думати про московські штуки...

До нас в науку! ми навчим,
Почому хліб і сіль почім!

Великий поет і художник був абсолютно вільним у своїх уподобаннях і оцінках, як у Москві, так і в Києві. Скажімо, за словами Михайла Чалого, «єдина на той час скульптурна прикраса нашого Києва — пам'ятник св. Володимира, твір барона Клодта, нашому вимогливому художнику дуже не подобалась». Так само суворо ставився Шевченко до будівлі Інституту шляхетних дівчат архітектора Вікентія Беретті на Інститутській вулиці в Києві. У листі до М. Осипова 20 травня 1856 року писав: «Казармы, да ещё казармы самые неуклюжие, а местность — самая восхитительная, и так бесчеловечно обезображена...» Тож Тарас Григорович явно не любив грандіозні споруди, що нагадували йому казарми.

Нагадаю, що Костянтин Тон був ректором Петербурзької Академії мистецтв, коли 31 жовтня 1860 року Шевченкові дали звання академіка. У цей день Тарас Григорович зробив дарчий напис на «Кобзаре» в перекладі російських поетів його дружині: «Елене Ивановне Тон. Искренний Тарас Шевченко. 31 октября 1860.»

Відомо, що храм Христа Спасителя було знищено 5 грудня 1931 року, а на його місці розпочалося будівництво величезного Палацу Рад, перерване Великою Вітчизняною війною. Після закінчення війни фундамент було використано для влаштування плавального басейну «Москва». Початок роботи над відтворенням храму у первісних архітектурних формах датується 5 січня 1995 року, а відкриття відбулося у січні 2000 року. Мені пощастило спостерігати весь процес цього загальнонаціонального будівництва й бути одним із перших відвідувачів відновленого храму Христа Спасителя.

Новинський Введенський (Богородицький) монастир

(закрито у 1771 р.)

Церква Введення у храм Пресвятої Богородиці в колишньому Новинському монастирі

(знесена у 1933 р.)

«Почваниться перед московками під Новинським»

Так писав Тарас Шевченко стосовно можливості взяти участь у знаменитих Підновинських гуляннях у Москві, що розпочалися ще у XVIII столітті під стінами Новинського Введенського (Богородицького монастиря)[1]. Цей монастир знав і Микола Гоголь, у записній книжці якого є нотатка: «Новинский монастырь». Його було засновано московським митрополитом Фотієм близько 1410 р. (знаходився на митрополичій кафедрі з 1410 р. до 1431 р.), і невдовзі навколо нього розрослася Новинська слобода. У 1646 р. у ній нараховувалося 72 двори, де проживали монастирські слуги, селяни, ремісники. У 1771 р. монастир, як і чимало інших, було закрито відповідно до указу Катерини II від 1764 р. Але його головний храм — **Введення в храм Пресвятої Богородиці**, перетворений у приходський, діяв ще 170 років.

Цей храм було зведено у камені 1565 р. після чергової пожежі. Дзвіницю надбудовано у 1674 р. У 1854 р. храм було перебудовано й прикрашено. Він знаходився всередині кварталу між Великим і Малим Новинськими та Дев'ятинським провулками. Поруч із ним під час народних гулянь вирував шумний Новинський бульвар.

У книзі відомого москвознавця XIX століття Михайла Пиляєва «Старая Москва» було вміщено репродукцію гравюри француза Делабарта «Народное гулянье под Новинском», датовану 1797 р., тобто наступним роком після смерті Катерини II. На просторій площі зображено святково вдягнених людей різних соціальних прошарків, у тому числі в розкішних екіпажах. Йде жвава торгівля, зокрема, ласощами, пряниками, м'ятною жамкою, пастилою, що, кажуть, була сорока сортів. Торгівля горілкою традиційно позначена шатрами з ялинкою нагорі, відвідувачі Підновинських гулянь смакують також збитнем (гарячий напій із підпаленого меду з прянощами); граються діти, бігають собаки, працюють балагани, молодь зібралася біля каруселей і гойдалок, жінки демонструють вбрання.

[1] Монастир знаходився на високому крутому березі Москви-ріки (нині — Новий Арбат, 32–34).

Гуляння відбувалися на Святу неділю, а з 30-х рр. і на масницю (масляну, масляницю)[1] аж до 1862 р., коли їх, у зв'язку з улаштуванням Новинського бульвару, було частково переведено на Красну площу, частково — на Дівоче поле.

Наскільки важливими були для міста Підновинські гуляння за часів перших приїздів Шевченка до Москви, свідчить «Изъяснение плана Москвы», видане на початку 40-х рр. XIX століття. У ньому читаємо: «Бульвары. **Новинское гулянье**. Никитский. Тверской...» (Виділено мною. — *В. М.*). Тобто, задовго до виникнення сучасної назви Новинського бульвару у свідомості москвичів він офіційно жив як місце святкового гуляння. У 1838 р. журнал «Живописное обозрение» писав: «**Нигде в целом свете вы не увидите такого любопытного, разнообразного, оригинального зрелища, какое представляет в дни Святой недели гулянье под Новинским.** Оно по счастливо избранному месту, по общности своей картины и по характеру своему чисто русскому, народному достойно особенного внимания всех, кто хочет видеть Русь в часы разгульного ее веселья.

Место это находится на той огромной линии Москвы, которая называется Земляным валом... На протяжении этой линии от Кудринского рынка до Смоленского **есть особенно широкая правильная площадь, называемая Новинским, по имени монастыря, уже давно преобразованного в приходскую церковь.** Середина обширной Новинской площади обнесена перилами, а по обеим сторонам ее остаются просторные улицы, обстроенные красивыми домами. Вот место гулянья под Новинским!

Мы назвали счастливым выбором этой площади, потому что она служит окончанием многих лучших и самых многолюдных улиц и примыкая, с одной стороны к Кудринской площади, а с другой — к Сенной, к Зубову и Девичьему полю, дает полный простор самому огромному стечению экипажей и народа, соединяя в то же время на версте протяжения своего весь блеск, шум и веселье многих десятков тысяч людей»[2] (Виділено мною. — *В. М.*).

Насправді, майбутній бульвар називався тоді вулицею Новинський вал і разом з Кудрінською і Смоленською площами входив до Арбатської дільниці міста. Смоленська площа і Проточний провулок і тепер входять до

[1] Любецький С. М. писав: «Масленичное гулянье на Москве-реке продолжалось до тридцатых годов... наконец, перевели это гулянье под Новинское». Масниця впродовж багатьох сторіч зберігала характер народного гуляння, що супроводжувалося іграми, катаннями, їздою на конях. У зв'язку з цим у повісті «Музыкант» Шевченко називав її «бешеной масляницей».

[2] Пам'ять про народне гуляння збереглася надовго. У путівнику «По Москве», виданому в 1917 р. говорилося: «До сих пор еще живо в народной речи выражение „под Новинское..." На месте бывшего гулянья насадили бульвар, сохранивший название Новинский».

району Арбат. Таким чином, територія Підновинських гулянь, як і Козихи, знаходилася на Старому Арбаті.

Раніше нікому не спадало на думку поцікавитися, коли ж була Пасха у 1844 і 1845 рр., коли Шевченко вперше відвідував Москву. Бо ж так одночасно відповімо на питання, чи мав змогу поет бувати на Підновинських гуляннях. Виявляється, що у 1844 р. Пасха випала на 26 березня, а 1845 р. — на 15 квітня. У першому випадку Шевченко був у Москві з 10 або 12 до 20 лютого, а в другому — з кінця березня до 2 квітня. В обидва приїзди Шевченко, таким чином, не потрапив на пасхальні Підновинські гуляння, але перебував у Москві саме тоді, коли їх уже чекали й про них велися розмови. Більше того, в лютому 1844 року поет приїхав до Москви буквально за кілька днів після закінчення масничних гулянь і ще міг застати нерозібраним святкове містечко на Новинському валу, почути розповіді про Підновинські гуляння. Уявімо собі, яку інформацію про них міг отримати Шевченко.

У книзі С. М. Любецького «Старина Москвы и русского народа в историческом отношении с бытовою жизнью русских» (1872) читаємо: «...самое главное, шумное и людное гулянье с давних времён было **под Новинским;** прежде это гулянье было там не так вычурно обставлено, как в наше время: лишь с 1820 г. средину улицы обнесли перилами и начали строить там фигурные балаганы с цветными флагами и пёстрыми стенами... Урочище Новинское названо так потому, что близ него, в переулке, недалеко от Смоленского рынка, около Москва-реки, в старину находился монастырь, называемый Н а в и н с к и м, по имени храма во имя Иисуса Навина...»[1]. Втім, Любецький наводив й іншу версію: «Нынешнее Новинское, будто бы было подгородною деревнею и называлось Н о в и н а м и; все приселки, близкие к городу, жалуемые за усердную службу царями, назывались Новью, Новинками и Новинами».

До цього прозаїчнішого пояснення приєднуються сучасні москвознавці.

Збереглося чимало свідчень очевидців підновинських гулянь у різні часи. Скажімо, один із них розповідав, що вся площа була заповнена натовпом, люди прогулювалися, вгощалися, ласували, сміялися, кричали... Бідняки, які не мали можливості заплатити за вхід у балагани, тіснилися перед їх балконами — там постійно грали оркестри і час від часу виходили паяци. Кожний балаган мав свою вивіску: «Первый фокусник на канате во всей империи»; «Ученье обезьян»; «Большой новый римский восковой кабинет»... На іншому кінці гуляння, в районі нинішньої Кудрінської площі, численна публіка обліплювала паровоз «Меркурій», що з'явився

[1] Монастир знаходився на місці між сучасним Великим Дев'ятинським провулком і Новим Арбатом.

на Підновинському гулянні за десять років до появи в Москві першої залізниці. Паровоз возив по рейках коляски з публікою в супроводі полкової музики. Машиніст раз у раз смикав за гудок і погукував на пасажирів... Цей живий і популярний спектакль з «Меркурієм», за словами очевидця, «служить может явственным свидетельством приближения российского к Европе, открывая перед путешественниками и прелестными путешественницами нашими редкостные возможности передвижения быстрого и гигиенического». Підновинське гуляння відвідували й представники вищого світу. Приїжджали вони в екіпажах, години дві ходили по балаганах, а потім каталися навколо гуляння, вихваляючись своїми виїздами. Погода не завжди давала змогу жінкам досхочу хвастатися нарядами, тому франтихи-купчихи їздили з загорнутими за спину полами шуб, аби одночасно показати і сукню — їх для тепла зодягали кілька, одну на одну — і підбій шуби.

Кажуть, що Олександр Грибоєдов спостерігав за Підновинськими гуляннями з вікна свого будинку, що знаходився на розі Новинського валу і Дев'ятинського провулка (тепер — Новинський бульвар, 17). Підновинські гуляння відвідував Олександр Пушкін і Карл Брюллов, Микола Гоголь і Михайло Щепкін, сім'я Аксакових. Федора Достоєвського, який народився в Москві, приводив на них його двоюрідний дід, професор Московського університету В. Котельницький.

Євген Баратинський у поемі «Цыганка» залишив яскравий опис народних свят:

Неделя Светлая была
И под Новинское звала
Граждан московских.
Все бежало,
Все торопились: стар и млад,
Жильцы лачуг, жильцы палат,
Живою, смешанной толпою,
Туда, где, словно сам собою,
На краткий срок, в единый миг,
Блистая пёстрыми дворцами,
Шумя цветными флюгерами,
Средь града новый град возник:
Столица легкая безделья
И бесчиновного веселья,
Досуга русского кумир!
Там целый день разгульный пир!

Ознайомимося і з прозовими спогадами очевидця, який розповідав про підновинські гуляння 40-х рр. XIX століття, коли в Москві бував Шевченко:

«Это гулянье живо выражает собою высокое торжество Великой недели, в продолжение которой все возрасты, все сословия, без различия чинов, все разряды кроткого, добродушного народа веселятся вместе с богатыми и вельможами, не мешая один другому. Утром, кругом гулянья, возят в каретах маленьких детей; между каретами пролетают стрелой молодые московские щеголи в дрожках, так сказать, показываясь в это время перед публикою, а около двух часов утра съезжается лучшее общество и ходит пешком по прекрасной широкой тропинке, огороженной перилами, отделяющими ее с одной стороны от экипажей, а с другой от балаганов, на которых шумят, смешат народ замысловатые паяцы и фокусники; около них толпятся тысячи людей, смеются над их шутками, удивляются их хитрости, зевают, глазеют и скалят зубы попраздничному.

Тут вы видите и непромокаемых и несгораемых; там один принимает яды, а в другого стреляют из 10 ружей, и он невредим, в одном балагане штукарь[1] показывает дьявольское наваждение на веревке, а в другом дают театральное представление собаки и зайцы...

Между тем наступает 4-й час; лучшее общество уезжает обедать, а в самое это время начинается вечернее гулянье. Цепи экипажей несутся под Новинское; сперва купцы, немного позже дворянство, и уже экипажное гулянье продолжается до заката солнца[2]. Молодые люди, как птички на жердочках, сидят на перилах, бурлят, критикуют, лорнируют хорошеньких москвитянок...»[3].

Та це ж те, про що писав Шевченко — «почваниться перед московками»!

До речі, влучне спостереження молодого Шевченка було дуже точним ще й тому, що в Москві навіть під час Посту, коли поет і був у місті, по неділях проходили своєрідні «паради наречених», коли два-три десятки екіпажів і карет із купецькими доньками «на виданні» каталися на бульварах і набережних, а на тротуарах «чванились» юнаки, вибираючи собі наречену. Очевидець писав: «Этот выбор невест показался мне очень похожим на выбор молодых канареек в Охотном ряду; выбирай из сотни любую покрупнее или помельче, пожелтее или позеленее; а которая из них петь будет — Бог один весть».

[1] Від слова «штука» — витівка, хитра вигадка; штукарь — майстер на всякі штуки.
[2] У Баратинського читаємо:

Волшебный праздник довершая,
Меж тем, с весёлым торжеством,
Карет блестящих цепь тройная
Катится медленно кругом.

[3] Вистенгоф П. Очерки московской жизни. С. 81 — 82.

Церкви в районі Трубної площі та Козихи

«На Трубі або на Козисі»

В одному з листів до Павла Кухаренка (квітень 1854 року) Тарас Шевченко писав, що в Москві можна «почваниться перед московками» не тільки на Підновинських гуляннях, але й «на Трубі, або на Козисі». У цьому ареалі чимало храмів, про деякі з них коротко згадаємо у контексті розповіді про відомі Шевченкові московські місцевості.

Сучасні москвознавці пишуть, що назва Труба пов'язана з трубою — водогоном у кам'яній стіні Білого міста, довжиною близько 5 метрів, через який протікала річка Неглинна. Проте нещодавно вийшли у світ неопубліковані раніше праці москвознавця Забєліна, в яких я знайшов таке твердження: «Трубою издавна назывался устроенный ещё в земляном валу деревянный проход для потока реки Неглинной». Тобто, назва ця набагато старіша. У 1817 році річку помістили в підземний колектор, який також називали трубою, після чого утворилася площа, що отримала назву Трубної (тепер — між Цвєтним і Рождественським бульварами та Неглинною вулицею). Тодішня неофіційна назва цієї площі в народі — Труба, про що, виявляється, знав Шевченко. Відомо йому було й про те, що на Трубній площі проходили народні гуляння, зокрема, там особливо широко традиційно відзначали 1 серпня «Перший Спас», присвячений Спасителю Ісусу Христу. Газета «Московские ведомости» у 1853 р. розповідала про це так: «Вы увидите балаганы, качели, коньки и душу всякого простонародного гулянья — белый шатер „под елкой". Вокруг него и вблизи продают разное постное съестное[1], а преимущественно новые соты, которыми в этот день народ лакомится со свежими земляными огурцами. Публика, принимающая деятельное участие в весельях этого гулянья, состоит из низшего разряда москвичей и временных пришельцев в Москву, как-то плотников и тому подобного народа. Фабричных вы мало встретите на этом гулянье, происходящим в центре города: они преимущественно участвуют в гуляньях, бывающих на краю Москвы, близ фабрик.

По случаю крестного хода из Успенского собора на Москву-реку в этот день не работают. Ни утром, ни около вечерен не увидите вы вблизи этого гулянья даже среднего разряда москвичей. Отчего же это? Оттого, что в этот день нет храмового праздника в ближайших к Трубной площади монастырях и церквах».

[1] З 1 серпня починався Успенський піст.

Які ж монастирі та церкви прилягали до Трубної площі? На розі площі й Рождественського бульвару знаходився **Рождественський жіночий монастир,** про який в «Алфавитном указателе к плану Мясницкой части» міститься така інформація: «Рождественский девичий. В нём **церкви: Евгения Священномученика, Иоана Златоуста, Рождества Пресвятой Богородицы** на Рождественской ул.». За радянських часів Рождественський монастир було закрито, а у 1993 р. знову відкрито. Навпроти монастиря знаходилася **церква Успіння Пресвятої Богородиці.** На перетині бульвару й Сретенської вулиці з кінця XIV століття діяв **Сретенський чоловічий монастир,** закритий у 1920-і рр. і значною мірою зруйнований. До нього, зокрема, входила **церква Миколи Чудотворця на Сретенській вулиці,** відома дерев'яною з 1482 р., а кам'яною — з 1688 р. Її було закрито у 1924 р. і чотири роки потому знесено. **Згадаємо також церкву Сергія Радонезького в Пушкарях «біля Труби»,** що була відома дерев'яною з 1620 р. і кам'яною — з 1653 р. Її знесли у 1935 р.

На початку 1840-х рр., саме тоді, коли Шевченко вперше приїжджав до Москви, на Трубній вулиці діяв своєрідний клуб інтелектуалів — в основному, професорів Московського університету. Вони згуртувалися навколо молодого професора Тимофія Грановського, який читав лекції з історії середніх віків, спрямовані проти кріпосного права в Росії. Микола Чернишевський писав: "Все, что было в Москве благороднейшего между людьми молодого поколения, соединилось вокруг него». У Грановського, який жив на Трубній вулиці (будинок № 32, а потім — № 37), збиралися Олександр Герцен, Микола Огарьов, Сергій Соловйов, Федір Буслаєв, Василь Боткін... Шанованим гостем завжди був і Михайло Щепкін, який жив по-сусідству, на протилежному боці Цвєтного бульвару. Будь у нього більше часу, Михайло Семенович неодмінно привів би сюди Тараса Григоровича.

Між Цвєтним бульваром і Трубною вулицею (до XX століття «Драчихою») у старому кам'яному триповерховому будинку знаходився трактир «Крим», що виходив на Трубну площу. Володимир Гіляровський писав у нарисі «На Трубе»: «...перед ним всегда стояли тройки, лихачи и парные „голубчики"[1] по зимам, а в дождливое время часть Трубной площади представляла собой непроездное болото, вода заливала Неглинный проезд...» У «Криму» збиралися грабіжники, злодії та шулери, відбувалися дикі оргії, цілодобово йшли картярські змагання[2].

Зате у цьому районі на високому пагорбку стояла **церква Миколи Чудотворця у Драчах,** відома дерев'яною з 1547 р., а кам'яною церк-

---

[1] *Різновид візників. «Лихачі» возили, як правило, вигідних клієнтів. «Голубчики», вірогідно, пішло від типового окрику на коней: «голубчики!»*

[2] Пізніше на цьому місці знаходився трактир «Ад», де розроблявся план першого замаху на царя Олександра II (квітень 1866 року).

ву звели у 1682–1688 рр. Її було закрито й знесено наприкінці 20-х рр. XX століття. За часів Шевченка на Трубну площу перевели з Охотного ряду торгівців птахами та дрібними тваринами, а з Театральної площі — квітами та саджанцями. Сім'я студента Чехова жила на Трубній вулиці, чотири десятиліття потому після Шевченка. Цей район став місцем дії кількох оповідань молодого А. Чехова, зокрема, «В Москве на Трубной площади»[1]:

«Небольшая площадь близ Рождественского монастыря, которую называют Трубной, или просто Трубой, по воскресеньям на ней бывает торг. Копошатся, как раки в решете, сотни тулупов, бекеш, меховых картузов, цилиндров. Слышно разноголосое пение птиц, напоминающее весну... На возах не сено, не капуста, не бобы, а щеглы, чижи, красавки, жаворонки, чёрные и серые дрозды, синицы, снегири... Труба, этот небольшой кусочек Москвы, где животных любят так нежно и где их так мучат, живёт своей маленькой жизнью...»

Цікаво, що **перший пам'ятник Шевченкові в Москві (не зберігся) було встановлено восени 1918 року на Трубній площі на початку Рождественського бульвару.** Може, бралося до уваги, що поет найдовше жив у Москві в березні 1858 року недалеко звідси — у Воротниковському провулку, який, як і Трубна площа, входив до Сретенської дільниці міста? Поет сидів у простому селянському одязі, в чоботях, спершись на коліна руками і схиливши голову в глибокій задумі.

Ще один момент хотілося б особливо наголосити. Поняття «Труба» ввійшло до сучасного лінгвоенциклопедичного словника Володимира Єлістратова: «Труба. Трубная площадь и Трубный рынок в Москве (А. Чехов, В. Гиляровский, И. Шмелёв и др.)»[2]. Як бачимо, перше підтвердження у відомих авторів Єлістратов бере, починаючи з Чехова. Та ми вже знаємо, що Шевченко спеціально вжив термін «Труба» за кілька десятиліть до нього, тоді, коли, скажімо, Івана Шмельова ще й на світі не було. Виходить, що **сучасним російським ученим слід уважніше ставитися до москвознавчих термінів українського поета**. У тому числі й до вживання Шевченком поняття «Козиха», яке, до речі, взагалі непояснимо відсутнє в Єлістратова. Слово «Козиха» ввійшло до «Словника мови Шевченка», як «назва місцевості», але, на жаль, цього не удостоїлося слово «Труба», яке Шевченко також вжив у розумінні назви місцевості Москви. У словнику вказано, що «Козиха» вживається у Шевченка один раз, а насправді — двічі.

Наприкінці XVIII століття Козихою стала називатися місцевість у районі сучасних Великої Бронної вулиці та Єрмолаєвського провулка, де у

---

[1] Вперше оповідання було опубліковано у 1883 р. під назвою «В Москве на Трубе», що повністю збігається з назвою, значно раніше вжитою Шевченком.

[2] Елистратов В. С. Язык старой Москвы. Лингвоэнциклопедический словарь. — М., 2004. С. 615.

XIV столітті знаходилося урочище Козине болото[1], а в XVI—XVII століттях — Патріарша слобода з тією ж назвою. З Козиного болота витікав струмок Чорторий. До нашого часу зберігся єдиний свідок колись численних тут озер і ставків — Патріарший став. Своє походження він веде від ставків, улаштованих у 1683–1684 рр. патріархом Іоакимом на Козиному болоті, в Патріаршій слободі. Історик Москви XIX століття С. М. Любецький писав: «...на месте нынешней Козихи, близ патриаршего пруда, был К о з и й д в о р. С этих коз собирали шерсть к царскому двору; этим местом владели и патриархи; к Козьему двору были приписаны большие слободы».

Не випадково, що саме тут наприкінці XVI століття з'явилася **церква Спиридона Тримифунтського на Козиному болоті.** За Шевченкових часів записана так: «**Спиридония Чудотворца, что на Козьем болоте, на ул. Спиридоновской**». Цей святий у молодості був пастухом. Навколо церкви розрослася Козина слобода. Кам'яний храм зведено у 1633–1639 рр., обновлено у 1751–1752 рр. Знесено у 1930 р. Так само на Козиному болоті з XVII століття діяла **церква Священомученика Єрмолая: «Ермолая Чудотворца, что на Козьем болоте, в Большом Козихинском переулке»**. Її трапезна, дзвіниця та два вівтарі було побудовано у 1836–1839 рр., тобто незадовго до перших приїздів Шевченка до Москви. Церкву було знесено у 1932 р.

Вже в ті часи Козине болото межувало з ареалом Арбату. Всередині XIX століття Великий і Малий Козихинські провулки, які існують і тепер, разом з усією Козихою входили до Арбатської дільниці міста. Саме тоді болото окультурили, про що московський поліцмейстер доповідав: «Вместо болота, существовавшего на месте, называемом Патриаршие пруды, теперь виден чистый пруд, обсаженный деревьями и обведенный дорожками». Саме у рік приїзду Шевченка до Москви, у 1858-му, поет Петро В'яземський писав у вірші «Очерки Москвы»:

В тебе и новый мир и древний,
В тебе пасут свои стада
Патриархальные деревни
У Патриаршего пруда.

Справді, за Шевченкових часів домашні тварини в тутешніх провулках розгулювали вільно.

На той час, коли Шевченко бував у Москві, Козиха стала місцем проживання студентства, в основному бідного, бо в її провулках здава-

[1] Цікаво, що у 1846 р. Шевченко поселився в Києві на так званому Козиному болоті біля Хрещатика. Ця назва була йому на той час уже знайома за московською Козихою.

лися дешеві кімнати. Кажуть, що на Козисі не було жодної квартири, в якій не проживали б студенти. Для них цей район був по-своєму престижним, як писав один журналіст, молоді люди вважали, що «селитися поза студентським табором порядному студенту соромно». Можна сказати, що Козиха втілювала саму ідею веселого й незалежного студентства, про неї навіть було складено пісню, що стала своєрідним студентським гімном:

Есть в столице Москве
Один шумный квартал —
Он Козихою там прозывается!
От зари до зари,
Лишь зажгут фонари,
Вереницей студенты шатаются,
А Иван Богослов,
На них глядя без слов,
С колокольни своей улыбается.

Останні три рядки згадують **церкву Іоанна Богослова** у сусідньому Богословському провулку. Вона була зведена у 1652–1655 рр. У 1842 р. освячена митрополитом Московським Філаретом. Закрита у 1933 р. У 2000 р. церкву і дзвіницю повністю відновили.

Московський старожил М. Богословський згадував: «Масса студенчества, в особенности приезжего в столицу из провинции, ютилась по комнатам, нанимаемым у промышлявших сдачею таких комнат квартирных хозяек[1] в местности Патриаршего пруда, Большой и Малой Бронной, Большого и Малого Козихинских переулков между Спиридоновкой и Тверской. Местность эта носила тогда название Латинского квартала в подражание парижскому кварталу, где сосредоточены высшие учебные заведения... По вечерам и до поздней ночи эти улицы оглашались весёлыми студенческими песнями загулявшего юношества, возвращавшегося из пивных и приспособленных к студенческим потребностям небольших ресторанчиков...» Між іншим, Шевченко ще раз згадує Козиху в щоденниковому запису від 12 липня 1857 року в зв'язку з тим, що служиві люди привозили в Новопетровське укріплення «модные нежные романсы, захваченные ими в салонах на К о з и х е...»

[1] Наприкінці 1848 року Бодянський писав Кулішу: «Та воно ж і не дорожче губернії жити у нас. Можна за 400 рублів на бумажки мати 2–3 кімнати хороши і просторни, і недалеко од середини города». Йшлося, очевидно, про річну суму за квартиру. За деякими даними, дешеві, але доволі просторі студентські кімнати коштували 7–12 карбованців на місяць, за 25 карбованців можна було зняти квартиру з 3–4 кімнат з кухнею в центрі міста.

Каплиця Іверської ікони Божої Матері у будівлі Сухарєвої вежі

(знесена у 1934 р.)

Церква священомученика Панкратія біля Сухарєвої вежі

(знесена у 1929 р.)

Каплиця у Сухарєвій вежі та церква неподалік від неї викликають наш інтерес у зв'язку з тим, що Тарас Шевченко бачив Сухарєву вежу під час перших своїх приїздів до Москви і згадав про неї у щоденнику. 13 вересня 1857 року поет, який плив на пароплаві з Астрахані до Нижнього Новгороду, свій спогад про Москву починає давно почутою приказкою:

«Казань — городок —
Москвы уголок...

Сегодня поутру увидел я издали Казань, и давно слышанная поговорка сама собою вспомнилась и невольно проговорилась... Как издали, так и вблизи, так и внутри Казань чрезвычайно живо напоминает собою уголок Москвы: начиная с церквей, колоколов до саек и калачей, — везде, на каждом шагу, видишь влияние белокаменной Москвы. Даже башня Сумбеки, несомненный памятник времён татарских, показалась мне единоутробною сестрою Сухаревой башни».

Можна лише дивуватися асоціативній точності й естетичній довершеності Шевченкового порівняння двох веж. Обидві вони родом із кінця XVII століття й зовнішнім абрисом справді схожі. Шевченко точно відчув і те, що вежа Сююмбекі така ж знакова споруда для Казані, як і Сухарєва вежа для Москви. Нарівні із дзвіницею Івана Великого в Кремлі, вона була символом міста. Москвознавець Іван Кондратьєв писав у книзі «Седая старина Москвы»: «Кому из русских, даже не бывших в Москве, неизвестно название Сухаревой башни? Надо при этом заметить, что во внутренних, особенно же отдалённых, губерниях России Сухарева башня вместе с Иваном Великим пользуются какою-то особенною славою... Поэтому-то почти всякий приезжающий в Москву считает непременным долгом... хоть проехать возле Сухаревой башни». Вона знаходилася недалеко від помешкання Щепкіна, проте сюди Шевченка міг привести і Бодянський.

За своєю композицією Сухарєва вежа була результатом розвитку архітектурних тенденцій XVI — початку XVII століть, які спочатку виявилися в будівництві цегляних храмів, наприклад у центральному шатрі храма Василя Блаженного, та в будівництві кремлівських веж. Сухарєва вежа відразу опинилася поза конкуренцією, бо існуючі вежі над воротами Китай-города і Білого міста не набули такої великої популярності. Сухарєва вежа на Сретенському пагорбі була прекрасною вертикальною домінантою для тих людей, які під'їжджали до Москви. Вона була повноважною представницею стародавнього серця столиці — Кремля.

Вежу було побудовано по лінії оборонного Земляного валу, проте він уже втратив на той час колишнє призначення, тому архітектура Сухарєвки не мала жодних фортечних елементів. Раніше тут була стрілецька слобода, в якій полк Лаврентія Сухарєва охороняв міські ворота. У народі вежу відразу полюбили, про неї говорили: «Иван Великий женится, Сухареву башню замуж берёт». Поет Є. Мількєєв писав у вірші «Сухарева башня»:

И эту башню — великану
Столицы — древнему Ивану
Молва невестой нарекла...

У нижній частині вежі були ворота і вартівні, над ними — палати, оточені відкритою галереєю. Наприкінці XVII — початку XVIII століть над палатами було надбудовано ще один поверх і 4-ярусна вежа, у 3-му ярусі якої знаходився великий годинник. Це — загальновідомо. Проте мало хто знає, що з 1693 р. у Сухарєвій вежі знаходилася каплиця, прибудована до вежі з півночі, спочатку дерев'яна, а з 1755 р. — кам'яна. У середині XIX століття про неї записано в «Алфавитном указателе к плану Мещанской части»: «**Часовня у Сухаревой башни на ул. 1-й Мещанской**». У 1880-х рр. її було розібрано, і з 1883 р. каплицю прибудовано вже у західній частині вежі. Цікаво також, що у 1701 р. у Сухарєвій вежі було відкрито школу математичних і навігаційних наук, а в 1702 р. — учбову обсерваторію. До речі, хранителем знаменитого заморського глобуса, що знаходився на Сухарєвій вежі, був Іван Зарудний. Про це у москвознавчій літературі згадки не зустрічав.

Сухарєва межа була відома москвичам, особливо тим, які жили в Міщанській дільни ці міста, великим водозбірником, що постачав їх водою: «От водоподъемного здания, что за Троицкой заставой, проведена Мытищенская ключевая вода чугунными трубами по улице 1-й Мещанской, в резервуар, помещенный в Сухаревой башне...»[1].

[1] Перший московський водогін було відкрито у 1804 р., але на середину XIX століття в Москві всерйоз не вистачало води. Скажімо, взимку 1847–1848 рр. замість потрібних 330 тис. відер на день Москва отримувала менше 100 тис. Тому в 1858 р. за проектом інженера Андрія Дельвіга було закінчено реконструкцію старого водогону, влаштовано водозбірні басейни

Михайло Лермонтов писав: «На крутой горе, усыпанной низкими домиками, среди коих изредка лишь проглядывает широкая белая стена какого-нибудь боярского дома, возвышается четвероугольная, сизая, фантастическая громада — Сухарева башня. Она гордо взирает на окрестности...» Висота вежі досягала 60 метрів, і тривалий час вона була найбільшою цивільною спорудою в Росії.

З початку XIX століття біля Сухарєвки виникла всім відома одноіменна барахолка. За часів Шевченка Сухарєва вежа стала ключовою ланкою водопостачання цілого району міста. В «Алфавитном указателе к плану Мещанской части» зазначалося: «Сухаревская башня и в ней главный резервуар Мытищинский водоприимный, на Мал. Сухаревской площади».

Вежу зображували багато художників, зокрема, такою, як її бачив Шевченко, вона збереглася на літографії Ф. Бенуа кінця 1840-х рр. Серед інших картин нагадаю відоме полотно Олексія Саврасова «Сухарєва вежа» (1872). До речі, Саврасов працював у Московському училищі малярства і скульптури, коли в березні 1858 року там побував Тарас Шевченко, відвідавши свого знайомого викладача училища Аполлона Мокрицького. У 1845 р., тобто тоді, коли Шевченко побував у місті, московський поет М. Дмитрієв присвятив Сухарєвій вежі такі рядки:

Что за чудная, право, — эта зеленая башня!
Высокая и тонкая; а под ней, как подножье, огромный
Дом в три жилья, и примкнулось к нему, на откосе, под крышей,
Длинное сбоку крыльцо, как у птицы крыло на отлете!
Кажется, им вот сейчас и взмахнет! — Да нет! тяжеленька!..

Шевченко запам'ятав яскраву архітектурну споруду і багатий цегляний декор у стилі московського бароко з готичною вежею, що приваблювала око червоним кольором із білокам'яними деталями.

(на Арбатській, Тверській, Калузькій, Серпуховській площах, біля будинку Пашкової та на Зацепі), а у Великих Митищах побудували помпову станцію. Довжина водогону складала 45 км, але охоплювала невелику територію. У будинки вода, як правило, не подавалася. На трасі водогону стояли чавунні водорозбірні колонки, а пізніше воду розвозили й у бочках. Сучасник писав: «В местностях, где не было бассейна, водовозы возили воду из Москвы-реки, а иногда и из других совсем уже негигиенических источников — небольших московских речек, прудов и т. д.» За цих умов у москвичів особливо високо цінувалася митищинська джерельна вода. В їх свідомості вона часто асоціювалася з чистою водою, з чаєм (згадаємо, наприклад, картину Василя Перова «Чаювання в Митищах»). У Москві діяли також кілька колодязів. Наявність колодязя біля будинку була престижним фактором і навіть іноді зазначалася в адресах нарівні з церквами. Записуючи свою адресу в Газетному провулку всередині 1853 року, Бодянський зазначив, що будинок Ігнатьєва знаходиться поруч із Нікітським монастирем в «здании прямо против колодца».

Церква священомученика Панкратія біля Сухарєвої вежі відома з 1620 р. дерев'яною, а з 1657 р. — кам'яною. Основне будівництво відбулося у 1701 р. Наприкінці XVIII століття храм обновлено й освячено у 1787 р. В «Алфавитном указателе к плану Сретенской части» церква записана так: «Панкратия Чудотворца, что в Новых Воротниках, в Пименовском пер.».

Відомий москвознавець П. Міллер писав про цей храм у 1928 р.: «У даному випадку ми маємо єдиний ансамбль, витриманий в одному стилі і, що ще цінно, живопис не знав поновлень, він зберігся недоторканим з 1701 р. ...Ліпнина в стилі рококо, надзвичайно художньої роботи, прикрашає будівлю всередині, нагадуючи твори знаменитого архітектора Растреллі, роботи якого у Москві повністю відсутні». Грабар вважав, що церкву побудував український зодчий Зарудний.

Обновлялася у 1888 р. і 1901 р. Знесена у 1929 р.

Церква Старого Пимена

(знесена у 1932 р.)

«Дивлюся у вікно на старого Пимена»

Церква Старого Пимена тричі згадується у московському щоденнику Шевченка. Вранці наступного після прибуття до Москви дня — 11 березня 1858 року — Тарас Григорович, який спочатку зупинився в готелі, пішов розшукувати свого друга Щепкіна: «**Нашел его у старого Пимена в доме Щепотьевой и у него поселился...**» 12 березня Шевченко ще раз упевнено зафіксував свою адресу в листі до Михайла Лазаревського[1]: «Сижу я у Михайла Семеновича Щепкина, близ Садовой улицы в приходе старого Пимена, в доме Щепотьевой».

«Біля старого Пимена, в будинку Щепотьєвої» — Шевченко не вказував навіть назви провулка, але не майте сумніву, що в цьому випадку адреса була точною і зрозумілою. Церква преподобного Пимена, що знаходилася неподалік, була відома всій Москві, а будинки тоді називалися за прізвищами їх домовласників. Познайомимося з цим істо-

[1] Лазаревський Михайло Матвійович (1818–1867), підстарший з шести братів Лазаревських, близький друг Шевченка. Закінчив Ніжинський ліцей князя Безбородька. Служив у Чернігівській цивільній палаті, у 1841 р. переїхав до Тобольська, а звідти у 1846 р. — до Оренбурга. З 1850 р. — радник Петербурзького губернського управління. Шевченко познайомився з Лазаревським у липні-серпні 1847 р. в Орській фортеці, зустрічався з ним в Оренбурзі у 1849 р., де Шевченко намалював портрет братів Лазаревських — Михайла і Федора.

ричним феноменом ближче. Найкраще послухати пояснення москвича-очевидця:

«Дома так и назывались по их домовладельцам... Обозначение домов по фамилии их владельцев создавало разного рода трудности при отыскании дома. Когда приходилось, например, отыскать дом Петрова на какой-либо длинной улице, на Пятницкой или на Якиманке, иногда надо было промаршировать ее всю по одной стороне, а потом проделать то же по другой, если не было указано, к какому концу улицы дом расположен ближе. Полезно было в таких случаях для справки заходить в какую-либо, особенно в полотняную лавочку: там можно было получить указания, касавшиеся, впрочем, не только адресов, но и всего образа жизни обывателей обслуживаемого лавочкой района...

Бывали затруднения и в тех случаях, когда по одной улице домами владели однофамильцы, и при указании адреса надо было обозначать, что адресат живет не только в доме Иванова, но „в доме Иванова, бывшем Брабец". Вообще, впрочем, надо сказать, что не было еще общепринятого порядка в обозначении адресов и их обозначали то по полицейским частям и кварталам, например Хамовнической части 2-го квартала на углу Неопалимовского и Малого Трубного переулка дом такого-то, то по церковным приходам, например „у Мартына Исповедника", „у Успенья на-Могильцах", „в приходе церкви Неопалимыя Купины". Иногда же прибегали к различным совершенно случайным обозначениям: против такой-то церкви, против вдовьего дома, против пожарного депо[1] и т. д. Нумерация домов начала заводиться, помнится, с 90-х годов (XIX століття. — *В. М.*), но этот общеевропейский порядок, уже давно усвоенный в Петербурге, в Москве прививался очень туго».

Втім, за часів Шевченка домовласників успішно розшукували за їх прізвищами. Пам'ятаймо про це, бо номери будинків, які тепер екстраполюють на той час, коли їх насправді не вивішували, невиправдані в науковому дослідженні[2]. Інша річ, коли вони називаються стосовно XX століття чи сьогодення, щоб уявити місце тодішнього розташування московських будинків.

Храм Старого Пимена (ще його називали «великим Пименом у Старих Воротниках») було названо на честь преподобного Пимена. Він відомий з 1493 р., тобто з часу, коли вперше з'явилася письмова згадка про Арбат. У середині XVII століття слободу Воротники було перенесено в Сущове,

---

[1] Важко погодитися з тим, що уточнення в адресі назвою приходської церкви, пожежного депо чи поліцейської дільниці були «випадковими». Саме такі «позначення» давали змогу знайти домовласника безпомилково.

[2] Навіть у 90-х рр. XIX століття не тільки в приватному листуванні, а й в офіційних адресах, скажімо, друкарні, що видала книгу, вказували не номер будинку, а називали такі координати: «Москва. Типография М. И. Волчанинова, Б. Чернышевский пер., д. Пустошкина против Английской церкви».

де воротники також побудували у 1672 р. церкву Преподобного Пимена, що стала називатися храмом Пимена Нового[1]. Більш ранню церкву в народі назвали «старим Пименом». Історичні джерела свідчать, що в другій половині XVII століття вона була дерев'яною. Цегляну церкву споруджено у 1681–1682 рр. Тоді ж було зведено шатрову дзвіницю, що стояла окремо і вирізнялася рідкісною витонченістю. У 1689 р. після пожежі храм поновлено. У XIX столітті за два заходи на місці старої церкви збудовано нову. У 1825 р. звели трапезну з боковим вівтарем преподобного Пимена. Головну церкву перебудовано протягом понад десятиліття, починаючи з 1848 р., й освячено 20 вересня 1859 року. Таким чином, на той час, коли Шевченко бачив «старого Пимена», головну церкву якраз добудовували[2]. Втім, у вівтарях йшли служби, тут у січні 1854 року відспівували стареньку матір Щепкіна — Марію Тимофіївну: «У меня домашнее горе. Мать скончалась 20-го сего месяца, — отпевать будут в субботу у Старого Пимена».

«Пимен Чудотворець, що в Старих Воротниках» за часів Шевченка був однією з тринадцяти приходських церков Сретенської дільниці Москви. Проте наприкінці XIX — на початку XX століть він уже входив до Арбатської дільниці, про що є свідчення в переліку церков у «Путеводителе и справочнике по Москве. Москва белокаменная»: «Св. Пимена Преподобного... Что в Старых Воротниках — Арбатская часть, 2 участок, угол Воротниковского и Пименовского переулков»[3] (тепер — № 5).

[1] В офіційних документах того часу читаємо: «Пимена Чудотворца, что в Новых Воротниках, в переулке Воротниковском». Тобто, в ті часи існували два провулки з однаковою назвою. Нас цікавить Воротниковський (Воротницький) провулок біля Старого Пимена в Сретенській дільниці Москви.

[2] Після цього храм обновляли у 1893–1899 рр. У радянські часи на старого Пимена чекала тяжка доля. Церкву було закрито вже у 1923 році, ніби-то у зв'язку з тим, що на дзвіниці знайшли... самогонний апарат. Храм передали комсомольцям, і 3 травня 1923 року в ньому проходила конференція Краснопрєснєнського райкому комсомолу, про що газета «Правда» розповідала так:

«...портрет Либкнехта раздвинул образа в алтаре. Спрятался за знаменами Пантелеймон-Целитель. Со стен кричат заголовками стенные газеты:

— Готовим смену!

— На обе лопатки святых! Молчат угодники...

Шла бабушка мимо древняя... Смотрит — народ в церковь валом валит — верно, архиерей служит. Зашла. Парень из мандатной комиссии поглядел:

— Заходи, бабушка...

Комсомолец у входа убрал винтовку:

— Милости просим...

На пороге, перекрестясь, слушает...»

Храм старого Пимена було знесено у 1932 р. Пам'ять збережено нині в назві Старопименовського провулка, що простягається між Тверською вулицею і вулицею Мала Дмитрівка.

[3] На рубежі XIX і XX століть біля церкви старого Пимена жив відомий російський історик Дмитро Іловайський (1832–1920). З цього приводу на початку 30-х рр. минулого століття написала спогади «У Старого Пимена» дружина Івана Буніна Віра Муромцева і родичка Іловайського Марина Цвєтаєва («Дом у Старого Пимена»).

На «Плане Арбатской части», складеному в 1901 р., видно, що територія між Малою Дмитрівкою і Тверською вулицями, в тому числі з Воротниковським провулком, повністю відійшла до Арбатської дільниці. Це говорить, до речі, про те, як недалеко від Арбату жив Щепкін, а, отже, і Шевченко.

Прочитаємо про храм у дореволюційному путівнику по Москві:

«Свернём в тихий, осенённый большими деревьями Пименовский переулок. Сквозь их ветви виднеется в глубине старинная шатровая колокольня церкви св. Пимена с двойной висячей аркой. Её шатер уцелел от XVII в. и в очертаниях хранит некоторую расплывчатость. Сам храм с его куполом и колоннами, перестроенный в 1825 году, переносит нас совсем в иную эпоху — эпоху классицизма. Очертания храма немного тяжелы. Весь он как будто придавлен к земле. Несоответствие стилей колокольни и храма резко бросается в глаза. Церковь называется св. Пимена, что в Воротниках».

Першого дня перебування в Москві, поет, який сподівався відразу подивитися місто й зустрітися з друзями, але, захворівши, вимушений був сидіти вдома та ще й дотримуватися суворої дієти[1], роздратовано записав у щоденнику: **«Сиди да смотри в окно на старого безобразного Пимена».** Мабуть, пильний погляд художника відразу відзначив важкуватість обрисів храму та все ж його судження несправедливе — старий Пимен привертав увагу і мав симпатичний вигляд, у чому можна переконатися, подивившись на фотографії у книзі. Храм опоетизував художник Іван Павлов на гравюрі «Старопименовський провулок», де його зображено в контексті ближніх будинків.

Утім, ясно, що не про храм ішлося, а просто Тарасу Григоровичу набридло сидіти вдома, в чому він сам зізнався три дні потому: **«Надоело смотреть в окно на старого Пимена».** Схожий запис у Шевченковому щоденнику зустрічаємо 22 вересня 1857 року, коли поет через непогоду вимушений був сидіти у квартирі в Нижньому Новгороді: «На улицу выйти нет возможности. Из-за стены Кремля показывает собор свои безобразные толкачи с реповидными верхушками, и ничего больше не видно из моей квартиры. Скучно».

Пам'ятаймо, що Тарас Григорович не збирався залишатися в Москві надовго, він поспішав до Петербурга[2]. Своєму другові Михайлу Лазаревському обіцяв 25 лютого, тобто в той день, коли від нього отримав звістку

[1] Коли 12 березня ввечері прийшли гості, Шевченко на прохання Щепкіна спустився вниз з перев'язаною головою, але довго бути з ними не міг: «Подали ужин, гости сели за стол, а я удалился в свою келию».

[2] Вимушений тоді чекати, Шевченко дратувався, бо не любив цього, тим більше, що йшлося про повернення із заслання. У щоденнику записував: «Ожидание, как всякое ожидание несносно». Або: «Лучше решительный удар обуха, нежели тупая деревянная пила ожидания».

про дозвіл проживати в Петербурзі: «...через тиждень або два я сам... поцілую, і тебе, і Семена (С. С. Гулака-Артемовського. — *В. М.*), і всіх добрих людей, сущих в Петербурге». Та для нас найцікавішим поясненням затримки в Москві є зустріч саме з Михайлом Щепкіним, про що Тарас Шевченко виклав у листі до Анастасії Толстої від 5 березня 1858 року перед від'їздом із Нижнього Новгорода до Москви. Поет писав: «В Москве останусь несколько часов, для того только, чтобы поцеловать моего искреннего друга, знаменитого старца М. С. Щепкина. Говорил ли вам Лазаревский, что этот бессмертный старец сделал мне четырёхсотверстный визит о Рождественных святках. Каков старик? Самый юный самый сердечный старик! И мне было бы непростительно грешно не посвятить ему несколько часов в Москве».

З цих слів зрозуміло, до кого найперше їхав у Москву Шевченко — до Щепкіна! Так само майже два місяці потому, після приїзду Михайла Семеновича до Нижнього Новгороду до Тараса Григоровича, поета переповнювали захоплення вчинком артиста та вдячність йому.

Відомо, що Шевченко виїхав із Москви 26 березня. Отже, храм Старого Пимена цілих два тижні знаходився в поетовому полі зору.

Старий Пимен став унікальним орієнтиром у поетовому пошуку місця, на якому стояв будинок Щепотьєвої. Ця історія варта окремої розповіді. Як ми вже переконалися, в Москві XIX століття жодних проблем з пошуком будинку Щепотьєвої не було: біля Старого Пимена. Але вони виникли сто років потому, коли дослідники намірилися точно встановити, де конкретно знаходився будинок Щепотьєвої. Почалося з того, що вони полінувалися по-справжньому пошукати домовласницю з досить рідкісним для Москви прізвищем. Авторитетний московський біограф Щепкіна Борис Земенков наприкінці 50-х рр. XX століття заявив, що в жодному довіднику тих часів йому не вдалося виявити прізвища домовласниці Щепотьєвої. Тридцять років потому автори книги «Шевченко в Москве» І. Карабутенко, О. Марусич і М. Новохатський повторили це твердження і висловили припущення, що Шевченко жив, очевидно, в **будинку Щепотьєва**, але, не відаючи про господаря, знав лише його дружину[1]. Між іншим, тоді ще ніхто не знав, що навіть московська поліція доповідала начальству саме про «будинок Щепотьєва». У знайденому мною в Центральному історичному архіві Москви «Рапорті» московського обер-поліцмейстера князя Кропоткіна воєнному генерал-губернаторові Закревському йшлося про те, що «**отставной рядовой Тарас Шевченко** прибыл из Нижегородской губернии проез-

[1] Карабутенко И., Марусич А., Новохатский М. Шевченко в Москве. С. 156. Власне, київські автори і в цьому некритично продублювали своїх московських попередників. Театрознавець В. Маслих у статті «По щепкинским местам» в журналі «Театр» (№ 8) ще у 1963 р. стверджував: «Щепкін поселився у Воротниковському провулку **в будинку Щепотьєва**... Тут прожив кілька днів Т. Г. Шевченко» (Виділено мною. — *В. М.*).

дом в С.-Петербург и остановился Сретенской части 1 квартала в доме Щепотьева»[1].

Втім, все це були легковажні заяви, зумовлені, з одного боку, поверховим підходом тодішньої московської поліції, яка не зафіксувала чи не врахувала, напевне, смерть Щепотьєва, з іншого — неглибоким вивченням питання радянськими істориками. Досить розгорнути «Книгу адресов жителей Москвы» за 1858 рік, де містяться адреси артистів, і прочитати: **«Щепкин Михайло Семёнович, Сретенская часть, на Малой Дмитровке, в Воротницком переулке, дом Щепотьевой»**[2]. Але ми не заспокоїлися на цьому й провели велику пошукову роботу в архівах, аби доконечно підтвердити, хто був власником будинку, в якому зупинився Шевченко. Надзвичайно цікавою виявилася знахідка сповідальної відомості церкви Старого Пимена[3] про сповіді парафіян конкретно по кожному будинку під час Святої Чотирьохдесятниці[4] навесні 1857 року, в якій записано і Щепкінову сім'ю: «**Дом Щепотьевой**. Артист Московских Императорских театров Михаил Семёнович Щепкин. Жена его Елена Дмитриевна. Дочь их девица Вера[5]»[6].

Точна адреса стоїть і на листах, які отримував великий артист. Скажімо, в паперах тодішнього московського генерал-губернатора Арсенія Закревського є конверт з адресою артиста: **«Сретенской части на Малой Дмитровке Воротниковском переулке в д. Щепотьевой»**. Сам Щепкін, знаходячись на гастролях в Ярославлі у квітні 1858 року, тобто відразу після від'їзду з Москви Шевченка, писав дружині Олені Дмитрівні Щепкіній: **«В Москву в приход Старого Пимена в дом госпожи Щепотьевой»**[7]. Ще один лист Олені Дмитрівні з Ярославля, датований 11 квітня 1858 року, Михайло Семенович підписав так: **«Её Высокоблагородию Елене Дмитриевне Щепкиной в Москве. В приход Старого Пимена в доме г-жи Щепотьевой»**[8].

---

[1] Центральний історичний архів Москви, ф. 16, оп. 47, спр. 130, арк. 11.

[2] Книга адресов жителей Москвы составлена по официальным сведениям и документам К. Нистремом. 1858. Книга чиновников служащих. — Москва. В типографии т. т. Волкова и комп. 1858. С. 184.

[3] Повна назва документу: «Ведомость именная, учинённая Никитского сорока, Пименовским, что в Старых Воротниках, священником Александром Алексеевичем Остроумовым с причтом, обретающимися при оной церкви в приходе нижеявленных чинов людям, со изъявлением против коегождо имени о бытии их в Святую Четыредесятницу у исповеди и святых таин причастия... в тысяча восемьсот пятьдесят седьмом году».

[4] Великий піст перед Пасхою, який готує віруючих до пасхального свята, очищуючи і освячуючи їх душі через покаяння, молитву, сповідь, причастя. У 1857 році Пасха була 7 квітня.

[5] Щепкіна Віра Михайлівна (1830–1896), єдина з дітей тоді жила з батьками.

[6] Центральний історичний архів Москви, ф. 203, оп. 747, од. зб. 1727, арк. 811–811 зв.

[7] Державний центральний театральний музей ім. О. О. Бахрушина, ф. 312, оп. 1, од. зб. 255.

[8] Державний центральний театральний музей ім. О. О. Бахрушина, ф. 312, оп. 1, од. зб. 48.

Стало напрочуд ясно, що власницею будинку, в якому жив Щепкін на той час, коли в нього гостював Шевченко, була саме Щепотьєва.

Це була сенсація, і про неї я доповів у січні 2006 року на традиційних «Щепкінських читаннях», що проходять в будинку-музеї М. С. Щепкіна. Наступного року вийшла у світ моя книга «Тарас Шевченко: „Моє перебування в Москві"», в якій писав таке: «Тож поставимо крапку в надуманій версії з відсутністю домовласниці Щепотьєвої та назавжди припинимо невиправдану ревізію напрочуд точного щоденникового запису Шевченка. Насправді, як він і зафіксував, будинок числився не за Щепотьєвим[1], а саме за Щепотьєвою».

Інша річ, що пошуки домовласниці Щепотьєвої з Воротницького провулка[2] були непростими. Власне прізвище Щепотьєвої мені вдалося виявити відразу, вже в документах післяпожежної Москви. Зокрема, у 1818 р. у Ніколо-Кузнецькому провулку П'ятницької дільниці міста числилася вдова поручика Ганна Олексіївна Щепотьєва, яка володіла спаленим будинком («обгорелой землёй»). Ще більшу увагу привернула у маловідомому «Алфавитном указателе к плану Хамовнической части» губернська секретарша Щепотьєва Пелагея Петрівна, яка в тому ж році жила на Преснєнській вулиці в Преснєнській дільниці міста. Проте найімовірніше «героїнею» нашого сюжету мала стати титулярна радниця[3] Щепотьєва Олександра Петрівна, домоволодіння якої числилося в Полуектовському провулку (тепер Сєчєновський), що між Остоженкою і Пречистенкою. Чи не була вона молодшою сестрою згаданої Пелагеї Щепотьєвої? Оскільки іншої домовласниці з цим прізвищем виявити в адресних книгах більше не вдалося, можна було припустити, що титулярна радниця Олександра Щепотьєва жила у приарбатському ареалі, а будинок у Воротницькому провулку здавала Михайлу Щепкіну.

[1] Згадані автори називали трьох Щепотьєвих, а ще кілька потрапили в історичних документах на очі мені; в некрополі Донського монастиря я навіть знайшов могилу титулярного радника і кавалера Михайла Щепотьєва (1790–1848). Проте в контексті сказаного до чоловіків Щепотьєвих інтерес зникає.

[2] Воротницький (Воротниковський провулок) — назва виникла у XVII столітті, з XV століття тут знаходилася *Воротниковська* слобода, де мешкали воротники — вартові при воротах Кремля, Китай-города і Білого міста. Звідси і назва провулка. Так вважається нині. Проте забулася цікава точка зору москвознавця XIX століття Івана Кондратьєва, який писав: «Помимо сторожей у городских ворот воротниками назывались особые мастера при пушечном деле. Поэтому, принимая во внимание, что вблизи этой местности проживали военные мастера в Бронной, в Палашах и в Пушкарях, более вероятно здесь название военных воротников (воротить, поворачивать), а не привратников, которые жили поблизости своих ворот». У цьому випадку йшлося не про Воротниковську слободу взагалі, а саме про Воротниковський провулок.

[3] Титулярний радник — у Росії цивільний чин 9-го класу. З 1845 р. давав особисте дворянство.

Цей будинок давно знесено, але навколо нього не вщухають пристрасті. Річ у тому, що неподалік від помешкання Щепкіна знаходився будинок, у якому в травні 1836 року під час останнього приїзду до Москви жив у свого друга Павла Нащокіна поет Олександр Пушкін[1]. Це був одноповерховий цегляний особняк із дерев'яним мезоніном, збудований у 1817–1820 рр., у підвалі розташовувалася кузня. У 1838 р. замість мезоніна збудували другий поверх[2]. Будинок № 12 зберігся і називається тепер «Будинком Нащокіна», на ньому встановлено меморіальну дошку, присвячену Пушкіну. Тут часто бував Гоголь, і Нащокін став прообразом одного з героїв другого тому «Мертвих душ» — Хлобуєва.

Так от, у 60–80-х рр. минулого століття в історичній і москвознавчій літературі усталилася думка, що саме будинок № 12 винаймав Щепкін і саме тут у березні 1858 року жив Шевченко[3]. Вже згаданий Борис Земенков ще у 1966 р. писав: «Щепкін переселився в будинок № 12 у Воротниковському провулку... За кілька років перед тим у цьому будинку жив близький друг Пушкіна — Павло Воінович Нащокін, якого неодноразово відвідував Щепкін. Важко повірити, що артист переселився в цей театральний район лише заради побутових і житейських зручностей — надто багатозначний вибір ним цього гостинного притулку, де, здавалося, ще не стихли дружні голоси письменників, артистів, музикантів, які збиралися у П. В. Нащокіна, а кімнати ще берегли тепло щепкінських зустрічей з О. С. Пушкіним»[4]. Версію Земенкова активно підтримував доцент Московського університету Михайло Зозуля, який у 1974 р. писав: «Будинок, в якому Щепкін приймав тоді Шевченка, був до певної міри знаменитим. Цей будинок знав Пушкіна й Шевченка, Щепкіна і Гоголя, Грановського і Тургенєва, багатьох учених, артистів і музикантів». У «Шевченківському словнику» (1977) до статті Зозулі «Москва» було навіть вміщено фотографію номера дванадцятого: «Будинок, де у квартирі М. С. Щепкіна жив Т. Г. Шевченко 1858». Так само ще й нині в «Коментарях» до шостого тому Повного зібрання творів Шевченка стверджується: «Сучасна адреса тодішньої квартири М. С. Щепкіна — Воротниковський провулок, 12». Відомий москвознавець Сергій Романюк також наполягав, що саме в цьому будинку мешкав актор М. С. Щепкін: «Бу-

[1] У щоденнику Бодянського записано 25 жовтня 1850 року: «Наиболее Пушкин любил Нащокина, который давал ему всегда в заем денег».

[2] «Паспорт», складений у грудні 1973 року, на об'єкт культурної спадщини федерального значення «Дім, у якому жив О. С. Пушкін у свого друга П. В. Нащокіна у 1836 р.». С. 2.

[3] У «Літописі життя і творчості Т. Г. Шевченка», складеному Миколою Ткаченком у 1961 р., містилася така інформація: «Березня 11. З цього дня до виїзду з Москви жив у М. С. Щепкіна (тепер Велика Каретна вулиця, № 16)...» Це була груба помилка, бо з будинку у Великому Каретному провулку Щепкін виїхав за десять років до приїзду Шевченка до Москви. Дивно, адже у 1944 р. Ткаченко писав інше: «Поет тоді жив на Старо-Пименському провулку, коло теперішньої площі Пушкіна».

[4] Земенков Б. С. М. С. Щепкин в Москве. — М.: Московский рабочий, 1966. С. 111–112.

динок № 12 в той час... належав А. І. Івановій... У 1847–1858 рр. будинок винаймав актор М. С. Щепкін. Тут же у 1858 р. зупинився Т. Г. Шевченко»[1]. Щоправда, того ж 1998 р. у книзі «По землям московских сел и слобод», десять років потому Романюк писав інше: «Т. Г. Шевченко відвідав Москву вже на схилі років[2]. Він приїхав 10 березня 1858 р. і, переночувавши в готелі, поселився у свого давнього друга, актора Малого театру М. С. Щепкіна, який тоді знімав будинок у якоїсь Щепотьєвої в Воротниковському провулку (№ 12)»[3]. Таким чином, визнано, що Щепкін жив у будинку, який належав Щепотьєвій, але насправді називається будинок, яким володіла Іванова, що лише заплутує питання.

Глибокий москвознавець Віктор Сорокін відчував нез'ясованість ситуації і висловив таке цікаве припущення про будинок № 12: «Це велике володіння належало А. Івановій, потім його розділили на частини і стали розпродавати. В одному з будинків володіння, придбаному Щепотьєвою, у 1847 році поселився великий російський актор М. С. Щепкін»[4]. Втім, це також не відповідало дійсності, бо насправді, хоча будинок Щепотьєвої знаходився неподалік від будинку Іванової, але в іншому володінні. Втім, віддамо належне Сорокіну, який розповідав про те, що у Щепкіна гостював Шевченко і намалював портрет великого артиста.

Моє звернення у 2008 р. до Комітету з культурної спадщини міста Москви (Москомспадщини) не переконало тамтешніх москвознавців у неправоті їх багатолітньої позиції. У своїй відповіді вони повторили помилкове твердження, зіславшись на... «дані дослідника С. К. Романюка».

Першими висловили сумнів з приводу того, що Тарас Григорович жив у будинку Нащокіна, автори книги «Шевченко в Москве» І. Карабутенко, О. Марусич і М. Новохатський. Вони справедливо вказали на те, що Шевченко не міг не відзначити у своєму щоденнику про перебування Пушкіна в будинку, де й він зупинився, проте великий український поет навіть не згадує про великого російського поета. Додамо від себе, що так само й Щепкін ніколи й ніде не зазначав, що він жив у будинку, де бував Пушкін, а він же його добре знав. Правда, ці сумніви не могли переконливо й остаточно заперечити твердження прихильників зручної та привабливої версії, що в одному будинку жили чи бували в різний час і Пушкін, і Щепкін, і Шевченко. Принаймні, ця версія панує в Москві до цього часу. Проте вона не відповідає дійсності. Довести це неважко. Відомо, що нинішній будинок № 12 у Воротницькому провулку насправді належав губернській секретарці Аграфені Іванівні Івановій, про що є чіткий запис в «Алфа-

[1] Романюк С. Из истории московских переулков. С. 493–494.

[2] Насправді, Шевченко вперше приїхав до Москви в лютому 1844 року, коли йому було 30 років.

[3] Романюк С. К. Москва за Садовым кольцом. — М.: АСТ: Астрель, 2007. С. 72.

[4] Сорокин В. В. Белый город. — М.: Издательский Дом ТОНЧУ, 2008. С. 225.

витном указателе к плану Сретенской части»: «Ивановой Аграфены Ив. губерн. секретарши, в Воротническом пер.». Але ж ми напевне знаємо, що будинком, у якому жив Щепкін і зупинявся Шевченко, володіла зовсім інша домовласниця, а саме Щепотьєва. Проте переконливих доказів, що знайдені мною домовласниці Ганна, Пелагея чи Олександра Щепотьєви були саме тими, які мали, крім означених у документах, ще й володіння у Воротниковському провулку, не було. Більше того, чуття історика підказувало, що саме цю Щепотьєву поки не знайшов.

І тоді довелося зануритися в архівні документи. У Центральному архіві науково-технічної документації м. Москви знайшовся «Указатель к плану города Москвы, печатанному Московскою городскою распорядительною Думою в 1868 году», а в ньому — безцінна для мене «Ведомость городских и владельческих имуществ по планам 1849–1854 годов». У цій «Відомості» у Сретенській частині знайшов володіння «Щепотьевой, поручицы, жены канцеляриста».

Ця знахідка, знову ж таки, була вкрай важливою, і я задовольнився нею на час виходу в світ книг «Тарас Шевченко: „Моє перебування в Москві“» (2007) та «Тарас Шевченко і Осип Бодянський» (2008). Але сама собою ця інформація також не відповідала на питання, де саме стояв будинок Щепотьєвої у Воротницькому провулку. Річ у тому, що в «Алфавитном указателе к плану Сретенской части», в якому перелічені прізвища власників усіх будинків і поставлені номери володінь на тодішньому плані міста, прізвище Щепотьєвої відсутнє. Імовірніше, тому, що на момент його укладання у 1860-х рр. вона вже перестала володіти будинком. Це припущення документально підтвердилося після того, як у Центральному історичному архіві Москви були вивчені сповідальні відомості церкви Старого Пимена за 1859–1860 рр. У 1859 р. Щепотьєва була на сповіді, а серед мешканців її будинку названо Щепкіна. Відомо, що того року сім'я артиста переїхала в інший будинок, але у 1860 р. у сповідальній відомості не числилася вже й Щепотьєва.

Працюючи над книгою «Тарас Шевченко: „Мій великий друг Щепкін“», категорично не міг допустити, щоб точне місцезнаходження будинку Щепотьєвої, в якому два тижні жив у Щепкіна Шевченко, залишилося не встановленим. Вирішив звернутися за допомогою до Центрального історичного архіву Москви. Повна невдача! Відповідь була такою: «Повідомляємо, що в документах архіву відомостей з історії будинку Щепотьєвої, що знаходився у Воротниковському провулку Сретенської частини м. Москви, не виявлено». Таким чином, найвагомішими залишилися щоденникові записи самого Шевченка, які свідчили, що з вікна будинку Щепотьєвої було видно церкву «старого Пимена».

На щастя у справу втрутився випадок, і саме з тих, які є закономірними. У процесі роботи зустрічався з вченими та архівістами, які так чи інакше допомагали в історичному пошуку. А цього разу щаслива дослідницька доля

звела мене з унікальною жінкою, кандидатом мистецтвознавства, автором великих монографій, заслуженим діячем мистецтв Росії Лідією Андрєєвою. Виявилося, що Лідія Володимирівна з дня народження у 1930 р. й до 1953 р. жила в будинку № 16 у Старопименовському провулку. Її батько — Володимир Андрєєв (1899–1980) — був відомим інженером-будівельником, а мати — Тетяна Просвірова (1895–1943) — архітектором. У середині 30-х рр. архітектор Просвірова взялася за надбудову чотирьох нових поверхів до двоповерхового старого будинку № 14 по Старопименовському провулку, і тоді вперше її донька Лідія почула з розмов батьків про те, що в сусідньому будинку в XIX столітті жив актор Михайло Щепкін. У сім'ї його так і називали «Дім Щепкіна», і це міцно закріпилося у свідомості дівчинки, а потім дівчини, яка призначала побачення біля «дому Щепкіна».

29 червня 2008 року Лідія Андрєєва показала мені точне місце, де стояв колись будинок Щепотьєвої, в якому в 1848–1859 рр. мешкав Щепкін, а в березні 1858 року гостював Шевченко. «Дім Щепкіна» було знесено у 70-х рр. минулого століття, коли на його місці — на розі двох провулків — побудували новий будинок. Його нинішня адреса — Старопименовський провулок, № 12/6.

Будинок Щепотьєвої, з якого Шевченко бачив «старого Пимена», справді виходив вікнами на церкву, бо парадним фасадом був зорієнтований на в'їзд із Тверської вулиці Пименовським провулком[1].

Спогади Лідії Андрєєвої були підтверджені фотознімками та матеріалами з фототеки Державного науково-дослідного музею архітектури ім. О.В.Щусєва, де, зокрема, збереглися зображення «Дому Щепкіна», зроблені у 1840-х рр., коли в ньому жив Щепкін[2], і незадовго до його знесення у радянські часи.

Після показу Лідією Андрєєвою конкретного місцезнаходження «Дому Щепкіна» з'явилася можливість відшукати його на планах Москви середини XIX століття, що й було зроблено. Зокрема, багато важить «План Сретенской части» з Воротницьким і Пименовським провулками у маловідомому «Атласе столичного города Москвы» 1852–1853 рр., тобто періоду, що нас особливо цікавить. Будинок Щепотьєвої входив до володіння № 47 і на плані має форму перевернутої літери «Г». Щепкін мешкав у тій частині будинку, що виходила фасадом на Воротницький провулок (цілком можливо, що лише ця частина й належала Щепотьєвій). Навпроти — церква Старого Пимена — володіння під № 55. Поруч із нею мешкали священик Олександр Остроумов (№ 59), диякон Сергій Смирнов (№ 58), дяк Григорій Лебєдєв (№ 57), паламар Микола Стремляков (№ 56) і проскурниця Варвара Троїцька (№ 54).

[1] Зазначу, що в Шевченкові часи провулок називався Пименовським, пізніше й зараз — Старопименовським.

[2] У фототеці Державного науково-дослідного Музею архітектури ім. О. В. Щусєва зазначено: «Будинок на розі Пименовського й Воротниковського провулків» (колекція IV, негатив 188).

Насамкінець цієї розповіді **пропоную вирішити на міждержавному рівні питання про встановлення пам'ятника Тарасу Шевченку й Михайлу Щепкіну в Москві на розі Воротниковського й Старопименовського провулків біля сучасного будинку № 12/6, який стоїть на місці колишнього володіння Щепотьєвої.** Здається, сам Господь залишив перед цим будинком затишний зелений шматочок землі, що не виходить за червону лінію провулків. У дворі за будинком також більше, ніж достатньо, місця для пам'ятника.

У першу чергу доцільно провести відповідний конкурс між українськими і російськими митцями на проект пам'ятника. Можливо, вони зобразили б той момент, який увічнив 19 березня 1858 року в своєму щоденнику Тарас Григорович: «Вышли мы с Михайлом Семёновичем из дому...» Або відлили у бронзі зафіксовану Шевченком іншу мить з його останнього дня в Москві (26 березня 1858 року): «В 9-ть часов утра расстался я с Михаилом Семёновичем Щепкиным...»

Втім, це вже справа скульпторів і архітекторів.

Важливу й благородну роботу необхідно завершити до 150-річчя з дня смерті Михайла Щепкіна (2013) і до 200-річчя з дня народження Тараса Шевченка (2014). Свого часу їх спільний знайомий і друг Осип Бодянський мудро зауважив: «В жизни народов, как и человека, бывают события, воспоминание коих всякий раз погружает мыслящие умы в невольные думы. Особенно это надо заметить о годовщине их, когда они, так сказать, сами напрашиваются. Тут, иногда, приходится раздуматься даже неповоротливой, самой рассеяной голове».

Хай би ці слова послужили гідному відзначенню згаданих ювілеїв, особливо широкій всенародній підготовці до Шевченкових роковин.

Ясно, що реалізація пропозиції щодо пам'ятника стане достойним ушануванням історичної чудо-дружби Тараса Шевченка й Михайла Щепкіна. Певний, що безсмертна поетова душа була б нам за це вдячною.

Церква Воскресіння Словущого на Малій Бронній

(знесена у 1938 р.)

«Нишком провідав Рєпніну»

17 березня 1858 року Тарас Шевченко, який хворів у Михайла Щепкіна, вперше порушив заборону лікарів виходити з дому й увечорі нищечком відвідав давнього друга княжну Варвару Рєпніну, бо нестримне бажання побачити її переповнювало все поетове єство. Тим більше, що

Щепкін ще восени минулого року, а потім і на початку 1858-го повідомляв Шевченка в листах: «Варвара Николаевна Репнина, которой я читал твоё письмо[1], просила меня передать тебе её душевный поклон»; «Репнина тебя целует». Зі свого боку, Шевченко просив Щепкіна: «Поцілуй... княжну Рєпніну»; «А як побачиш мого давнього друга Варвару Николаевну Репнину, то привітай її од мене, мій друже єдиний, та в письмі своїм напиши її адрес».

Це прохання, сформульоване в листі від 4–5 грудня 1857 року, свідчить, як сильно хотілося Шевченкові прискорити зустріч із Рєпніною. Щепкін відреагував відразу. Вже 11 грудня він писав: «Адрес К[2] [няжны]: на Спиридоньевской улице в приходе Спиридония в доме Аксакова». Це було відносно недалеко від Щепкіна, і Шевченко, хвилюючись, майже пробіг цю дорогу, зупиняючи погляд лише на церквах.

Його маршрут пролягав від церкви Старого Пимена Старопименовським провулком. Затим Шевченко перетнув Тверську, опинився у Благовєщенському провулку, назва якого походить від **церкви Благовіщення Пресвятої Богородиці.** Вона стояла трохи збоку від вулиці, але на Тверську виходила дзвіниця з красивими ґратчастими залізними воротами й огорожею. (Церква була відома з 1631 р. Обновлена у 1901 р. Знесена у 1929 р.). Затим Тарас Григорович швидко вийшов у Єрмолаєвський провулок і, коли перетинав Великий Кузнецький провулок, праворуч побачив уже знайомий з 40-х рр. абрис **церкви Священомученика Єрмолая Чудотворця.** Повернувши з Єрмолаєвського ліворуч на Спиридонівську вулицю, поет не розминувся з також відомою йому **церквою Спиридона Чудотворця,** що знаходилася неподалік від помешкання Рєпніної.

На відстані добре видно було приходську **церкву Воскресіння Христового,** тодішня назва якої виглядала так: «**Воскресения Христова или Словущее Воскресение, что в Бронной, в переулке Малом Бронном**». Цю церкву ми раніше не згадували, тому дамо коротку інформацію про неї. До середини XVII століття вона була дерев'яною. Кам'яною побудована у 1689–1690 рр. Єдина з усіх будівель на вулиці не згоріла під час пожежі 1812 р., хоча вигоріла всередині. У 1820 р. церкву було перебудовано, на ній було поставлено старі хрести, що дивом збереглися. Трапезну і дзвіницю у типовій для пізнього ампіру формі ввели у 1832 р., тобто незадовго до перших приїздів Шевченка до Москви. Обновлена у 1901 р. На початку 30-х рр. церкву закрили, а з 1935 р. її почали розбирати.

[1] Йшлося про Шевченковий лист до Щепкіна від 12 листопада 1857 року, в якому Рєпніна не згадувалася, певно, тому, що Шевченко був повністю захоплений ідеєю зустрітися з Щепкіним.

[2] Велика літера «К» означала титул — княжна, який, як і всі титули й шанобливі звертання, завжди писалися з великої літери.

Зустріч Шевченка з Рєпніною відбулася в аурі церкви Воскресіння Христового. Вони не бачилися дуже давно. Востаннє глибоко віруюча Варвара Миколаївна писала йому рівно десять років тому, 19 березня 1848 року напередодні Пасхи: «Да воскреснет Христос в душе Вашей, мой добрый Тарас Григорьевич, да освятит он душу Вашу, да просияет в Вас благодать святая! Я Вам желаю так много хорошего, лучшего. — **Прошу Бога, чтобы Он привёл меня увидеть Вас ещё в сей жизни...»** (Виділено мною. — *В. М.*).

Бог їм дав можливість зустрітися. Та зустріч вийшла холодною.

Минули літа молодії,
Холодним вітром од надії
Уже повіяло.

Зникла колишня щирість і безпосередність, відчувалася взаємна відчуженість. На це звернув увагу ще Олександр Кониський: «Десятилітнє заслання лежало між ними непереходимою розпругою!» Богдан Лепкий свого часу потрактував цю зустріч, як «сумовиту». Він писав, що княжна не сподівалася побачити такого знедоленого Шевченка. Російський журналіст Микола Ашешов[1], який у розпалі громадянської війни видав у Петербурзі цікаву брошуру про Тараса Шевченка, писав: «...побачення було холодним: десять років заслання, а, можливо, й нові суспільні настрої розділили ці дві душі, колись рідні...»

Наприкінці 20-х рр. минулого століття Сергій Єфремов написав: «Перший візит у Москві був — їй, може з хвилюванням, згадками про минуле незабутнє. Але час і ріжні інтереси вже простяглися між ними минулим і цією давно сподіваною хвилиною й одбилися — розчаруванням». Ще один лапідарний коментар до цієї зустрічі з академічних «Примечаний» до видання «Дневника» Шевченка у 1931 р.: «Встреча Шевченка с Репниной во время его проезда через Москву в 1858 году не оживила их отношений, загубленных длинным рядом лет каторжной жизни Шевченка»[2]. За словами Павла Зайцева, «зустріч старих друзів відбулася не в тій атмосфері, яку кожний із них, мабуть, уявляв собі на думку про таку можливість: вони не зуміли знайти ні відповідного тону, ні відповідних слів».

---

[1] Ашешов Микола Петрович, народився у 1866 р., син селянина. Закінчив юридичний факультет Московського університету. Літературну діяльність розпочав у газеті «Русская жизнь» у 1892 р. Будучи висланим зі столиць, у 1893–1894 рр. редагував «Самарську газету», а в 1895–1897 рр. — «Нижегородский листок». У 1898 р. переїхав до Москви, де працював у «Курьере», а з 1900 р. жив у Петербурзі, співпрацював у виданнях «Новости», «Неделя», «С.-Петербургские ведомости», «Образование», зокрема з питань літературної критики.

Микола Ашешов не згадується в «Шевченківському словнику».

[2] Шевченко Т. Г. Дневник. — М.-Л.: Academia, 1931. С. 360.

Якби зострілися ми знову,
Чи ти злякалася б, чи ні?
Якеє тихеє ти слово
Тойді б промовила мені?
Ніякого. І не пізнала б.
А може б, потім нагадала,
Сказавши: «Снилося дурній».

У романі про Шевченка відомого польського перекладача та літературознавця Єжи Єнджеєвича «Українські ночі або родовід генія» читаємо, що, коли поет вийшов, Рєпніна опам'яталась і кинулась до дверей: «Хотіла наздогнати його, перепросити, цілувати йому руки...» Навряд чи у княжни з'явилося таке бажання. Хібащо на мить та й щезло. Бо ж у неї був ще цілий тиждень, аби огорнути теплом поета, проте вона не зробила цього й під час другої зустрічі 24 березня, коли Шевченко з Щепкіним заїхали до неї додому наступного після Пасхи дня. Більше того, вже ніколи їх особисті стосунки й листування не поновилися. Це свідчить про ту прірву, що розверзлася між ними у Москві. Хоча Шевченко не хотів цього, просив Щепкіна у листі від 13 листопада 1858 року: «Поклонись В. Н. Репниной...» Лише чверть століття потому в листі до Федора Лазаревського Рєпніна зізналася: «По возвращении из ссылки я его (Шевченко) видела два раза, и он на меня сделал грустное впечатление; я виню себя, что не переписывалась с ним, когда он был в Петербурге». У 1887 р. знову підтвердила в журналі «Русский архив»: «Я видела Шевченка два раза в проезде его через Москву в Петербург и, к сожалению моему, переписка наша не возобновилась». Напевне, змучений засланням і хворобою бородатий поет видався їй тільки «совершенной изнанкой бывшего Шевченка», як сам він висловився у 1849 р. у листі до княжни...

Але ж справді глибокі, душевні, співчутливі стосунки не залежать від зовнішнього вигляду та стану здоров'я приятеля чи друга. Ніхто, крім Рєпніної, не відштовхнув у Москві Шевченка. Та ще нагадаю, що лише місяць потому після зустрічі з Рєпніною, у квітні 1858 року змученим поетом щиро захоплювалася юна Катерина Юнге: «Кроме симпатии, которую возбуждали его горькая доля, его поэтическая натура, нельзя было не полюбить этого человека за незлобивое сердце, за почти беспомощную доверчивость... Какой Шевченко милый, как я люблю его!.. Я Шевченку с каждым днём больше люблю...» Таки було за що любити беззахисного українського генія.

Після зустрічі з Рєпніною в щоденнику Шевченка з'явився іронічно-гіркий запис: **«Она счастливо переменилась, потолстела и как будто помолодела. И вдарилася в ханжество, чего я прежде**

не замечал. Не встретила ли она в Москве хорошего исповедника?». Цікаво, що Шевченко був недалекий від істини. Родич Рєпніної граф С. Шереметєв писав стосовно тих років: «...сошлась она с приходским священником отцом Николаем... Он был её духовником и оказывал ей нравственную поддержку среди забот и житейских треволнений».

...Сном лукавим розійшлось,
Слізьми-водою розлилось
Колишнєє святеє диво!

Втім арбатка Маріета Шагінян показала, що ще в Яготині Варвара Рєпніна читала Шевченкові моральні прописи, а Іван Дзюба влучно написав, що почуття княжни «в щоденних стосунках набувало характеру ригористичного морального опікунства». Власне сама Рєпніна зізнавалася: «Побачивши його одного разу великим, я хотіла завжди бачити його таким; я хотіла, щоб він завжди був святий і променистий, щоб він сіяв істину силою свого незрівнянного таланту, і хотіла, щоб це сталося завдяки мені». Вона ще у 1844 р. зізнавалася Шевченкові, що тоді відчувала: «...я Вам надоела, как горькая редька и что роль совести Вашей, которую я себе присвоила, Вам казалась непозволенным завоеванием или просто присваиванием». У цьому вся драма їх стосунків. Навіть після того, як Шевченко у 1844-му від'їхав до Петербурга, Рєпніна намагалася в листах наставити його на праведний шлях: «Вы бы с молитвою в сердце и с сильною волею принялись за перевоспитание своё...»; «оставьте злых людей», «слишком часто я вас видела таким, каким не желала бы видеть никогда», «ваше несчастье, что вы связались с этими пустыми людьми»; «не увлекайтесь дурными Вашими знакомыми»; «оставьте злых, глупых, гадких»...

Починаючи з Михайла Чалого, довго вважалося, що Рєпніна «своїми високоморальними і глибоко релігійними посланнями намагалася спрямувати його на істинну путь, з якої його часто зводили полтавські та чернігівські гульвіси». Насправді ці напучування викликали у Шевченка внутрішній протест, тим більше після тяжких років заслання. У Маріети Шагінян читаємо: «Когда, после ссылки, он снова встретился с княжной в Москве и над ним, еще, в сущности, не старым, тяжкий опыт десяти лет прошел, как буря над лесом, превратив его в больного, облысевшего старика, а ее, уже старуху[1], „счастливо переменил", округлил и омолодил, Шевченко коротко записал в своем дневнике 17 марта 1858 года: „Не встретила ли она в Москве хорошего исповедника?"

---

[1] Варварі Рєпніній йшов п'ятдесятий рік, і це був уже не той вік, в якому легко розпалити знову вогнище старих почуттів, які охоплювали її в Яготині.

Молитвы и подавленные страсти; мировоззрение, выросшее на отказе, нетерпимое к себе и другим, но овеянное дымкой большой поэзии действительно прекрасной и доброй души, — таков был новый друг Шевченко, встреченный им в Яготине и тотчас же страстно его полюбивший. Между этим другом и воздухом беспечной Мосевки была целая пропасть. Яготин и Мосевка[1] исключали друг друга, тут была антипатия глубже человеческой, — антагонизм двух эпох, двух разных мировоззрений».

Якщо не розглядатимемо ці два світогляди виключно в класовому розумінні, то можна сказати, що Шагінян досить точно вказала на давні витоки холодної московської зустрічі Шевченка й Рєпніної.

18 березня Тарас Григорович уже «легально» виїхав у місто зі Щепкіним. Проте наступного дня писав Михайлу Лазаревському: «Сьогодні був у мене доктор і ранше Великодньої неділі не пускає мене в дорогу. А його, розумного, треба послухать...»[2]. Таким чином, поет оцінив успішне лікування, надане московським лікарем Дмитром Міном у Щепкіна. Лазаревський відповідав 23 березня: «Христос воскресе! Мій друже Тарасе! Жаль, что твое око наробило так погано; а ми ждали тебя сегодня (на Пасху. — *В. М.*) непременно. Пожалуйста, не мешкай, когда выздоровеешь».

Страшнуватий опис поета залишив Микита Савичев[3], з яким Шевченко зустрічався в березні 1858 року: «Тараса Григоровича не можна було пізнати, і я, лише придивившись, упізнав його. Жовтозелений, у зморшках, худий, похнюплений, убитий фізично й морально...» Наче дивився очима Рєпніної, яка також побачила Шевченка «зовсім потухшим», розбитим фізично й душевно. Безперечно, поет, який одужував, перебував не в кращій фізичній формі, але морально вбитий він, очевидно, на той час уже не був; досить прочитати його щоденник і листи, щоб переконатися в цьому.

---

[1] Мойсівка (Мосівка) — село Пирятинського повіту Полтавської губернії, власниця якого Т. Волховська двічі на рік влаштовувала бали. Шевченко разом з Євгеном Гребінкою приїхав на бал до Мойсівки 29 червня 1843 року. Тут він познайомився з Олексієм Капністом, Олександром Афанасьєвим-Чужбинським, родиною поміщиків Закревських. Афанасьєв-Чужбинський згадував, що «серед гучних тостів і вітань Тарас підсів до мене й сказав, що він не сподівався такої гостинності від поміщиків і що йому дуже до вподоби деякі „молодиці й дівчата“».

[2] Це була толерантна відповідь на фразу з листа Лазаревського від 16 березня, в якій ішлося про те, що графиня Анастасія Толстая «чрезвычайно жалеет о твоей болезни и боится, чтобы Михайло Семёнович не удержал тебя в Москве и на Пасху; она даже сомневается и в твоей болезни и думает, что ты остался там для Михаила Семёновича».

[3] Савичев Микита Федорович (1820–1885) — офіцер Уральського козачого війська, з яким Шевченко познайомився в Новопетровському укріпленні. Стаття Савичева «Кратковременное знакомство с Тарасом Григорьевичем Шевченко» (Казачий вестник, 1884, 24, 27 травня) є цінним мемуарним джерелом для вивчення життя поета в засланні. У цих спогадах є, зокрема, такі слова: «Ніколи Шевченко не промовив жодного слова нарікання на своє становище, ніколи я не бачив його сумним, зажуреним. Він був фізично міцний, рум'яний, погляд у нього був завжди ясний і одвертий».

Що ж до зовнішнього вигляду Шевченка після заслання, то зберігся автопортрет з бородою, виконаний Шевченком на початку 1858 року в Нижньому Новгороді, який вміщено в книзі. Привертають увагу високе мудре чоло і глибокі страдницькі очі. Григорій Галаган, який зустрівся з Шевченком 25 березня, писав: «Наш поэт сильно переменился, постарел; над его широким лбом распространилась лысина, густая борода с проседью при его глубоком взгляде даёт ему вид одного из мудрых наших дидов-полковников, к которым часто приходят за советом». 30 березня 1858 року, тобто відразу після повернення до Петербурга, Шевченко зробив першу фотографію з натури — «в шапці і кожусі». Додамо — з бородою — «відростив бороду, справжнісінька помело...» Михайло Щепкін ще в січні 1858 року в листі до Шевченка з Москви в Нижній Новгород писав: «Цілую тебе в бороду». Катерина Юнге (Толстая), яка п'ятнадцятирічною бачила Шевченка відразу після приїзду до Петербурга, згадувала: «Увійшов він, з довгою бородою, з добродушною усмішкою...»

Хоча Шевченко й не був у захваті від згаданої фотографії, але два роки потому створив на її основі автопортрет. З фотографії дивиться на нас згорьований, але мудрий і добродушний Кобзар з глибоким поглядом над широким чолом і лукавинкою в очах... Володимир Яцюк, який досліджував цей сюжет, зауважив: «На офортному зображенні дано іншу психологічну характеристику образу портретованого... бачимо майже повну протилежність: цілковита суворість, щемна туга, що межує з гнівом, таїна вольового спалаху очей».

Гарно написав Олександр Афанасьєв-Чужбинський: «Тарас Григорович постарів, змінилося обличчя, але в його очах те саме тихе світло думки і почуття, якого я не міг забути після довгої розлуки».

А як виглядала Варвара Рєпніна? Є портрет художниці Глафіри Іванівни Псьол (1823–1886), з якою був знайомий Тарас Шевченко[1], виконаний у 1839 році, коли Варварі Миколаївні виповнилося тридцять років, тобто за чотири роки до її знайомства з поетом. Але хотілося побачити Рєпніну такою, якою її зустрів Шевченко в Москві в березні 1858-го. Виявилося, що така можливість є, бо саме у 1858 р. було створено акварельний портрет Варвари Рєпніної. Він зберігається у Державному музеї О. С. Пушкіна в Москві. Щоправда, досі під портретом, про всяк випадок, ставили знак питання: чи ж таки це справді Рєпніна?

Автором портрету був художник і літограф європейського масштабу Леопольд Фішер, який тонко відчував техніку акварельного малярства. Він створив блискучий зразок реалістичного салонного портрету, в якому ху-

[1] У листі до Андрія Лизогуба з Орської фортеці від 1 лютого 1848 року Шевченко писав: «Нікому в світі я тепер так не завидую, як *малярам* і Глафірі Іванівні, а, може, вже вона покинула, крий Боже, малювать!»

дожник не прагнув до скільки-небудь глибокого психологічного розкриття особистості, а вміло й добросовісно передав іконографічну схожість у насиченій кольоровій гаммі з використанням яскравих тонів. Саме це й дало змогу науковому консультанту Державного музею ім. О. С. Пушкіна Н. Нечаєвій припустити, що на акварелі зображено саме Варвару Рєпніну. Справді, модель Фішера разюче схожа зі згаданим портретом Глафіри Псьол. Так само фотографія Рєпніної кінця XIX століття підтверджує цю схожість. На користь версії Нечаєвої свідчить і те, що портрет походить з родини Рєпніних.

Церква Успіння Пресвятої Богородиці на Покровці

(знесена у 1936 р.)

«Вона була в церкві»

Тарас Шевченко бачив церкву Успіння Пресвятої Богородиці 18 березня 1858 року, коли з Михайлом Щепкіним приїжджав до Михайла Максимовича. Звідки впевненість? Річ у тому, що мені вдалося встановити, де мешкав тоді Максимович, який приїхав із дружиною з України до Москви. Спочатку заглянемо в «Адрес-календарь жителей Москвы» за 1857 р., з якого дізнаємося: в Дев'ятинському провулку[1] М'ясницької дільниці, в будинку Гофмана, недалеко від церкви Успіння Пресвятої Богородиці на Покровській вулиці (на плані М'ясницької дільниці міста будинок Гофмана позначено № 254, а церква № 260).

Перевіряємо інформацію за «Алфавитным указателем к плану Мясницкой части». Справді, будинок надвірного радника Льва Гофмана знаходився в Дев'ятинському провулку, що виходив на Покровську вулицю[2].

Поруч із ним знаходився будинок якогось колезького асесора Льва Бояркіна, в нарисі про цей провулок його окремо згадав відомий москвознавець Віктор Сорокін[3]. Але — жодного слова про Максимовича, бо таких відомостей Сорокін не мав. Це є ще одним підтвердженням

[1] Тепер — Дев'яткін провулок у Басманному районі Москви.

[2] У травні 1858 року Максимович із дружиною виїхали з Москви в Україну. Коли у жовтні 1858 року Максимович повернувся до Москви без дружини, то поселився в іншому місці, про що повідомив Шевченка в листопаді 1858 року: «Пиши до мене: на Тверском бульваре, в доме Юсуповой, у фотографа Мебиуса». Поет тут у Максимовича не міг бути, як писали деякі дослідники. Проте Тарас Григорович неодноразово заходив до цього будинку в березні 1858 року, бо саме в ньому тоді жив Сергій Аксаков.

[3] Сорокин В. В. Белый город. С. 360.

того, що ми — українські дослідники — маємо самі розшукувати документальні матеріали про місця проживання в Москві наших видатних співвітчизників.

Щодо церкви Успіння Пресвятої Богородиці, то маємо підказку від самого Шевченка, який, записуючи в щоденнику про візит до Максимовича, згадав про неї, правда не називаючи:

«В первом часу поехали мы с Михайлом Семёновичем в город. Заехали к Максимовичу. Застали его в хлопотах около „Русской беседы“. Хозяйки его не застали дома. Она была в церкви. Говеет. Вскоре явилася она, и мрачная обитель учёного просветлела. Какое милое, прекрасное создание. Но что в ней очаровательнее всего, это чистый, нетронутый тип моей землячки[1]. Она проиграла для нас на фортепьяно несколько наших песен. Так чисто, безманерно, как ни одна великая артистка играть не умеет. И где он, старый антикварий, выкопал такое свежее, чистое добро. И грустно, и завидно. Я написал ей на память свой «Весенний вечер»[2], а она подарила мне для ношения на шее киевский образок. Наивный и прекрасный подарок».

Марія Максимович, скоріше за все, відвідала саме церкву Успіння Пресвятої Богородиці.

Та Шевченко думав про інше. Ключові слова у цьому запису: «И грустно, и завидно». У сім'ї 54-річного Максимовича, який був на десять років старший за поета, але мав молоду, вродливу, чисту й душевну дружину, згорьований і змарнілий в засланні Шевченко з усією гіркотою відчув, які справжні земні радощі обійшли його.

Згадаймо, що незадовго до того, наприкінці 1857 — початку 1858 року у Нижньому Новгороді Шевченко неодноразово проводив час у «храмі Пріапа» мадам Гільде[3] і якось записав у щоденнику, що й тут його знайшла нудьга. Тоді ж поет випадково побачив двадцятирічну Лідію Голіцину — «чернобровое милое задумчивое создание». 18 листопада 1857 року після невдалого, на його погляд, сеансу з написанням портрету Софії Варенцової Шевченко знову зустрів юну Голіцину: «Впечатление неудачного сеанса как ветром свеяло. Полюбовавшись на это кроткое создание, я во весь день был счастлив. Какое животворно чудное влияние красоты на душу человека».

---

[1] Поетова захопленість Марією Максимович стала відомою в московському товаристві. Зокрема, Віра Аксакова писала вже 26 березня: «Говорят, Максимовичка особенно мила между хохлов, и Шевченко от неё в восхищении».

[2] Так назвав Шевченко вірш «Садок вишневий коло хати...» (1847). Переїхавши з чоловіком у 1859 р. з Москви в Україну, на хутір Михайлову гору, Марія Максимович завезла туди й автограф поета, подальша доля якого невідома.

[3] Скажімо, 1 листопада 1857 року занотував у щоденнику: «...пошёл к madame Гильде, где и положил якорь на ночь»; 26 листопада зафіксував: «...отправился я в очаровательное семейство мадам Гильде и там переночевал».

Тарас Григорович все життя прагнув до щастя з коханою жінкою і все життя страждав від самоти, яку могла заповнити лише вірна дружина. Згадаймо Шевченкові поетичні рядки: «Одну сльозу з очей карих — І... пан над панами!..» Недавній епізод із Піуновою свідчив не стільки про чергове розчарування поета в коханні, скільки підтверджував його жагуче людське бажання кохати та бути коханим і мати власну сім'ю. Ось чому глибокий, пронизливий сум і тепла, щемлива заздрість огорнули його після знайомства з сім'єю Максимовичів, з «привабливою для Шевченка парою» (Іван Драч). Мабуть, не випадково він переписав на пам'ять дружині Максимовича саме вірш «Садок вишневий коло хати...», який є поетичним гімном сім'ї та коханню:

Сем'я вечеря коло хати,
Вечірня зіронька встає.
Дочка вечерять подає,
А мати хоче научати,
Так соловейко не дає.
Поклала мати коло хати
Маленьких діточок своїх,
Сама заснула коло їх.
Затихло все, тілько дівчата
Та соловейко не затих.

Марія Максимович була живим, але й недосяжним усобленням Шевченкових мрій про дружину. Родом з української землі, з рідної Київської губернії — красуня, мила, добра, розумна, серцем відчувала українську пісню, чарівна співачка. Мала добру освіту, грала на фортепіано, бо ж вийшла з панської, поміщицької сім'ї. Але ж із небагатої — безприданниця... Згадаймо, як наприкінці 1859 року Тарас Григорович відповідав своєму братові В. Г. Шевченкові[1] на його пораду шукати собі дружини, ближчої за духовним й інтелектуальним рівнем, ніж проста сільська дівчина: «Твоя порада добра. Спасибі тобі. Та тілько забув ось що, а ти це добре знаєш: я по плоті і духу син і рідний брат нашого безталанного народу, та й як же себе поєднать з собачою панською кров'ю? Та й що та панночка одукована робитиме в моїй мужицькій хаті? З нудьги пропаде та й мені укоротить недовгого віку. Так-то, брате мій!..»

[1] Шевченко Варфоломій Григорович (1821–1892) — троюрідний брат Шевченка та його свояк. Поет познайомився з ним у 1844 р. Першу частину цікавої документальної драми-колажу «Гора» Іван Драч назвав: «Варфоломій Шевченко — поміркована голова». Драч зазначає, що Варфоломій «вчив Тараса, як жити, ще до арешту. Поет не послухав... Коли поет наприкінці свого життя намагався влаштувати Варфоломія на кращу роботу, то саме так він характеризував свого названого брата: чоловік не дуже дурний і не дуже розумний, а дуже-дуже щирий...» Троюрідний брат Шевченка став для нього по суті рідним, користувався великим довір'ям поета, і Варфоломій усім серцем бажав «довести йому по смерті його, що був гідним того». За словами Пантелеймона Куліша, Варфоломій Шевченко така людина, що нею можна похвалитись перед усіма земляками.

Тепле та захоплене ставлення до «щирої землячки» відчувається й у щоденниковому записі від 21 березня:

«Вечер провёл у своей милой землячки М. В. Максимович. И несмотря на Страстную пятницу, она, милая, весь вечер пела для меня наши родные задушевные песни. И пела так сердечно, прекрасно, что я вообразил себя на берегах широкого Днепра. Восхитительные песни! Очаровательная певица!»

Знову ж таки, скільки в цих словах притишеної туги за домашнім вогнищем і жіночим теплом. А ще більше — за рідною Батьківщиною, за Україною, за Дніпром...

Дніпро берег риє-риє,
Яворові корінь миє.
Стоїть старий, похилився,
Мов козак той зажурився.
Що без долі, без родини
Та без вірної дружини,
І дружини, і надії
В самотині посивіє!

У спогадах Григорія Честахівського є цікава розповідь про те, як він в Петербурзі привів до Шевченка кріпосну дівчину з України, яка позувала художнику для картини «Дві дівчини». Тарас Григорович радів з того, що вона нагадала йому про Україну: «Як пташка з божого раю, нащебетала мені в серце теплим, легким духом, пахучими нивами, запашистим квітом вишневих садочків й трави зеленої, як побачив чистісіньку свою людину, почув рідну мову. Ох, Боже мій, коли б скоріш літо, помандрую на Вкраїну, дуже закортіло».

Милостивий, Ти до мене добрий:
Плакуном нехай не поросте
Та дорога, за якою — обрій,
Україна, дівчинка і степ...

Любов Голота

Та повернемося до церкви Успіння Пресвятої Богородиці.

Історик Москви Іван Снєгірьов писав про неї у 1857 р., тобто за рік до того, як храм побачив Шевченко:

«Величественная и великолепная, единственная в своем роде церковь Успения Божией Матери на Покровке составляет украшение не только Покровской улицы, но и древней нашей столицы. На нее постоянно устремлялось внимание любителей и знатоков храмового зодчества, соотечественников и чужестранцев. Славный в свое время архитектор и академик Баженов, высоко ценя достоинства сего свя-

щенного здания, отдавал ему преимущества перед другими московскими церквами».

За переказом Наполеон, вражений церквою, вигукнув: «О, російський Нотр-Дам!»; імператор наказав врятувати храм від пожежі. Михайло Достоєвський надзвичайно високо цінував архітектуру цієї церкви. В одному з відомих дореволюційних путівників по Москві читаємо: «Колокольня пятишатровая — к центральному шатру на своде приставлены четверички с шатрами, размещенными по странам света — **то есть по-украински.** Оригинальная, выдающаяся художественностью исполнения красота Успенского храма останавливает внимание каждого эффектом своих форм и выисканным сочетанием красного с белым. Этот удивительный по разработке барочных мотивов храм когда-то изучал знаменитый „обер-архитектор" граф Растрелли, он весьма заметно отразится на его храмовых постройках»[1] (Виділено мною. — *В. М.*).

Академік Дмитро Лихачов якось зізнався, що саме церква Успіння на Покровці, побачена ним у молодості, визначила його шлях у науці, спонукала зайнятися дослідженням старовинної російської історії. Втім, храм Успіння на Покровці був, скоріше за все, витвором українського Майстра. Ось що пише про це сучасний москвознавець Лев Колодний: «Колокольня его возвышалась пятью шатрами! А всего над трапезной и храмом колосилось восемнадцать глав, созвездие куполов, излучающих сияние божественной красоты. Кто творец шедевра? Неизвестно. **Подобные храмы строили на Украине, возможно, оттуда приехал, как едут сейчас на заработки, неизвестный гений, малороссиянин-украинец»[2]** (Виділено мною. — *В. М.*). Додам лише, що український архітектор міг приїхати в Москву не «на заробітки», а разом із однією з офіційних делегацій від гетьмана Івана Мазепи, які зупинялися в Малоросійському постоялому дворі на Покровці.

20 березня 1858 року Шевченко знову побував на Покровці біля церкви Успіння Пресвятої Богородиці. В його щоденнику читаємо:

«...вышел я на Покровку. Зашел к А. А. Сапожникову, моему спутнику из Астрахани до Нижнего. Болен, никого не принимает. И хорошо делает, потому что я весь облеплен грязью».

---

[1] Путеводитель по Москве, изданный Московским Архитектурным обществом для членов V съезда зодчих в Москве. Под ред. И. П. Машкова. — М., 1913. С. 204 и С. I, XXV.

[2] Колодный Л. Москва в улицах и лицах. Центр. — М.: Голос-Пресс, 2004. С. 478.

Є дані, що на одній з капітелей церкви був напис: «Лета 7204 года (1695 р. — *В. М.*) октября 25 дня. Дело рук человеческих. Делал именем Петрушка Потапов». На його честь названо один із прилеглих провулків — Потаповський.

У Центральному державному архіві кінофотодокументів Росії зберігся документальний фільм, у якому зафіксовано варварське знесення церкви у 1936 р. На її місці тоді було влаштовано пивну.

Про цю історію розповімо окремо. Передусім, де саме жив астраханський рибопромисловець-мільйонер Олександр Сапожников (1833–1887). У документі того часу читаємо: «Сапожников Александр Александр. Комм. Сов. Поч. Гражд., 1 г. куп., Мясн. ч. на Маросейке, соб. д.». Отже, власний будинок комерційного радника, почесного громадянина, купця 1-ї гільдії Олександра Сапожникова знаходився в М'ясницькій дільниці міста на Маросєйці (на розі Армянського провулка і вулиці Маросєйки).

Будинок цей не зберігся, але місце, де він знаходився, легко побачити, пройшовши до кінця нинішньої Маросєйки, де тепер у № 17 знаходиться Посольство Республіки Бєларусь. Головний будинок міської садиби XVIII століття (є версія, що його автором був Василь Баженов) зберіг багате декоративне скульптурне вбрання середини XIX століття.

Шевченко знав Сапожникова ще на початку 40-х рр. у Петербурзі, коли навчався в Академії мистецтв, а дев'ятирічний Олександр, син багатого купця-мецената, брав у нього уроки малювання. Знайомство відновилося 16 серпня 1857 року в Астрахані, коли Сапожников уже був астраханським купцем, рибопромисловцем-мільйонером. «Это уже был не шалун-школьник в детской курточке, которого я видел в последний раз в 1842 году. Это уже был мужчина, муж и, наконец, отец прекрасного дитяти. А сверх всего этого, я встретил в нём простого, высокоблагороднейшего, доброго человека». Після зустрічі Сапожников охоче запропонував Шевченкові каюту на пароплаві «Князь Пожарский», що доставив поета з Астрахані до Нижнього Новгороду. Вчорашній засланець був вдячний Сапожникову й за те, що в холодну ніч він одягнув його на пароплаві: «Александр Александрович, спасибо ему, предложил мне своё теплое пальто, брюки и жилет. Я с благодарностию принял всё это, как дар, ниспосланный мне свыше, и через минуту явился на палубе преображённым в настоящего денди. Бог да наградит тебя, мой добрый Саша, за это братски дружеское преображение!» У цих словах є деяка екзальтованість сприйняття вчинку Сапожникова, але Шевченка можна зрозуміти, він сам зізнавався, що відчував поперва після казарми: «Простое человеческое обращение со мною теперь мне кажется чем-то сверхъестественным, невероятным». До того ж, Сапожников під час поїздки на пароплаві всіляко демонстрував увагу до Шевченка. 2 вересня 1857 року він навіть зробив запис у поетовому щоденнику:

Пятнадцать лет не изменили нас,
Я прежний Сашка всё, ты также всё Тарас.

Шевченко занотував щедре схвалення цих рядків: **«...А. А. Сапожников вдохновился и написал двустишие, грациозное и братски искреннее».**

Очевидно, що саме добра пам'ять про Сапожникова привела Шевченка до нього 20 березня 1858 року. Але той не прийняв поета. Покірне Шевченкове пояснення цієї відмови тим, що він був «обліплений грязюкою», лише надає прикрому епізоду гіркої драматичності. Навіть, якщо Сапожников справді був хворий, він, безперечно, міг би виявити до поета елементарну людську увагу. Досить сказати, що день потому Аксаков, який був справді хворий і нікого не приймав, дізнавшись про прихід Шевченка й Щепкіна, всупереч лікарській забороні, покликав їх до себе.

Мені згадався поетів запис у щоденнику 8 серпня 1857 року, коли він в Астрахані випадково натрапив на будинок Сапожникова, з яким ще не відновив знайомство: **«Не будь Александр Александрович Сапожников бриллиантовою звездою астраханского горизонта и безмездным астраханским метрдотелем, я зашёл бы к нему, как старому знакомому, но эти великолепные его недостатки меня остановили».** Шевченко таки добре знав людей... Але ж у випадку з Олександром Сапожниковим він врешті-решт помилився.

У «Літописі життя і творчості Т. Г. Шевченка», виданому в 1961 р. Миколою Ткаченком, Сапожников навіть не згадується. У «Літописі життя і творчості Т. Г. Шевченка» 1976 року, складеному Василем Анісовим і Єлизаветою Середою, записано, що 20 березня Шевченко «заходив до О. Сапожникова, А. Мокрицького...» Чим закінчився візит до Сапожникова, за цими рядками не зрозуміло, але ще більше дивує, що Петро Жур у літописі «Труди і дні Кобзаря», перераховуючи всі сюжети Шевченкового щоденника за 20 березня, вилучив історію з візитом поета до Сапожникова. Втім, першим вилучив цю подію Олександр Кониський, який, схарактеризувавши Сапожникова в Астрахані як «людину просту, добру і високоблагородну», нічого не сказав про марну спробу Шевченка потрапити до багатія в Москві. У «Шевченківському словнику» (1977) також не оцінено вчинок Сапожникова. Тим більше, що ця історія, чи не єдина в московський період, знову нагадала Шевченкові приниження, які він переживав упродовж довгих років.

Колись божились та клялись,
Брались, сестрились зо мною,
Поки, мов хмара, розійшлись
Без сльоз, роси тії святої.

За деякими даними відразу після заслання, зокрема в Нижньому Новгороді, у Шевченка «нервовість... виявлялася в хворобливих формах, іноді найнікчемніший випадок змушував його хвилюватися і плакати нерозважними сльозами, як дитину». Скоріше за все, це перебільшення, проте немає нічого дивного в тому, що поетова нервова система була розхитана, і він міг болісно реагувати на неприємні для нього ситуації.

На мій погляд, у випадку з Сапожниковим замало говорити лише про брак будь-якої культури гостинності, а й про його безсовісне ставлення до поета. Адже й після повернення до Петербурга той не захотів підтримувати знайомство з Шевченком. 4 травня 1858 року поет пішов до Сапожникова додому вже в Петербурзі: **«Я пустился к нему, застал его дома, но он меня не принял по случаю скорого обеда. Это меня немного сконфузило, я отряхнул прах от ног своих...»**

Втім, коли така ситуація склалася в Москві, Шевченко навіть залишившись наодинці з щоденником, не рефлексував, хоча у випадку з невдалим візитом до Сапожникова, він, очевидно, пережив приниження.

Насамкінець скажу, що у Донському монастирі збереглися вмуровані в північній стіні портал і два наличники з білокам'яного оздоблення церкви Успіння на Покровці. Збереглися також точні обміри і креслення храму. Тобто його можна відновити!

Церкви на Тверській вулиці

«По Тверській відправився в Кремль»

19 березня 1858 року о десятій годині ранку Шевченко і Щепкін разом вийшли з дому. Було тепло (кілька градусів вище нуля за шкалою Реомюра[1]), тихо й хмарно[2]. Михайло Семенович рукою показав напрям їх екскурсії... Очевидці свідчили, що Щепкін супроводжував Тараса Григоровича в прогулянках містом. Як згадував Олександр Афанасьєв, Михайло Семенович «невідступно супроводжував його по Москві». Тетяна Щепкіна-Куперник, яка збирала відомості про те, як артист опікував поета, писала: «Щепкин вызвался показать ему Москву. В то время „великим постом" спектаклей в театрах не было, и он был свободен. С утра они выходили из дома. Две характерные фигуры: маленький, круглый, светло улыбающийся Щепкин, которого почти все прохожие узнавали и приветствовали (даже извозчики, величавшие его по имени-отчеству), кто покло-

[1] Реомюр Рене Антуан (1683–1757) — французький природознавець. У 1730 р. запропонував свою температурну шкалу: 1° Реомюра дорівнював $^5/_4$° звичної нам температурної шкали Цельсія (1742). У Шевченкові часи температуру в Москві вимірювали за шкалою Реомюра. Під час перебування поета в місті в березні 1858 року температура лише один раз — ввечері на Благовіщення — 25 березня — опустилася нижче 0°, майже всі дні було тихо й хмарно.

До речі, в описі майна, що залишилося після поетової смерті, зазначено й «термометр Реомюра кімнатний у мідній оправі».

[2] Ця інформація та наступні дані про тодішню погоду в Москві зафіксовані в документі «Температура и погода в городе» і є точними.

ном, кто улыбкой, и суровый, с густыми бровями Шевченко в смушковой шапке и смазных сапогах». Незважаючи на болото й грязюку під ногами, в той день вони, за словами Шевченка, «обходили пешком[1] по крайней мере четверть Москвы».

Почали з того, що Михайло Семенович вирішив по дорозі в Кремль заразом показати Шевченкові Тверську вулицю. Вони пройшли повз церкву старого Пимена і Пименовським провулком вийшли на Тверську. Найперше зупинилися біля величних Тріумфальних воріт, зведених у післяпожежній Москві на честь перемоги над Наполеоном. Будівництво було закінчено у 1834 р. Місце для них біля Тверської застави вибрано не випадково — Тверська вулиця й далі Петербурзьке шосе (тепер — Ленінградський проспект) були початком шляху з колишньої столиці Москви до столиці нової — Санкт-Петербурга. Навряд чи Шевченко захопився урочистою піднесеністю величного ряду скульптурного декору, зокрема 48 гербами російських губерній, які відбивали нашестя Наполеона, та героїчністю образу Тріумфальної арки з колісницею Слави на самому верху — шестіркою коней з крилатою богинею і лавровим вінком. Але тонкий знавець архітектури, мабуть, оцінив, що вона разом з площею, забудованою з обох боків спорудами однакової форми фасадів (за проектом Осипа Бове — головного архітектора з відбудови Москви після пожежі 1812 р.) створила красивий міський ансамбль.

Знову зупинилися на Страсній (нині Пушкінській площі), щоб уважніше розглянути нещодавно реконструйований (1849–1855) **Страсний монастир** і його нову дзвіницю. Цю зупинку друзів можна уявити собі в режимі реального історичного часу: збереглася репродукція з літографії, зробленої в середині XIX століття за малюнком І. Шарлеманя. На просторій площі бачимо підводу з тюками сіна й багату карету, водовоза, прольотку і дві звичайні селянські підводи: одна з якимись мішками, інша — зовсім пуста. Привертають увагу нові стовпи для ліхтарів. У цей час вони були гасовими і підтверджують датування міської сценки другою половиною 50-х рр. XIX століття. Понад два десятки москвичів, деякі з них у невимушеному стані, один навіть грається з собакою...

Страсний монастир входив тоді до Сретенської дільниці міста. В адміністративному документі тих часів читаємо: «**Страстный, девичий, у Тверских ворот. В нём церкви: Алексея, Человека Божия; Архистратига Михаила; Страстной Божией Матери**». Раніше в монастирі була церква Антонія і Феодосія Печерських. Антоній Печерський, монах, пострижений на Афоні у 983 р., поселився в печері Києво-

[1] У старомосковській мові був близький за смислом вираз: «окружить Москву», тобто багато ходити містом, побувать у багатьох місцях.

Печерської лаври, викопаній Іларіоном, майбутнім митрополитом. Феодосій Печерський прийшов до Києва в 23 роки, вчився в Курську, став ігуменом, писав молитви, повчання, послання. Обидва причислені до лику святих. Навпроти Страсного монастиря на розі Тверської вулиці, на місці колишнього Києво-Печерського подвір'я (XIV-XV століття), стояла **церква Дмитрія Солунського** («Дмитрия Селунского у Тверских ворот»), до якої за пушкінських часів полюбляли приїжджати на службу найбагатші і найзнатніші москвичі. З'їзд знатних богомольців іноді бував таким великим, що карети стояли вздовж Тверської та Тверського бульвару. Можливо, Шевченко навіть бачив усе це, коли неодноразово приїжджав до Сергія Аксакова, який жив поруч із церквою Дмитрія Солунського. Вона славилася своїм хором, а в архітектурному плані цікава тим, що її шпилі було поставлено на шатрах, і дзвіниця мала незвичну чотиригранну форму шатра середини XVII століття. Відома з 1625 р. Кам'яна будувалася з 1791 р., обновлялася у 1832 р. і в 1893 р. Закрили церкву в 1920-х рр. так тихо, що це не відображено у документах. Знесена у 1933 р., на її місці тепер стоїть житловий будинок № 17 з відомим магазином «Армения» і Квартирою-музеєм скульптора Сергія Коньонкова.

Шевченко та Щепкін йшли Тверською — однією з найстаровинніших вулиць Москви, назва якої походила від назви дороги на Твер. «Тверь — в Москву дверь», — стверджувало народне прислів'я. Споконвіку Тверська була парадною. Ця почесна роль остаточно затвердилася за вулицею у XVII столітті, коли всі іноземні посольства проїжджали на Красну площу та в Кремль лише нею. З петровських часів по Тверській відбувалися урочисті в'їзди до Москви імператорів та імператриць. Наприкінці XVIII — початку XIX століть Тверська від Охотного ряду до Садового кільця сформувалася як аристократично-громадська вулиця з дорогою і пишною забудовою, багатьма церквами і магазинами... На той час її по праву можна було називати вулицею архітектора Матвія Казакова, де за його проектами було зведено громадські будинки, садибні комплекси, розкішні особняки-палаци.

Перед друзями яскраво рясніли дорогі вітрини розкішних крамниць. Вікна кондитерських магазинів були заповнені красивими, вишуканими картонками, художньо оформленими бонбоньєрками, а у вітринах «колоніальних товарів» приваблювали композиції з бляшаних банок чаю та какао, скляних банок кави з металевими кришками та прянощів. У центрі підіймалися конічні цукрові «голови» різного розміру, загорнуті в синій папір так, що стирчав лише білосніжний кінчик. Навкруги лежали пачки пиляного цукру-рафінаду в такому ж синьому папері. Вражали яскравим оформленням цукерки «від Ейнема», що користувалися тоді величезною популярністю. У винних магазинах впадали у

вічі різні за розміром, кольором і формою пляшки всіляких настоянок, наливок, горілок, коньяків, лікерів, вин, шампанського. Пляшки розміщувалися за особливими правилами: ті, що з міцними напоями, стояли, а винні — лежали. У центрі вітрини можна було побачити величезний бутель з етикеткою нового сорту горілки або наливки, а навколо неї — пляшки звичайного розміру з тією ж етикеткою. Ставили також винні бочечки, повернуті до вулиці денцем, на якому був напис із рекламою фірми...

Пізніше невідомий віршороб писав про Тверську:

Здесь много блеска и красы,
И мудрости затейной,
Здесь есть дворец для колбасы,
Для барышень — кофейня.

Шевченко на все це не звертав особливої уваги, бо, кажучи його словами, як «чоловік іностранний», розглядав собі то церкви, то собори. На розі Тверської з Благовєщенським провулком стояла **церква Благовіщення Пресвятої Богородиці,** яку він уже бачив 17 березня по дорозі до Варвари Рєпніної.

На Тверській на місці колишнього Воскресенського монастиря з 1651 р. діяв **Саввино-Сторожевський монастир**, який було ліквідовано після Жовтневої революції 1917 р.

Але повернемося до прогулянки. Щепкін притишив ходу біля величного будинку московського генерал-губернатора. Він стояв осібно й вивищувався над сусідніми будівлями, повернутий фасадом до величної площі, спроектованої Казаковим. Кажуть, що площу будували як плац для щоденного розводу варти. Проте невдовзі її було забудовано багатими спорудами з лавками й готелями, і вона перетворилася в міську площу з відповідною назвою — Тверська. Тепер у рідотній каші з розталого брудного снігу й сміття тут стояли п'ять-шість візників, а від тих, які хвацько проносилися вулицею, зусибіч розліталася грязюка.

У 1807 р. у будинку генерал-губернатора було освячено **церкву в ім'я Олександра Невського** (з її обновленням у 1892 р. церква отримала назву Олександра Невського і преподобного Сергія).

Вже внизу на розі Тверської та Охотного ряду Щепкін показав поетові кондитерську Педотті (пряники від Педотті були в московській моді саме у 50-х рр.) і булочну Весселя. Рекомендував, як кращі в Москві. Проте зупинятися не стали, а перед їхніми очима вже відкрилася панорама на Кремль і Манеж.

Праворуч — масштабна, з величною колонадою будівля Московського університету, де працював Бодянський, а раніше — Михайло Максимович. Між Моховою й Александрівським садом красиво височіла

церква Великомученика Георгія, що здавна була університетською. Коли у 1837 р. було відновлено після наполеонівського нашестя церкву мучениці Тетяни, чимало студентів і викладачів за звичкою продовжували ходити у Георгієвський храм. Александрівський сад будувався з 1819 до 1823 рр. під керівництвом Осипа Бове, і Михайло Щепкін ще застав завершальні роботи, коли приїхав до Москви. Він розповів Шевченкові, що раніше тут протікала річка Неглинка, вмурована в підземну трубу. Сад виник не з добра. З часом річка обміліла, зацвіла й стала заболочуватися, в неї почали викидати сміття, вода позеленіла й смерділа. З цим не стали миритися, і Бове розбив сад, який відразу полюбили москвичі.

Ліворуч перед друзями відкрилася інша вражаюча картина — понад столітній Охотний ряд з безліччю лавок, прилавків, торгових рядів, складів, лабазів, комор, льохів, харчевень, трактирів, з людським мурашником. Шевченків сучасник москвознавець Петро Вістенгоф писав: «Туда стекаются хозяйки, дворецкие, повара и кухарки. Кто бежит и несёт ногу копченой ветчины, кто тащится, едва передвигаясь под тяжестью нагруженных кульков, из которых торчит и нос испуганного петуха, и печальное рыло поросёнка...» А над усім цим вивищувалася **церква Параскеви П'ятниці** — покровительки торгівлі і торгівців, на яку набожно хрестилися м'ясники. У московському народі говорили: «Охотный ряд, кишки говорят, язык песни поёт, брюхо радуется» або: «Без ряда Охотного не съешь куска плотного».

Зараз — Піст, і в Охотному ряду переважають рибні ряди. Жива риба вільно плаває у величезних кадобах. Срібним розсипом приваблює тюлька. Пахне сайками та млинцями з ікрою та цибулею. На санях і телігах — запарники[1] й бутелі з квасами та збитенями... У лавках, звичайно, нічого скоромного, зате безліч бубликів різних сортів — цукрових, гірчичних, макових, солоних... А в медовому ряду — мед малиновий, гречаний, вересовий, липовий... Так само людно було у грибників і майстрів квашення капусти...

Щепкін мало не повернув у бік Охотного ряду. Недарма про нього розповідали анекдот, який записав Олександр Афанасьєв: «После долгого рассуждения вздумал он на именины своей невестке подарить букет свежих цветов и отправился покупать их, но идти случилось ему мимо Охотного ряда: как утерпеть, как не соблазниться и не зайти. Зашёл — и воротился к имениннице с четвертью отличной телятины взамен букета».

Та цього разу Михайло Семенович схаменувся й повів свого друга до Кремля, потім друзі подивилися, щоправда здалеку, на будівництво храма

[1] Посуд для розчини, запáри.

Христа Спасителя. У 1956 р. художник Михайло Хмелько написав цікаву картину, що офіційно називалася «Т. Г. Шевченко і М. С. Щепкін оглядають Кремль у Москві», написану в дусі того часу. Неозброєним оком видно, що поет і художник аж ніби демонстративно повернулися спинами до Кремля з його величними, прекрасними соборами і стурбовано та замислено споглядають простір над вантажником, який піднімає по сходах чималий лантух. Іван Волошин писав у брошурі «Т. Шевченко і М. Щепкін»: «Шевченко й Щепкін на набережній Москви-ріки дивляться на тяжку, виснажливу роботу вантажників. Скільки співчуття до них читаємо ми у погляді поета й глибоких роздумів у злегка примружених очах старого актора! І сірий, тьмяний колорит картини ніби підкреслює сумний настрій обох спостерігачів». Саме цей соціально-класовий акцент особливо підкреслювався. Кажучи словами Шевченка, «все б то це нічого», проте картину варто було б назвати інакше. Дрібні парадокси соціалістичного реалізму...

Церкви на вулиці Ільїнка

«Вийшов я на Ільїнку»

Після відвідин Кремля вже без Щепкіна — 20 березня 1858 року — Шевченко попрямував через Красну площу на Ільїнку[1]. Вулиця відома з XVI століття, а назву отримала від Ільїнського монастиря XV століття. У 1626 р. монастир було закрито, а **церква Іллі Пророка**, що знаходилася на його території, стала приходською. Її обновили у 1854 р., тобто незадовго до приїзду Шевченка до Москви. В адміністративних документах того часу церква була записана так: «Пророка Ильи, что на Новгородском подворье на Ильинской улице». Ліворуч по ходу Шевченка відразу за Вєтошним провулком. Вулиця Ільїнка славилася грандіозним Гостинним двором, який разом із храмом Василя Блаженного, наснився Шевченкові ще на засланні 7 липня 1857 року. Взагалі Ільїнка була суціль торговою, забудованою магазинами, лавками, коморами, конторами; тут торгували оптом і в роздріб, сировиною й усілякими товарами російськими й привізними, європейськими й азіатськими. Кажуть, що за катерининських часів біля лавок на Ільїнці взимку проходили наймодніші гуляння московської аристократії, і тодішні волоцюги призначали тут побачення. Місцеві купці навіть скаржилися цариці, що франти й «амурщики» постійно «галантонять»[2] й заважають працювати.

---

[1] Нині Ільїнку включено до заповідної території ансамблю Московського Кремля.

[2] Залицяються. Від слова *галантний* — вишукано чемний, люб'язний.

У середині XIX століття модники «галантолили» на Кузнецькому мосту та на Петрівці. На Ільїнці дедалі більше вкорінювалися банки, і вулиця нагадувала, що Москва стає діловим і фінансовим центром Росії.

Привертала увагу масштабна будівля Нової біржі. Шевченко тільки раз ужив у своїх творах слово «біржа» та й то, пояснюючи, як зайти до петербурзької Академії наук, «у ту, що коло біржі». Площа навпроти біржі на Ільїнці заповнена візниками — пасажир тут небідний.

Тарас Григорович зняв шапку, витер чоло й потилицю. Розпогодилося, хмари розійшлися, відчутно потеплішало (о другій годині було близько 8° за шкалою Реомюра). Шевченко зацікавлено зупинився біля водозбірника — сьогодні він уже бачив великий резервуар з водою біля Тверських воріт. Звідси від'їжджали водовози і розходилися водоноси. «Тече вода і на гору багатому в хату». Москва налагоджує водопостачання... Ліворуч стояла **церква Козьми і Даміана**, а трохи далі навпроти Іпатьївського провулка впадала у вічі висока блідо-блакитна **церква — Микола «Великий Хрест»** кінця XVII століття з величезним хрестом з часточками мощей. («Николай Чудотворец, именуется „Большим Крестом“, на Ильинской улице»). Витонченість форм і повітряність прикрас утворювали урочисто-піднесену атмосферу навколо храму на тлі буденних і нецікавих споруд.

У дореволюційному путівнику «По Москве» зазначалося, що в **художньому оформленні Миколи «Великий Хрест» відчувався значний український вплив: «Блестящее убранство храма делает его одним из самых выдающихся художественных памятников Москвы, наглядно показывающим, в чём выразились и куда направились новые вкусы даже тех лиц, которые придерживались старины»[1].**

[1] Церкву було знесено у 1933 р. Поет Юрій Єфремов писав про це у вірші «Никола Большой Крест»:

И выдрана с корнем,
Оторвана с мясом,
Обрушена навзничь немая глава.

И — ах! Пронеслось
По напрягшимся массам,
Услышавшим боль и забывшим слова.
И звезды, блиставшие золотом звезды
С размаха упали на крышу ничком
И в выступ кирпичный уткнулись,
как гвозди,
И купол застрял на уступе торчком.
Так рушилась церковь...

На щастя, було збережено іконостас церкви Миколи «Великий Хрест», який у 1945 р. було передано у Троїце-Сергієву лавру.

На Ільїнці здавна розташувалися кілька постоялих дворів — Воскресенський, Іосифівський, Новотроїцький, Посольський. Прибулі до Москви намагалися поселитися ближче до Кремля й Красної площі. Шевченко пройшов неподалік від «Новоукраїнського постоялого двору», що знаходився в будинку комерційного радника Олександра Торлецького у Великому Черкаському провулку, що виходить на Ільїнку. Тобто 20 березня поет пройшов неподалік від нього. В «Указателе Москвы» 50-х рр. XIX століття зазначалося, що в цьому постоялому дворі «зупиняються приїжджі з Малоросійської губернії». Крім того, гості з України, передусім із Харкова, зупинялися в Нововоронезькому, Новомосковському, Тифліському та Харківському подвір'ях. До Ільїнки примикають з правого боку Хрустальний, Рибний[1], Нікольський та Іпатьївський[2] провулки, що з'єднують її з Варваркою, а з лівого — Вєтошний, Богоявленський і Великий Черкаський провулки, що виходять на Нікольську вулицю.

На Ільїнці я бував безліч разів, бо наприкінці 80-х — початку 90-х рр. минулого століття працював тут. Але тоді не пов'язував її з Шевченком. І тільки півтораста років після поета пройшов його дорогою — Ільїнкою. Вулиця зберегла давній абрис, який насамперед обумовлено Гостинним двором і Біржою, проте після Шевченка їх неодноразово перебудовували, а більшість споруд було взагалі зведено пізніше. Наприкінці Ільїнки, на будинку № 21, нині встановлено дошку з таким текстом: «С давних времён была торговой и деловой улицей со зданиями гостинных дворов, подворий[3], торговых домов, банков и страховых контор».

Церква Богоявлення Господнього

(Богоявленський пров., 2, буд. 4)

«Пісний обід у Троїцькому трактирі»

Перебуваючи на Ільїнці, відкрив для себе, що Тарас Григорович не міг не бачити вже 21 березня Богоявленський чоловічий монастир із **храмом Богоявлення Господнього** ліворуч по його ходу ближче до Ніколь-

[1] У ньому знаходилася **церква Успіння Пресвятої Богородиці**.

[2] У ньому знаходилася **церква Іпатія Чудотворця**, відома з 1472 р. У 1929 р. до Московської міської Ради прийшов лист, у якому зазначалося, що церква «розташована навпроти будинку ЦК ВКП(б) і своєю присутністю впливає на невелику частину політично відсталого населення». Після цього церкву поетапно зносили.

[3] За шевченківських часів у районі Ільїнки й Варварки розташовувалося понад 10 постоялих дворів.

ської вулиці, що зберігся донині. Тим більше, що поет побував на Ільїнці вдруге 22 березня, пообідавши у знаменитому на всю Москву Троїцькому трактирі, що знаходився неподалік від монастиря. Богоявленський чоловічий монастир було засновано ще наприкінці XIII століття, а за часів Шевченка на його території знаходилося кілька церков. В «Алфавитном указателе к плану Городской части» читаємо: **«Богоявленский мужской монастырь. В нём церкви: Богоявления Господня; Георгия Победоносца; Казанской Божьей Матери; Рождества Иоанна Предтечи; Спаса Нерукотворного образа на Никольской улице и в Богоявленском переулке»**.

Богоявленський собор перебудовувався у 1747 р., у 1754 р. південний вівтар нижнього храму в ім'я Святого апостола Іакова було перетворено у ризницю. У 1904 р. на цьому місці освятили **храм святителя Феодосія Чернігівського.** Після 1917 р. було закрито, а з другої половини 1980-х рр., уже на моїх очах, його реставрували. Пам'ятаю, як у 1991 р. Російській православній церкві було повернуто нижній храм з престолом Казанської ікони Божої Матері, а в 1998 р. — верхній, з головним престолом Богоявлення. Звертаю увагу на те, що у верхньому храмі **приставний престол присвячено священомученику Володимиру митрополиту Київському.**

Тепер при соборі знаходиться Московська регентсько-співоча семінарія.

Коли 21 квітня 2006 року, у Страсну п'ятницю, я зайшов до собору, йшла служба, і церковний хор співав так пронизливо-скорботно, що мені подумалося: «Шевченкові сподобалося б».

Печально й світло зоріла на людей Богоматір, і згадався Шевченко, який якось зазначив, що хотів би описати серце матері за життям Матері Спасителя.

Бо за сином
Святая мати всюди йшла,
Його слова, його діла —
Все чула, й бачила, і мліла,
І мовчки трепетно раділа,
На сина дивлячись...

Богоматір перша серед людей «зріла» самого Бога на землі, передбачила месію:

«Чи чуєш ти, моя Маріє?
Месія прийде!» — «Вже прийшов,
І ми вже бачили месію!»

Богоявленський собор є унікальним ще й тому, що в його нижньому ярусі до цього часу збереглися фрагменти білокам'яних стін церкви XIV сто-

ліття, закладеної ще Іваном Калитою. Москвознавець Катерина Кравцова захоплено пише: «Таких місць у Москві вже вдень з вогнем не знайдеш! Лише тут та ще хіба у Китай-городі в переході»[1]. Кажуть, що ці старовинні білі камені приносять удачу.

Шевченко обідав у Троїцькому трактирі[2] один — обід був «пісним» з нагоди останнього дня Великого посту[3]. Про його розташування в коментарях до 5-го тому творів Шевченка говориться дещо мудрувато: «Троїцький трактир знаходився на правому березі річки Неглинної (захованої тепер у підземну трубу), на шляху з Кремля в район міста, що звався Занеглинням і заселявся в основному ремісниками». Простіше буде сказати, що Троїцький трактир, який особливо славився у 40-х рр. XIX століття, передусім, серед купецтва, знаходився на вулиці Ільїнці навпроти Біржі. Зауважимо, що це далеченько від будинку Аксакова. Аби дістатися сюди, треба було вийти чи виїхати на Тверську і нею простувати до Красної площі, або спуститися Тверським й Нікітським бульварами у район Арбату, а далі — Великою Нікітською чи Воздвиженкою. Можливо, Щепкін їхав у своїх справах і підвіз Шевченка ближче до Красної площі, не виключено, що поет сам прогулявся Москвою, розставшись біля будинку Аксакова зі Щепкіним, але Шевченко нічого не писав про це в щоденнику.

Досить далека й несподівана Шевченкова прогулянка до Троїцького трактиру, щоб пообідати, здається навіть загадковою. Чому в Троїцькому? Тарас Шевченко міг пообідати значно ближче й швидше. На той час у Москві було понад сотня трактирів, а три найзнаменитіші — трактири Гуріна, Єгорова та «Саратов» — знаходилися в самому центрі. Скажімо, трактир Єгорова в Охотному ряду славився на всю Москву млинця-

[1] Кравцова Е. М. Москва. 100 удивительных мест и фактов, которых нет в путеводителях. — М.: Эксмо, 2008. С. 225.

[2] Слово «трактир» (від латинського tracto — «вгощаю») з'явилося в московському побуті наприкінці XVIII століття. Трактири почали поширюватися з другої половини XIX століття (до цього, з 1533 р. існували кабаки). Під час російсько-японської війни на початку XX століття більшість трактирів стали називатися ресторанами. Оскільки торкнувся цієї теми, скажу, що серед старовинних московських кабаків був один під назвою «Хіва». Москвознавець Іван Кондратьєв вважав, що ця назва пішла від українського слова «хіба»: «Тут преимущественно пили хохлы. Нынешняя улица Хива получила название от кабака». (У 1918 р. вулиця Хіва була перейменована на Добровольчеську. Знаходиться в Таганському районі Москви).

[3] У спогадах Олександра Афанасьєва-Чужбинського є цікавий епізод, що розповідає, як Шевченкові сподобалися пісні обіди в Києві у його знайомих: борщ з сухими карасями, пшоняна каша, зварена на раковій юшці з кропом: «Після того кілька разів, за бажанням Шевченка, ми ходили обідати в пісні дні до старих...»

У повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» є такі рядки: «Постный обед, а в особенности постный борщ, который едва ли едал и сам великий знаток и сочинитель борщей, гетман Скоропадский, так на меня подействовал, что я, проснувшись после этого постного обеда, часа два по крайней мере лежал, что называется, пластом».

ми, розтягаями й рибними стравами. Трактир Тестова — національною кухнею: холодним борщем з осетриною, солянкою, поросям із кашею, кулеб'якою. У народі жила приказка: «Хочешь проку да сговора, начни у Тестова, кончи у Егорова». Але Шевченко прямує до Троїцького трактиру, значить, він хотів відвідати саме його. Може, він побував у Троїцькому ще у 40-х рр., коли слава трактиру була в зеніті? Тим більше, що трактир був відомим саме пісними стравами, а в 1844 і 1845 рр. Шевченко перебував у Москві також у дні Великого посту. Може він звернув увагу на Троїцький трактир під час прогулянки Ільїнкою 20 березня? Може, під час цього приїзду до Москви Щепкін чи хто інший порадив поетові скуштувати пісні страви в Троїцькому? Це схоже на правду. Так я писав у книзі «Тарас Шевченко: „Моє перебування в Москві“» (2007). Вже після її виходу в світ, перечитував спогади Олександра Герцена про Щепкіна й раптом звернув увагу на фразу, яку той побіжно кинув, описуючи зустріч артиста в англійському порту Фокстон восени 1853 року: «Он был тот же, как я его оставил: с тем же добродушным видом, жилет и лацканы на пальто так же в пятнах, **точно будто сейчас шёл из Троицкого трактира к Сергею Тимофеевичу Аксакову**» (Виділено мною. — *В. М.*). Герцен, як відомо, емігрував, у 1847 р., а в «Записках актера Щепкина» зустрічаємо фразу, що вже на початку 1830-х рр. Троїцький трактир був звичним для Щепкіна: **«Мы отправились в Троицкий трактир**, где заняли наверху свободную комнату и велели давать обедать». Сумнівів не залишилося! Напевне, що саме Щепкін, як тільки вони вийшли від Аксакова, настійно порадив Шевченкові поласувати пісними стравами саме в Троїцькому трактирі.

Ось що писав про нього московський побутописець Петро Вістенгоф: «Трактиры и рестораны рассыпаны во всех концах города, но лучшие из них сосредоточены около присутственных мест, Кремлёвского сада и **на Ильинке, где находится знаменитый Троицкий трактир, посещаемый всеми сословиями города и имеющий всегда огромное число посетителей.** Во время великого поста люди высшего общества не стыдятся приезжать сюда обедать, потому что здесь вы найдёте лучшую рыбу, свежую икру и всё, что только можете вздумать роскошного для постного русского стола» (Виділено мною. — *В. М.*).

Для пісного столу можна було також замовити й простіші, але не менш смачні блюда — манну кашу з грибами, пиріжки з капустяних листків, зварені в маковому соку, горох, протертий через решето, всілякі каші та щі, борщ із грибами, картоплю варену, смажену, печену й у вигляді котлет під соусом, різноманітні вінегрети й киселі...

У рідкісному виданні «Юмористический очерк Москвы и Петербурга» було вміщено таку характеристику Троїцького трактиру: «Лежит в Китай-городе, на Ильинке, против Гостинного двора. Заключает в себе

сорок два покоя и славится своими расстегаями, чаем и портретами полового, когда-то прослужившего пятьдесят лет в этом заведении. Главное место торговых сделок. Пироги из налимьих печёнок и стерлядь по-русски. Требовать прейскурант во избежание забывчивости половых. Музыка считается здесь одним из семи смертных грехов... и поэтому органа нет».

Звернули увагу на те, що Троїцький трактир славився **чаєм?** У книзі «Чай в Москве», що вийшла в Москві 1880 р., читаємо: «Войдёмте в знаменитый Троицкий... Ловкая прислуга, все чистые ярославцы, мигом снимет с нас шубы, учтиво укажет, где удобнее сесть, если мы среди множества гостей затруднимся с выбором места, расстелет салфетку на красной ярославской скатерти, покрывающей стол, и произнесёт обычное: «что прикажете?» Разумеется, чаю. Полюбуемся ловкостью, с какою половой несёт в одной руке поднос, уставленный посудой, а в другой два чайника...»

Мабуть, Шевченко застав у Троїцькому трактирі знаменитого полового. Впродовж багатьох років „половиx" тут справді набирали лише з ярославців, і вони носили дорогі білі сорочки з голландського полотна. У московському жаргоні тих часів існувало навіть слово «белотелец», яке стосувалося саме ярославських половиx[1]. Напевне й Шевченко випив у Троїцькому чаю. Стосовно того, що в цьому трактирі не було музики, то це також виділяло його серед інших подібних закладів, які, частіше за все, мали гучний музичний супровід. Скажімо, в згаданому «Юмористическом очерке...» про Новомосковський трактир біля Красної площі зазначалося: «Для глухих этот трактир может принести некоторую пользу, так как оркестрион своим рёвом подействует на какую угодно глухоту».

Троїцький трактир потрапив до новітнього лінгвоенциклопедичного словника «Язык старой Москвы» Володимира Єлістратова, в якому читаємо: «Один из самых знаменитых трактиров, наряду с Гурина и др. в Москве (на Ильинке). Упоминается многими авторами, например, А. Сухово-Кобылиным в „Свадьбе Кречинского": „Я тоже, Михайло Васильевич, исполнив приказания, завернул в Троицкий..."» Нагадаю, що «Свадьба Кречинского» була поставлена у 1855 р., й Шевченко, на якого доречно було б послатися в подібному словникові, згадує Троїцький трактир практично в цей час. З пошаною згадується Троїцький і в сучасній «Истории Москвы»: «В облюбованный купцами и часто фигурировавший во многих русских романах Новотроицкий трактир

[1] Російський письменник Петро Боборикін писав про свого героя Палтусова з «Китай-города»: «Он любил этих ярославцев, признавал за ними большой ум и такт, считал самою тонкою, приятною и оригинальною прислугой; а он живал и в Париже и в Лондоне».

на Ильинке, где совершались миллионные торговые сделки, считалось необходимым сводить всякого „видного“ иностранца, прибывшего в Москву».

Справді, приводили сюди відомих і шанованих осіб. В одному з сучасних москвознавчих видань зустрів захоплену згадку про те, що в Троїцькому трактирі на Ільїнці у 1818 р. снідав пруський король Фрідріх Вільгельм III, а у 80-х рр. того ж століття — великий князь Микола Олександрович, майбутній російський імператор. Але хто вони у порівнянні з Шевченком...

Церква Живоначальної Трійці у Троїцькій слободі біля Троїцького подвір'я

(2-й Троїцький провулок, 6-6а)

Церква Живоначальної Трійці на Троїцькому подвір'ї виникла у моїй розповіді тоді, коли досліджував Шевченків запис у щоденнику про його прогулянку з Щепкіним 21 березня 1858 року: **«В 10 часов утра[1] не пешком, а в пролетке[2] пустились мы с Михайлом Семеновичем Москву созерцать. По дороге заехали к сыну его Николаю[3]».** Ці слова наштовхнули на встановлення адреси Миколи Щепкіна. Виявилося, що він мав власний будинок (не зберігся) у Міщанській дільниці міста на Троїцькій вулиці. В «Алфавитном указателе к плану Мещанской части» будинок числився

---

[1] На той час у Москві було + 3,6° за шкалою Реомюра, стояла тиха погода, пополудні потеплішало до 8°, подув південно-західний вітер, а на вечір — знову тихо та ясно — + 3°.

[2] Напередодні — 20 березня, — коли Шевченко сам прогулювався Москвою, він записав: «Поутру велел я кучеру вымазать себе сапоги добрым дёгтем». Враховуючи те, що Щепкін не мав свого виїзду (артистка Олександра Шуберт згадувала: «На репетицию едем, бывало, в казенной карете»), можна припустити, що він у той день найняв, можливо, навіть у зв'язку з присутністю Шевченка, кучера, який заразом виконував і дрібні доручення.

[3] Микола Михайлович Щепкін (1820–1886) — відомий російський видавець і громадський діяч, другий син артиста. Користувався пошаною серед московської інтелігенції як чесна і порядна людина. Книгарня Миколи Щепкіна була одним із центрів поширення нелегальних закордонних видань Герцена і Огарьова в Росії. Політична поліція, яка стежила за Миколою Щепкіним, доповідала: «Во время ярмарки в Нижнем Новгороде и в продолжение зимы, один из сыновей Щепкина уезжал из Москвы и, как говорят, развозил несколько тысяч экземпляров запрещённых сочинений...» Незадовго до знайомства з Шевченком — влітку 1857 року — Микола Щепкін разом з дружиною відвідав Олександра Герцена в Лондоні, мабуть, ішлося між ними й про відкриття книгарні в Москві. Книгарню Миколи Щепкіна і Кузьми Солдатьонкова було відкрито у вересні 1857 року, і розташовувалася вона в М'ясницькій дільниці на Великій Луб'янці в будинку Михайла Сисаліна (не зберігся); тепер на тому місці знаходиться будинок № 11 з меморіальною дошкою, яка розповідає, що тут з квітня 1918 року до грудня 1920 року працював голова Всеросійської надзвичайної комісії Фелікс Дзержинський.

під № 15: «Щепкина Николая Михайловича, поручика, на ул. Троицкой». Поруч із будинком (під № 18) знаходилася **церква «Троицы Живоначальной, что в Троицкой, в пер. Большом Троицком»,** яку обов'язково бачив Шевченко. Микола Щепкін мешкав тут уже десять років, з 1848 р. Його дерев'яний будинок стояв на розі Троїцької вулиці, а за ним простягався старий занедбаний садок «с вековыми вязами, клёнами, липами, большой яблоней и старой дикой грушей, полный сирени, шиповников и других кустов, цветущих с весны... **Троице-Сергиевское подворье... примыкало к обширным пустырям, занятым огородами, выгонами, речкой...** и непрерывными садами и пустырями, сливавшимися с полями перед Марьиной рощей, которая в те времена была действительно берёзовой рощей и местом для загородных прогулок... Одним словом, жили мы на краю какого-нибудь провинциального города, в садах и пустырях» (Виділено мною. — *В. М.*). Ці спогади сина Миколи Щепкіна — Миколи Миколайовича Щепкіна[1] — дають уяву про окраїнну Москву часів Шевченка, що значною мірою нагадувала напівселянські оази не так далеко від самого Кремля...

Мабуть, ця місцина припала до душі Шевченкові, який любив такі зелені куточки, тим паче в місті. Знаходячись у Новопетровському укріпленні, засланець зробив 14 липня 1857 року цікавий запис: «Вчера, как я сегодня узнал, несмотря на воскресенье и хорошую погоду, ни один из официю имеющих не появлялся на огороде. Странная, непонятная антипатия к благоухающей зелени. Они предпочитают пыль и несносную духоту в укреплении прохладной тени, цветам и свежей зелени на огороде. Непонятное затвердение органов»[2].

Утім, у контексті цієї книги нам важливо коротко сказати про церкву Живоначальної Трійці та Троїцьке подвір'я.

Церква відома з XVI століття, спочатку була дерев'яною. Повна назва церкви тоді була такою: **«Церква Живоначальної трійці, що за Сретенськими воротами за Земляним містом в новому Троїцько-**

[1] Онук Михайла Щепкіна був помітним громадським діячем дорадянської Росії — гласним Московської міської думи, депутатом Державної думи III і IV скликань, головою Московського комітету партії кадетів. Розстріляний більшовиками восени 1918 року.

[2] У зв'язку з цим поет виклав на папері свою порівняльну характеристику великоросійських і малоросійських сіл, за якою відчувається внутрішній аналіз ментальності та характеру росіян і українців: «... в великороссийском человеке есть врождённая антипатия к зелени, к этой живой блестящей ризе улыбающейся матери природы. Великороссийская деревня — это, как выразился Гоголь, наваленные кучи сырых брёвен с чёрными отверстиями вместо окон, вечная грязь, вечная зима! Нигде прутика зелёного не увидишь, а по сторонам непроходимые леса зеленеют. А деревня, как будто нарошно вырубилась на большую дорогу из-под тени этого непроходимого сада... В Малороссии совсем не то. Там деревня и даже город укрыли свои белые приветливые хаты в тени черешневых и вишнёвых садов. Там бедный неулыбающийся мужик окутал себя великолепною вечно улыбающеюся природою и поёт унылую задушевную песню в надежде на лучшее существование».

му селі біля Неглинних ставків». У камені побудована після пожежі 1688 р. У 1721 р. священиком церкви став Авксентій Малиновський, а потім — його син Федір Малиновський, який був батьком знаменитого історика й археографа Олексія Малиновського[1] та директора Царськосельського ліцею Василя Малиновського, якого зіграв Богдан Ступка у фільмі «1814» режисера Андреса Пустусмяа. Олексій Малиновський народився у березні 1762 року у будинку навпроти церкви Живоначальної Трійці.

Кажуть, що у 1812 р. храм уникнув пограбування. Перебудований у 1851 р., тобто незадовго до того, як його бачив Шевченко. Наприкінці 50-х — на початку 60-х рр. XIX століття у церкві неодноразово бували Щепкін із дружиною та його сім'я. Останній раз перед революцією храм обновлявся на початку XX століття.

Церкву Живоначальної Трійці повернуто Православній церкві у травні 1993 року, з 1995 р. у ній проводиться служба. Нині церква затиснута з тильного боку стандартними будинками, переважно радянської доби, але фасад, який вивищується над тутешньою шаблонно-шклобетонною Москвою з Олімпійським комплексом, переконливо демонструє переваги храмової архітектури попередніх століть над сучасним містобудівництвом.

На початку XVII століття землі біля церкви на обох берегах річки Неглинної перейшли до Троїце-Сергієвого монастиря. Тут були поселені монастирські служки і селяни, місцевість стала називатися Троїцькою слободою. З 1815 р. Троїцьке подвір'я було резиденцією московських митрополитів. Вже тоді народилася традиція, за якою до сьогоднішнього дня московські першосвятителі є одночасно настоятелями Свято-Троїцької Сергієвої лаври. У листопаді 1917 р. Троїцьке подвір'я стало місцем перебування Патріарха Московського і всея Русі Тихона.

Відомо, що навесні 1922 року було арештовано наближеного до патріарха монаха Акемподиста Телєгіна, який заявив протест радянській комісії, що вилучала церковні цінності. 30 квітня 1922 року газета «Правда» розповідала про допит цього мужнього монаха:

«Я по убеждению монархист, — заявляет иеромонах Чудова монастыря Телегин.

— К партии принадлежите?

— Нет, я беспартийный... служитель престола.

Трибунал заинтересовался столь неожиданно вынырнувшим монархистом.

[1] Малиновський Олексій Федорович (1762–1840) — історик, москвознавець, перекладач, сенатор, академік, голова Товариства історії і старожитностей російських.

— Как же вы монархист, когда монарха нет? Ведь апостол Павел говорит: повинуйся существующей власти.

— Я и повинуюсь: живу тихо, смирно, как все смертные, власти не касаюсь.

— Где же вы служите?

— Был штатным священником первой Донской казачьей бригады. Теперь служу в домовой церкви патриаршего подворья.

— Это вы там оскорбили комиссию?

— Да, я назвал членов ее грабителями и насильниками. Я служитель престола, и мне очень тяжело, когда отбирают священные предметы».

Невдовзі було арештовано і патріарха Тихона. В одному з документів читаємо:

«В ночь на 19 мая из Троицкого подворья был вывезен Святейший Патриарх Тихон. Перевезенный в Донской монастырь, Патриарх был заключен под строжайшей охраной, в полной изоляции от внешнего мира, в небольшой квартирке над монастырскими воротами, в которой раньше жили архиереи, находившиеся на покое. Только один раз в день, в 12 часов, заключенный Патриарх выходил на балкон; каждый раз при этом он видел вдали группы людей, склонявших головы при его появлении; им он издали посылал благословение».

Після довгих років спустошення (1923–1992) у листопаді 1992 року Троїцьке подвір'я передано Свято-Троїцькій Сергієвій лаврі. Наступного року Лаврі повернуто церкву Живоначальної Трійці. На території подвір'я діє **церква Сергія Радонежського,** переосвячена з церкви Петра і Павла у 1813 р. Троїцьке подвір'я успішно відбудовується. При ньому працює одна з кращих у Москві церковних книгарень «Троїцька книга».

Церква святого Тихона Амафунтського на Арбаті

(знесена у 1933 р.)

«Труна була поставлена в церкві Тихона на Арбаті»

27 квітня 1861 року труна з прахом Шевченка у супроводі Григорія Честахівського та Олександра Лазаревського прибула залізницею до Москви на Миколаївський двірець, опісля її було перевезено до арбатського храму Святого Тихона Амафунтського. Все, що відбувалося далі, вміщувалося в кількох фразах. Скажімо, в «Шевченківському словнику», виданому у 1977 р., читаємо: «Через Москву навесні 1861 домовину з тілом Шевченка везли з Петербурга на Україну. 27.IV. її привезли до Москви і встановили

в церкві Тихона-чудотворця біля Арбатських воріт[1]. З поетом прощалося багато москвичів».

У наукових працях інформації містилося не набагато більше. Так, у грунтовній біографії Павла Зайцева «Життя Тараса Шевченка», завершеній у Львові 1939 р., серед докладностей і подробиць останнього періоду життя й смерті та похорон Кобзаря, читаємо енциклопедично скупе повідомлення: «27 квітня тлінні останки поета прибули до Москви, де їх внесли до однієї з церков. Зустріч була урочистою. Відправлено панахиди». Євген Кирилюк у праці «Т. Г. Шевченко. Життя і творчість» (1959) взагалі не згадав про арбатський храм, зазначивши лише, що труну з тілом поета «поїздом відправлено до Москви». Відкриємо тепер офіційну радянську «Біографію» поета (1984): «27 квітня останки Шевченка прибули до Москви; домовину перевезено з вокзалу на Арбат і встановлено в Тихонівській церкві. З прахом небіжчика приходили прощатися численні москвичі, серед них видатні вчені — О. Бодянський та М. Тихонравов. Відбулася панахида при значній кількості народу». У біографії Павла Федченка «Тарас Григорович Шевченко» (1989) відзначено: «У Москві, в Тихонівській церкві на Арбаті, ще раз відбулася багатолюдна урочисто-траурна панахида, після якої труна знову була поставлена на кінні дроги і в супроводі Г. Честахівського та О. Лазаревського відбула на Україну». Навіть у книзі І. Карабутенка, О. Марусича, М. Новохатського «Шевченко в Москве» сказано так само коротко: «В Москву труна прибула 27 квітня. З вокзалу її перевезли на Арбат у церкву Тихона. Попрощатися з покійним прийшли багато москвичів...» У скрупульозній праці Зінаїди Тарахан-Берези «Святиня» (1998) є тепла фраза про те, що москвичі «в тихій задумі прощалися з ним назавжди в церкві Тихона-чудотворця на Арбаті». Нарешті, в енциклопедичному літописі життя й творчості поета «Труди й дні Кобзаря» Петра Жура, виданому в Києві у 2003 р., читаємо те саме: «27 квітня. Труна з тілом Шевченка прибула до Москви, її перевезли на Арбат і поставили в церкві Тихона. З тілом покійного прощалось багато москвичів, прийшли вклонитися вчені О. М. Бодянський, М. С. Тихонравов. Відбулася багатолюдна панахида».

Така дивовижна скупість інформації пояснювалася практично повним браком джерел про перебування праху Шевченка на Арбаті. Власне збереглося **єдине (!), дуже коротке (!) свідчення,** з якого й черпали всі шевченкознавці. Розповім про нього. У 1898 р. Олександр Лазаревський опублікував у «Киевской старине» листи Григорія Честахівського про похорон

[1] У XVIII і XIX століттях церкву часто саме так і називали: «Тихона чудотворця біля Арбатських воріт». Арбатські ворота знаходилися в стіні Білого міста, яку розібрали наприкінці XVIII століття.

Тараса Шевченка, написані у 1861 р. У невеличкій передмові до цієї публікації він окремо згадав про перебування домовини з тілом поета в Москві: **«Прямо со станции железной дороги гроб был перевезен и поставлен до следующего дня в церкви *Тихона на Арбате*.**

Это обстоятельство хорошо помнит и Н. В. Шугуров[1], тогда студент Московского университета[2]. В церкви телу поэта кланялись О. М. Бодянский и Н. С. Тихонравов (хорошо его помню по хромоте)[3]. Других посетителей из тогдашнего московского учёно-литературного мира что-то не помним, кажется, их и не было»[4]. З останньої фрази зрозуміло, що Лазаревський прямо залучає до своїх спогадів Шугурова, з яким, безперечно, радився з цього приводу. Проте це зовсім не означає, що сам Микола

---

[1] Шугуров Микола Васильович (1843–1901) — юрист і літератор, збирач української старовини. У Московському університеті входив до Української студентської громади, до 1866 р. був її бібліотекарем. Після закінчення університету, де слухав і лекції Осипа Бодянського, працював у Московському окружному суді. Після цього — товариш прокурора у Симбірську, де прокурором був Валеріян Родзянко, колега Шугурова по Українській студентській громаді. Пізніше Шугуров переїхав в Україну, був призначений товаришем голови Одеського окружного суду, потім переведений у Стародуб на Чернігівщину, де працював товаришем голови суду.

Наприкінці 1874 р. Шугурова було прийнято в дійсні члени південно-західного відділу Географічного товариства (в Києві), зорганізованого відомими українськими діячами з метою наукового дослідження історії України, був активним членом відділу до його закриття у 1876 р. У 1887 р. за підтримки Олександра Лазаревського Шугурова обрано до Київської судової палати, де він працював ревізором судових установ, а в останні роки життя — головою окружного суду в Ніжині.

З 1888 р. ввійшов до редакційного кола «Киевской старины», в якому залишився до смерті. Вмістив у журналі ряд статей, заміток і рецензій з української історії, етнографії, літературознавства. Миколі Шугурову належить низка відгуків на статті про життя і творчість Кобзаря, в яких він виявив окремі суттєві помилки, що їх припустилися автори надрукованих матеріалів. У 1899 р. Шугуров опублікував спогади Федора Лазаревського про зустрічі з Тарасом Шевченком. Того ж року він передрукував з «Русского архива» спогади Михайла Лазаревського про Тараса Шевченка, вмістивши їх у своєму викладі в часописі «Киевская старина», а також у перекладі українською мовою — в «Літературно-науковому вістнику». У 1900 р. Шугуров уперше опублікував в «Киевской старине» невеличкі спогади знайомої поета Варвари Карташевської про сватання Шевченка до Ликерії Полусмакової. До цього часу не втратили наукового значення публікації Шугурова про деяких маловідомих сьогодні українських діячів XIX століття. Скажімо, статті Шугурова в «Киевской старине» про Іллю Тимківського — доктора права і філософії, професора Харківського університету, засновника престижної Новгород-Сіверської гімназії, старшого дядька Михайла Максимовича — цитуються нині в новітніх дослідженнях.

27 квітня 1861 року Микола Шугуров брав участь у перевезенні домовини з тілом Шевченка з вокзалу до церкви Тихона Амафунтського на Старому Арбаті. До речі, цей факт не знайшов відображення в «Шевченківському словнику», в якому йдеться про Шугурова, а в «Трудах і днях Кобзаря» Петра Жура його ім'я навіть не згадується.

[2] Є дані, що Микола Шугуров вступив до Московського університету лише влітку—восени 1861 року. У цьому випадку, певно, він мав друзів із українців серед студентів. Дане питання, як і вся біографія Шугурова, вимагають докладного вивчення.

[3] Насправді кульгавим був Осип Бодянський.

[4] Письма Честаховского, писанные в 1861-м году о похоронах поэта Шевченка // Киевская старина, 1898. Т. LX. С. 168.

Шугуров залишив окремі спогади про московську панахиду, як твердили автори книги «Шевченко в Москве»[1].

Практично повна відсутність інформації про перебування труни з прахом Шевченка в Москві не може не дивувати. Більше того, цей історіографічний феномен вражає, бо маємо справу з унікальною документальною лакуною в біографії українського генія. У розпорядженні шевченкознавців знаходяться численні документи й спогади про похорон поета в Петербурзі. Так само — про перевезення його праху з Москви в Україну. Лише московський епізод у цій посмертній дорозі зафіксовано в одній-єдиній побіжній згадці Лазаревського. Все мало бути інакше! Журнал «Основа», друкуючи в червні 1861 року докладну статтю про проводи тіла Шевченка з Петербурга до Москви, обіцяв подальшу розповідь після **«отримання докладного опису проводів Шевченка від Москви до нової його могили і промов, сказаних над ним у Москві...»** (Виділено мною. — *В. М.*). Втім, у московських газетах не з'явилася навіть інформація про панахиду, хоча це було загальноприйнято. Скажімо, незадовго перед цим, у січні 1861 року, газета «Московские ведомости» двічі повідомляла про привезення до Москви праху Шевченкового знайомого Костянтина Аксакова, називала церкву, в якій відбулася панахида.

Про виступи на панахиді в арбатському храмі не могло бути й мови, в Москві з промовами було сутужно навіть на похоронах. Скажімо, Осип Бодянський занотував у щоденнику, як на похоронах колишнього міністра народної освіти Сергія Уварова у вересні 1855 року було заборонено виступити Грановському, Погодіну, Шевирьову та ін.: «...владыка (митрополит. — *В. М.*) не согласился, считая это языческим обычаем. Даже за заставой не позволено было излить своего красноречия нашим витиям...» Коли в жовтні того ж року ховали Тимофія Грановського, то відбулася панахида в університетській церкві, а потім студенти несли труну аж на П'ятницьке кладовище: «На другой день попечитель (Назимов. — *В. М.*), призвавши в одну из аудиторий деканов, несколько профессоров и студентов, стал выговаривать им за венки (лавровые), которыми накануне забросали Грановского при опущении в могилу гроба его. „Это обычай решительно языческий, противный нашей церкви"». Відома реакція обуреного Бодянського: «Что прикажете делать с такими головами? А туда же ещё со ссылками на историю!»[2]. Не випадково під час студентських заворушень восени 1861 року демонстрація на могилі Тимофія Грановського з забороненими промовами була однією з найбільш протиправних.

---

[1] Карабутенко И., Марусич А., Новохатский М. Шевченко в Москве. С. 99, 215. Автори цієї книги переплутали прізвища Шугурова, назвавши його Шунгуровим, і Тихонравова, назвавши його Тихомировим.

[2] Бодянский О. М. Дневник. 1852–1857. С. 175–176, 186.

Отже, не було жодних промов. Але і в цьому випадку мала б обов'язково бути якась інформація — її немає, **принаймні, її досі не знайдено**. Відомо, що в Києві генерал-губернатор міста Іларіон Васильчиков та митрополит Арсеній дозволили поставити домовину в церкві Різдва Христового на Подолі лише за умови, щоб у ній не виголошувалися промови. Така сама ситуація могла бути і в Москві з церквою Тихона Амафунтського. Але чому тоді поліцейське регламентування Шевченкових проводів у місті не знайшло відбиття в пам'яті й спогадах очевидців? Ніде й ніколи жодного слова про це не залишили Осип Бодянський, Григорій Честахівський і Олександр Лазаревський. Честахівський, який писав у своїх листах про перевезення праху поета, свою розповідь почав лише з 3 травня 1861 року, коли «Кобзар наш дужий став на рідну землю Українську, а я став навколішки і тричі вклонився рідній неньці Україні й тричі поцілував її святу землю од себе і од рідних дітей її, котрі свято почитають її, проживаючи на чужині далекій»[1]. У спогадах, написаних кілька десятиліть потому, Честахівський навіть не згадав про Москву: «...я одержав від начальства дозвіл на двадцятивосьмиденну відпустку в Київську губернію і, прибувши у місто Київ, передав тіло поета в повне розпорядження його братам і сестрі, які поставили труну поета в церкві Різдва на Подолі...» Спогади Лазаревського — «Гроб Т. Г. Шевченко в Киеве, у Христорождественской церкви (7 мая 1861 г.)» вже самою назвою говорять про те, якому відрізкові шляху поетової домовини приділив увагу автор.

Може друзі й знайомі Шевченка, які вже прочитали в «Основі» масштабну й хвилюючу розповідь про похорон поета в Петербурзі, не знайшли за потрібне описувати московський епізод у перевезенні його праху? Так я писав у книзі «Тарас Шевченко: „Моє перебування в Москві"», що вийшла у світ у 2007 році. Яке щастя тепер зізнатися в неточності припущення, що нам залишилося тільки одиничне свідчення Олександра Лазаревського! Виявилося, що Григорій Честахівський також залишив **дуже важливе пряме й конкретне свідчення!** Його знайшов невтомний Сергій Гальченко серед шевченківських документів, що наприкінці 2006 року повернулися в Україну з Української Вільної Академії Наук у США[2].

Чудо сталося так. У червні 2007 року в кабінеті Сергія Гальченка в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України в присутності відомих учених, професорів Михайла Наєнка та Володимира Панченка завів я розмову про московське перебування поетової домовини, і раптом, абсолютно несподівано, спокійно-врочистий Гальченко вручив мені запис Григорія

[1] Письма Честаховского, писанные в 1861 году о похоронах поэта Шевченка // Киевская старина, 1898. № 2. С. 168–169.

[2] Про непросту долю цих документів Сергій Гальченко докладно розповів у газеті «Слово Просвіти» (22–28 березня 2007 року).

Честахівського, який наводжу повністю з мінімальним стилістичним редагуванням:

«Учора у вечері в 6-ть часів підняли ми з станції нашого дужого батька Тараса і повезли: по Цвітному, Страсному, Нікітському і Тверскому бульварах і поставили його в маленькій церковці Св. Тихона на Арбатськой площаді.

Люди, які йшли, мандрували за Кобзарем, більш усього було студентів, небагацько охвицерів і чотири завзятих панночки. Вони шкварили пихтурою од самісінької станції аж до церковки Свят. Тихона. Як везли Кобзаря, то люду приставало все більше, все більше й більше» (Виділено мною. — *В. М.*).

Далі Честахівський писав, що неподалік, «саженів з 50-т», від Сухаревої вежі (Шевченко згадував її у своєму щоденнику 13 вересня 1857 року) він побачив у лавочці портрет Пугачова і був таким враженим, що «побіг шукати проміж людом Лазаревського», щоб сказати тому: «Дивися, он Пугачов в кайданах кланяється Тарасові»[1].

Значення цього живого свідчення Григорія Честахівського про перевезення домовини Тараса Шевченка з Миколаївського двірця до храму Святого Тихона Чудотворця на Арбатській площі важко переоцінити[2].

Передусім, уперше чітко вказано шлях, яким везли домовину Шевченка з околиці північного сходу Москви до центру — по Цвєтному, Страсному, Тверському й Нікітському бульварах. На Цвєтной бульвар[3], названий Честахівським першим, траурна процесія потрапила від вокзалу таким шляхом: через вулицю Домнікова (нині Маші Пориваєвої) або через Велику Спаську вулицю на Велику Сухарєву площу й повз Сухарєву вежу (Честахівський зафіксував її у спогадах) — на Малу Сухарєву площу та Садово-Самотьочну вулицю, що є частиною Садового кільця. Звідси процесія круто повернула на південь по Цвєтному бульвару, потім — на захід по Петровському бульвару й перейшла на Страсний бульвар, а далі, як розповів Честахівський, тільки спочатку був Тверський, а затим Нікітський бульвари[4].

---

[1] У поемі Шевченка «Москалева криниця» стосовно часів Катерини II згадано про Омеляна Пугачова (бл. 1742–1775): «пу́гав Пу́гач над Уралом». В Оренбурзькому краї поет познайомився з місцями, де діяли повстанці під проводом Пугачова. Згадка про ці події є в повісті «Близнецы». У книжці М. Полєвого «История князя Италийского, графа Суворова-Рымникского, генералиссимуса российских войск» (СПб, 1843), яку ілюстрував Шевченко, є два малюнки з зображенням Пугачова.

[2] Дуже важливо було б включити цей дорогоцінний документ у нове видання спогадів про Тараса Шевченка.

[3] Бульвар виник у 1830-х рр. і спочатку називався Трубним. У 1851 р. перейменовано в Цвєтной за квітковим базаром, що знаходився біля Трубної площі з 1850 р.

[4] Бульвар одержав назву в 1820-і рр. за вулицею Петровка та площею Петровських Воріт, яку зв'язує з Трубною площею.

Акцентую, що вся дорога від вокзалу до Арбатської площі, що була пройдена людьми пішки, займала близько 6 кілометрів, тож домовина з прахом Шевченка була доставлена в храм Тихона Амафунтського, скоріше за все, після 8-ї години вечора.

У запису Честахівського згадуються «офіцери», які супроводжували труну. Цілком можливо, що це були кадети Олександрівського корпусу, розташованого поруч із храмом Святого Тихона, яких привів учень Осипа Бодянського, педагог Олександр Котляревський.

Свідчення Честахівського повністю підтвердили моє припущення, висловлене в згаданій книзі, що серед учасників зустрічі домовини з прахом поета й панахиди в арбатській церкві Святого Тихона, найбільше було студентів Московського університету. До того ж, він додав надзвичайно важливий штрих: **«Як везли Кобзаря, то люду приставало все більше, все більше й більше».**

Не залишається жодного сумніву, що зустріч Шевченкової домовини в Москві була багатолюдною й гідною.

Утім, там, де до траурної процесії поставилися уважніше, інформація про неї було опубліковано, тобто вона стала доступною відразу, а не півтора століття потому. Скажімо, російський етнограф і фольклорист, співробітник журналу «Современник» Павло Якушкін, який брав участь у зустрічі труни Шевченка в Орлі, 2 травня відправив кореспонденцію до петербурзької «Северной пчелы», й вона була надрукована 29 травня. Якушкін, зокрема, писав: «Много было желающих поклониться праху знаменитого покойника... Тут были и чиновники, и купцы, и офицеры, и простые мужики...» Очевидець залишив чимало цікавих подробиць, про які ми ще скажемо.

Щодо Москви жодного свідчення про панахиду не виявлено. У результаті виходить, що серед учасників прощання з поетом названі лише Осип Бодянський і Микола Тихонравов. Зупинімося на цьому прізвищі. Заради правди слід сказати, що на час смерті Тараса Шевченка двадцятидев'ятирічний історик літератури й археограф Микола Савич Тихонравов (1832–1893) ще не став «видатним ученим», як Осип Бодянський, хоча з 1857 р. був професором Московського університету.

Тихонравов особисто не знав (!) Шевченка[1], і його поява в церкві Святого Тихона могла пояснюватися значною мірою безпосеред-

[1] В «Алфавітному покажчику імен і назв» до академічного видання творів Шевченка прізвище Тихонравова відсутнє. З Шевченком він перетнувся лише віртуально: в листопаді 1858 року разом з поетом та іншими відомими громадськими і культурними діячами Тихонравов підписав уже згаданий нами протест проти антисемітського виступу журналу «Иллюстрация».

Коли Шевченко вперше приїжджав до Москви, Микола Тихонравов мешкав на Знам'янці в будинку Макарова, який виходив безпосередньо на Арбатську площу, а під час приїзду поета у 1858 р. — на Великій Дмитрівці. У 1877–1883 рр. Микола Тихонравов був ректором Московського університету. Випускник університету 80-х рр. князь Борис Щетинін у своїх спогадах називав професора «зіркою першої величини». У 1890 р. він став академіком Петербурзької Академії наук. Відомий працями про М. І. Новикова, М. В. Ломоносова, О. П. Сумарокова,

нім впливом Бодянського. Анітрохи не хочу применшити повагу й увагу молодого російського вченого до великого українця, проте не вважаю переконливим бездумне багатократне повторення саме його прізвища на підтвердження високої шани мислячої Москви до нашого Кобзаря.

Настав час абсолютно впевнено наголошувати на тому, що всі чи майже всі московські друзі й знайомі Шевченка та московські шанувальники його поезії, які на той час були в місті, не могли не попрощатися з прахом Кобзаря! Не могли!

Йдеться, передусім, про друзів і нових знайомих поета по весні 1858 року. Найперший з них — Михайло Щепкін. **Чи міг він пропустити панахиду? Знаючи про його дружбу з Шевченком, ми твердо відповімо: «Ні, ні і ні!»** Як вдалося встановити, в лютому і березні Щепкін грав у спектаклях у Москві, а з 6 березня до 2 травня театри в місті було закрито на час Великого посту і Пасхи. У цей період Щепкін виїздив до Петербурга, але зафіксовано лише його перебування в столиці Росії 22–26 березня. Теодор Гріц, який склав літопис життя і творчості Щепкіна, пропускає в ньому понад місяць — з 26 березня до 2 травня 1861 року, не подаючи жодного факту з цього періоду життя великого артиста[1] (через три дні після від'їзду траурної процесії з Москви — 2 травня Щепкін уже грав у спектаклі).

Отже невідомо, де був і що робив Щепкін 27–28 квітня. Може, виїздив із міста? Може хворів у ці дні? Лише ці дві причини, на мій погляд, могли пояснити відсутність Щепкіна на панахиді. В іншому разі, артист попрощався зі своїм другом, а Олександр Лазаревський не помітив його. Взагалі втомлений і заклопотаний Лазаревський міг не зафіксувати в пам'яті багатьох учасників панахиди або ж просто не знати їх в обличчя. У цьому немає нічого дивного і незвичайного. До речі, ніхто раніше не звернув увагу на те, що Лазаревський приписав кульгавість Тихонравову, тоді як насправді хворі ноги були у Бодянського.

Підтверджує мою впевненість інформація, знайдена в газеті «Московские ведомости» (№ 79 від 8 квітня 1861 року). У коротенькій замітці повідомлялося таке:

«6-го апреля, в сороковый день смерти Т. Гр. Шевченко, некоторые почитатели поэта собрались в церкви Успения (что в Газетном переулке), где и выслушали с благоговением панихиду по покойном поэте»[2].

М. В. Гоголя. Публікував пам'ятки давньоруської літератури. Сигурд Шмідт розповідав мені, що вчений закінчив своє життя (1893) на Арбаті, в будинку братів-видавців Сабашникових (не зберігся), що знаходився поруч із нинішнім театром ім. Євг. Вахтангова.

[1] Гриц Т. С. М. С. Щепкин. Летопись жизни и творчества. — М.: Наука, 1966. С. 666–667.

[2] Вперше опубліковано мною в газеті «Голос Просвіти» (№ 15, 12–18 квітня 2007 р.).

Ця панахида, організована, звичайно, Бодянським, який довго жив у Газетному провулку й знав священиків церкви Успіння Божої Матері[1] (у ній він навіть вінчався), з усією переконливістю свідчить про справді **благоговійне** ставлення московських друзів і знайомих Шевченка до пам'яті про нього[2]. Панахида пройшла за 20 днів до того, як домовину з прахом Шевченка привезли до Москви дорогою з Петербурга в Україну і встановили в храмі Тихона Амафунтського на Арбатській площі.

Якщо москвичі зібралися на панахиду в церкві Успіння Божої Матері, **коли труна з тілом поета ще лежала в холодній петербурзькій землі, то вони у жодному разі не могли пропустити панахиду над прахом Шевченка в арбатській церкві Святого Тихона.**

Ще один дорогоцінний факт, який мені вдалося встановити. У тих же «Московских ведомостях» за 28 лютого 1862 року знайшов я таку замітку: **«Панахида по Т. Г. Шевченке. 26-го февраля исполнился год со дня смерти народного поэта Украины. В этот день небольшое число (40 чел.) поклонников и почитателей таланта Малорусского поэта собрались в церкве Тихона Чудотворца, что на Арбате, и отслужили панахиду скромно и без всяких речей, как это обыкновенно полагается. В этой самой церкви стоял гроб покойного при перевозе тела Шевченка из Петербурга на Украину».**

Таким чином, ставлення до поетових панахид у Шевченковій Москві було святим, а згадка про 40 учасників панахиди в лютому 1862 року, як про «невелике число», напевне, ще раз опосередковано свідчить, що у квітні 1861 року людей було значно більше.

До речі, в лютому 1862-го Щепкін був у Москві (з 17 лютого театри були закриті на час посту й Пасхи), і його участь у згаданій панахиді цілком вірогідна.

Хто міг усе бачити й знати про панахиду над прахом Шевченка? Студенти Московського університету (тоді в ньому навчалося понад 2 тис. чоловік), передусім, із українців, яких було чимало на панахиді.

Бібліотекар Української громади Микола Шугуров свідчив: **«Ми знали напам'ять численні вірші Шевченка і плакали, коли до нас дійшла вістка про його смерть»** (Виділено мною. — *В. М.*). Безперечно, що члени Громади взяли участь у зустрічі труни з поетовим прахом у

[1] Будинок Софії Ігнатьєвої, в якому жив Бодянський, в «Алфавитном указателе к плану Тверской части» числився під № 288, а церква Успіння — під № 282, тобто знаходилася поруч.

[2] Так само можна сказати й про петербурзьких друзів і знайомих поета, в тому числі тих, які на той час знаходилися за межами Росії. Скажімо, сім'я Толстих — Федора Петровича, Анастасії Іванівни та їх доньки Катерини (Юнге) — перебували за кордоном, і Катерина Федорівна згадувала: «Як громом вразила нас нежданa звістка про смерть Шевченка. **На чужині відслужили ми по ньому панахиду,** але в думці були разом з друзями, біля його домовини...» (Виділено мною. — *В. М.*).

Москві й у панахиді в храмі Тихона Амафунтського. Можна також із великою впевненістю стверджувати, що на панахиді було чимало студентів Московського університету з росіян, поляків та інших національностей. Не сумніваюся, що вони запримітили на панахиді значно більше відомих у Москві облич, ніж Олександр Лазаревський, і пропустити улюбленого артиста Михайла Щепкіна вони ніяк не могли. Але, скоріше за все, не здогадалися чи не мали змоги відразу розповісти про це в пресі. Тим паче, що називати публічно прізвища учасників панахиди було небезпечно. Та й у майбутньому, на жаль, ніхто не залишив про цей печальний день спогадів.

Щодо відомих москвичів, то може вони не знали про прибуття домовини з прахом Шевченка на Старий Арбат? Адже в московських газетах немає жодного попереднього повідомлення про цю подію чи наступну розповідь про неї. Разом з тим, важко уявити, що печальна звістка могла обійти друзів і знайомих поета. Тоді чому ми нічого не відаємо про прощання з поетом у храмі Тихона у квітні 1861 року того ж Михайла Щепкіна чи Варвари Рєпніної, багатьох інших московських друзів і знайомих Шевченка? На мій погляд, лише тому, що з причини дивовижного й нез'ясованого збігу обставин про це не залишилося жодного документального свідчення. Таке буває, і вчений має з цим рахуватися. Історик змушений змиритися перед браком звичайного факту, що, здається, вислизнув від обов'язкового тлумачення. Проте письменникові, який узявся б описати московську панахиду в художньому творі, треба було б лише довідатися, чи були московські знайомі Шевченка в той день у місті, і, не вагаючись, «привести» їх на церковну службу до храму Тихона Амафунтського... Не випадково поетично-розкута З. Тарахан-Береза пише, що з поетом прийшли попрощатися не лише Бодянський і Тихонравов, але й «письменники, актори». Втім, Олександр Лазаревський і Микола Шугуров чесно заявили, що інших учасників панахиди вони просто **«не пам'ятали»** і що їх **«здається,** не було». У цих словах відсутня будь-яка категоричність.

До речі, у книзі «Святиня» Тарахан-Береза доречно вміщує малюнок Григорія Честахівського «Домовина Т. Г. Шевченка в церкві», зроблений дорогою з Москви в Україну, в контексті матеріалу про перебування праху поета в церкві Тихона на Арбаті. Хоча малюнок не датований, на мою думку, Честахівський зафіксував поетову домовину саме в цьому старовинному й знаменитому храмі — **першому по дорозі в Україну.** За це свідчить і значний обшир церкви, що відчувається в малюнку. Честахівський зобразив Шевченкову домовину, покриту китайкою, тоді, коли вона залишилася наодинці з Богом, і в атмосфері розлита тиха урочистість цієї миті. Поруч з домовиною лише одна постать, мабуть, священик, а на відстані, скоріше за все, хтось із друзів поета (можливо, Олександр Лазаревський?).

Отже, **домовину з тілом Шевченка було встановлено в храмі, над входом у який був напис: «Церковь Тихона Чудотворца, что у Арбатских ворот».** Назву було дано на честь православного святого, чудотворця Тихона, що народився на острові Кіпр у місті Амафунті, був там єпископом і обернув багатьох язичників у Христову віру (помер у 425 р.). У письмовій спадщині поета немає жодної згадки про цього святого.

За документами церква Святого Тихона Амафунтського відома з 1620 р., проте існувала ще до царів Романових, бо одержувала ругу. Була дерев'яною і в 1629 р. згоріла, після чого збудовано з цегли. У 1689 р. на її місці звели нову церкву, освячену в день пам'яті Святого Тихона 16 червня Патріархом у присутності цариці Софії[1]. У 1756 р. граф Г. І. Головкін прибудував з півдня Воскресенський вівтар, рівновеликий самій церкві. Тому церква Тихона Амафунтського мала незвичайний для православного храму «парний» вигляд, що складався із двох симетричних і майже однакових ззовні половин, північної та південної. Після пожежі 1812 р. храм хотіли знести, але парафіяни його відстояли. У 1813 р. була зведена нова дзвіниця, що відразу зарахувала храм Святого Тихона до того типу московських післяпожежних церков, увінчаних банею без барабана, в яких особливо виразним і красивим був контраст між громіздкістю і важкою лапідарністю об'єму храма та спрямованою вгору стрункою дзвіницею. На превеликий жаль, у сучасній Москві не збереглася жодна з таких унікальних церков.

У Центральному історичному архіві Москви знайшлися документи про те, що у 1861 р. церква була «зданием каменная, с таковою же колокольнею, крепка», престолів у храмі було три: «в настоящей, во имя святого и Чудотворца, Тихона Амафунтского, в приделах: во имя Божией матери, именуемой Утоли мои печали и во имя святителя Николая»[2]. З інших джерел відомо, що в церкві знаходилася ікона «Богоматір Галатська»[3], що нині зберігається в Третьяковській галереї. Москвознавець Іван Кондратьєв наприкінці XIX століття повідомляв у книзі «Седая старина Москвы», що в церкві, крім згаданої ікони «Вгамуй мої печалі» знаходився ще якийсь «найдавніший список». Все це важливо пам'ятати, бо ж і Шевченко в «Археологічних нотатках» описував стародавні церковні книги і предмети, які мали значну історико-культурну цінність. Зовнішній вигляд храма Святого Тихона можна побачити на фотографії другої половини XIX століття та на гравюрі художника Івана Павлова «Церковь святителя Тихона Амафунтского у Арбатских ворот».

---

1 Впродовж довгого часу це всіляко підкреслювалося. Скажімо, в «Путеводителе по Москве», виданому 1824 р. читаємо: «Церковь Святого Тихона Амафунтского, у Арбатских ворот, освящена 1689 года в присутствии царевны Софьи Алексеевны».

2 Центральний історичний архів Москви, ф. 203, оп. 744, спр. 2396, арк. 181–190; ф. 454, оп. 3, спр. 62, арк. 201–205.

3 Назва отримана від Галати — частини Костантинополя.

Мальовничий силует церкви Святого Тихона понад два століття прикрашав Арбатську площу[1], перегукуючись з сусідньою церквою Бориса і Гліба. Разом вони складали архітектурну домінанту площі.

Чому було обрано саме цей храм біля Арбатських воріт? Адже від вокзалу, який розташовувався на околиці північного сходу міста, до центру, тобто до Арбатської площі — чималий шлях і можна було зупинитися, скажімо, в якійсь ближній церкві або, навпаки, відразу перевезти домовину в один із храмів на виїзді з Москви шляхом, що вів в Україну. (У Києві студенти хотіли везти домовину поета до університетської церкви, але митрополит Арсеній визначив для неї парафіяльну церкву Різдва Христового, найближчу до Дніпра, по якому її було відправлено пароплавом до Канева).

Оскільки звістку про смерть Шевченка в Москві першим отримав, очевидно, Бодянський, церкву, скоріше за все, вибирав він. При цьому Бодянський враховував кілька моментів і відомих йому обставин. Серйозним аргументом на користь арбатського храму могло стати те, що Михайло Лазаревський, підстарший з шести братів Лазаревських, який узяв на себе клопоти про перевезення поетового тіла в Україну, мав помешкання в Сивцевому Вражку в будинку Димкової[2], тобто недалеко від храму святителя Тихона. Було зрозуміло, що Олександру Лазаревському, який безпосередньо супроводжував тіло Шевченка, зручніше було зупинитися на Старому Арбаті. (Між іншим, після закінчення університету Олександр Лазаревський з літа 1858 року два роки жив у Москві[3] і також мав тут

[1] Церкву Тихона Амафунтського знесено у 1933 р. Її адреса була — Арбатська площа, 14. На цьому місці збудовано павільйон станції «Арбатська» Фільовської лінії. Начальник будівництва станції Я. Гітман залишив потрясаючу розповідь:

"Приспосабливаясь к трассе, мы избрали отправной точкой для развития работ конец Никитского бульвара (шахта № 36) и **бывшую церковь Тихона на Арбатской площади** (шахта № 37). В отличие от многих других станций геология нашего участка оказалась чрезвычайно благоприятной для строительства. Мы, как говорится, только «замочили пятки» в воде, в то время как наши товарищи по строительству прочих станций захлебывались в плывунах и подземных водоносных грунтах. **Так называемый культурный слой на нашем участке достигал толщины 3–5 метров**. И только на уровне 10,5–13 метров появлялась вода...

Бетонный завод мы устроили в помещении бывшей церкви Тихона. Но мы не сказали, что самые стены церкви использовали как материал для производства бетона. Мы постепенно срезали верхушку церкви и направляли в стоявшую внизу камнедробилку. Таким образом, верхняя часть церкви была своеобразной каменоломней, а нижняя — тепляком для бетонного завода... "Каменоломни" нам хватило только до половины апреля. К этому времени церковь была разобрана окончательно» (Виділено мною. — *В. М.*).

Таким чином, у квітні 1933 року, через сім десятиліть після того, як у церкві Святого Тихона знаходилася домовина з прахом Шевченка, Божий храм було використано для виготовлення бетону в основу московського метрополітену.

[2] Останні роки життя професійний чиновник Михайло Лазаревський, який керував справами та маєтками російського археолога, графа Олексія Уварова, мав у Москві неабиякі зв'язки.

[3] Олександр Лазаревський згадував: «... щодня майже зустрічався я з Тарасом Григоровичем (у Петербурзі. — *В. М.*) до літа 1858 року, коли по закінченні університету переселився разом з музеєм і бібліотекою гр. Уварова до Москви».

знайомства). До того ж, вибір арбатського храму для зупинки й панахиди надавав перевагу, бо з нього легко було виїхати на шлях в Україну. Не виключено, що у Бодянського чи Лазаревських були знайомі або рекомендовані друзями церковнослужителі в церкві Тихона Амафунтського. Не можу не висловити також припущення, що друзі Шевченка, передусім історики Осип Бодянський і Олександр Лазаревський, враховували й те, що біля церкви Святого Тихона стояли козаки Петра Сагайдачного перед штурмом Москви у 1618 р. Напевне, бралася до уваги й престижність Арбату, його близькість до Кремля. Церква Тихона Амафунтського, між іншим, входила до Білого міста, тоді як, скажімо, ближня від неї церква Миколи Явленого на Арбаті вже знаходилася в Земляному місті[1]. Взагалі все, що було пов'язане з похороном Шевченка та перевезенням його праху, друзі намагалися робити найкращим чином і не шкодували грошей.

Про все це я розповів улітку 2005 року видатному арбатознавцеві Сигурду Шмідту, який на той час уже 83 роки жив на Арбаті і знав про нього, здається, все. Сигурд Оттович сказав, що церкви Бориса і Гліба та Святого Тихона були дуже шанованими серед професури та викладачів Московського університету. Це лише підтверджує, що у виборі храму для панахиди значну роль відіграв Осип Бодянський. Зауважу, до речі, що Московський університет і його домова церква Тетяни Великомучениці, як і церква Тихона Амафунтського, знаходилися на території однієї і тієї ж дільниці міста — Тверської. У Тверській дільниці жив і Бодянський. Тому професорові легше було організувати студентів університету для супроводу домовини з вокзалу на Старий Арбат. У цьому супроводі брали також участь викладачі й випускники університету, передусім, вихідці з України, зокрема, славісти, пов'язані з Бодянським.

Відомо, що петербурзькі Шевченкові друзі зібрали на похорон поета та перевезення його праху в Україну більше тисячі карбованців, що складало на той час значну суму. Скажімо, проїзд у потязі з Петербурга до Москви коштував усього 6 крб. 50 коп., дорога від Тули до Орла на конях — близько 122 крб., а горілка для візників на цей шлях — 2 крб. 40 коп. Поетові друзі не допускали в дорозі нічого такого, що могло б зашкодити достойному супроводу його праху[2].

У цьому контексті розповім про цікавий історичний факт. У жовтні 1882 року Микола Білозерський опублікував у «Киевской старине» стат-

---

[1] Церква Тихона Амафунтського якийсь час входила до Міської дільниці разом із кремлівськими соборами і дзвіницею Івана Великого, а затим — до Тверської дільниці разом із храмом Христа Спасителя. Церква Миколи Явленого належала до Арбатської дільниці Москви.

[2] Лазаревський і Честахівський продумали все до деталей, зокрема передбачили гроші не лише на оплату візників і паромщиків на ріках, але й на горілку для візників і змащування дрог у дорозі. Коней на станціях Лазаревський і Честахівський міняли дуже швидко. Російський поет О. Фет у спогадах писав зі слів своєї дружини: «... От Тулы жену мою на каждой станции догонял и затруднял в получении лошадей гроб Шевченка, сопровождаемый ассистентами, перевозившими тело его на юг».

тю «Тарас Григорьевич Шевченко по воспоминаниям разных лиц (1831–1861 г.)», в якій, посилаючись на Михайла Лазаревського, стверджував: «В Москве гроб Шевченка стоял за городом, на дворе какого-то столяра, среди куч стружек; стечение публики было значительное». Якось так сталося, що півтора десятиліття ніхто публічно не заперечив інформацію про заміський двір столяра. У 1893 р. пішов з життя Григорій Честахівський, але залишався Олександр Лазаревський, який нарешті сказав своє вагоме слово. «Гроб Шевченка... среди куч стружек...»? Той, хто супроводжував труну, відповів коротко й категорично: «Это неверно». Його вустами друзі Шевченка, які вклали душу в організацію останньої дороги Кобзаря в Україну, виправили кричущу неточність, що межувала з явною неповагою до їх турбот про перевезення поетового праху до Москви. Здається, першим серед шевченкознавців минулого століття звернув увагу на це Всеволод Чаговець, який писав: «В воспоминаниях В. М. Белозерского[1] есть указание на то, будто гроб поэта пришлось поставить где-то на окраине Москвы, на задворках у какого-то столяра, в сарае, среди всякой рухляди. Это было бы очень обидно за Москву. Но, к счастью, это неправда»[2]. Олександр Лазаревський, як уже відомо, дав абсолютно точну адресу перебування труни з прахом Шевченка — арбатський храм Святого Тихона. Проте, й інформацію, яку розголосив Білозерський, не варто відкидати категорично; цілком можливо, що, виїхавши з Москви, жалобний супровід зупинився, щоб востаннє розпрощатися з прахом Шевченка. (Нагадаю, що в Орлі поетову труну аж до кінця міста супроводив священик і велика кількість людей, а за містом було відправлено ще одну панахиду)[3].

Можливо, підмосковний двір столяра було вибрано для того, щоб ще раз перевірити дроги — віз, пристосований для перевезення гробів. Підтвердження цьому знаходимо в листі Олександра Лазаревського до Григорія Честахівського зі скрупульозним підрахунком витрат на перевезення тіла Тараса Шевченка з Петербурга до Києва.

---

[1] Насправді, йдеться про спогади Миколи (а не Василя) Білозерського.

[2] Втім, у дорозі траплялося, мабуть, всяке. Павло Якушкін писав про перебування труни в Орлі:

«— Где стоит гроб? — спросил я кого-то, проходя к почтовой станции.

— Ступайте в ворота, там на дворе под сараем!

Вхожу: на дворе под навесом, среди пустых ямских телег, на куче навоза, стоят дроги с гробом, покрытым

Червоною китайкою,

Заслугою казацкою!..»

[3] Павло Якушкін писав про це: «Толпа народу более и более прибывала... **священник отслужил панихиду,** и поезд тронулся. По пути толпа народу увеличивалась, как снежный ком... И, несмотря на страшную жару, провожали поэта за шоссейную заставу. **За заставой отслужили панихиду...»** (Виділено мною. — *В. М.*).

Познайомимося з початком цього документа, який стосується витрат, пов'язаних із Москвою:

«Счет денег, издержанных на перевезение тела Т. Гр. Шевченка из Петербурга до Киева.

Провоз тела из СПБ до Москвы	— 55 р.
Провоз Ал. Лазаревского и Гр. Честаховского до Москвы	— 13
Прогоны от Москвы до Серпухова	— 15
Извозчик в Москве	— 1
На водку ямщикам от Москвы до Серпухова	— 1.25
Смазка	— 12[1]...»

Увага! Ось це перше змащування мастилом дрог (в дорозі їх було кілька) могло бути зроблене відразу на виїзді з Москви у місцевого столяра...

Хто ж відправив панахиду над Тарасом Шевченком у Москві? Хто доглянув домовину з його тілом у храмі 27–28 квітня 1861 року? Мені дуже хотілося нарешті назвати (майже півтора століття потому!) імена церковнослужителів храму Святого Тихона, залишити їх у нашій пам'яті. Пошуки в Центральному історичному архіві Москви виявилися вкрай складними: архів Московської духовної консисторії після Жовтневої революції серйозно постраждав. Але все-таки збереглися справи деяких московських храмів — церковні книги, переписка шести сороков, у тому числі Пречистенського, до якого і входив храм Тихона Амафунтського. У «Списке церквей Московской епархии» церква «Тихоновская у Арбатских ворот» стоїть під № 27 у 1-му відділенні Пречистенського сорока. В архівному путівнику довідався про наявність «Метрики церкви Тихона Чудотворца возле Арбатских ворот»[2]. Зажевріла надія, адже метричні книги традиційно складалися з трьох частин: про тих, які народилися, тих, які одружилися, і тих, які померли. Можливо, в останній — третій — частині метрики храму залишилася хоча б якась інформація про панахиду над тілом Шевченка? Проте в отриманих матеріалах навіть згадки про храм Тихона Амафунтського не знайшов і, здавалося, що тепер уже втоплюся в архівному морі безнадійно. Час ішов, а результатів не було. Тими днями гортав Шевченкові поезії, й в очі впали рядки:

На батька бісового я трачу
І дні, і пера, і папір!

Допомогли досвідчені архівісти, і врешті-решт у справі «Клировые ведомости Пречистенского сорока г. Москвы за 1861 год» таки знайшлася

[1] Копійок.

[2] Центральний історичний архів Москви, ф. 454, оп. 3, спр. 62, арк. 201–205.

«Ведомость о церкве Святого и Чудотворца Тихона Амафунтского, что возле Арбатских ворот». У ній і були прізвища всіх церковнослужителів арбатського храму. То була перемога! Подумалося, що так само як не горять рукописи, не зникають безслідно й архівні документи. Тепер ми можемо назвати цих людей.

Священик **Левітський Микола Сергійович**, 32 роки, народився в Московській єпархії, син священика, навчався у Віфанській семінарії, яку закінчив у вересні 1850 року з атестатом 1-го розряду. У листопаді того ж року призначений дияконом Георгіївської церкви в Єндові. **З 2 лютого 1860 року — священик церкви Тихона біля Арбатських воріт**[1].

У Миколи Левітського була дружина і троє синів.

Диякон[2] **Фівейський Павло Васильович**, 37 років, народився в Московській єпархії, син паламаря, навчався в Московській семінарії, яку закінчив у 1844 році з атестатом 2-го розряду. **З серпня 1848 року до травня 1863 року — диякон церкви Тихонівської біля Арбатських воріт.**

Одружений, мав двох дітей, дівчинку і хлопчика. Жив у Афанасьєвському провулку, неподалік від території, де тепер знаходиться Культурний центр України.

Паламар[3] **Бєляєв Петро Васильович**, 29 років, народився в Московській єпархії[4], син священика, навчався в Московській семінарії. **З жовтня 1853 року до листопада 1864 року — паламар церкви Тихонівської біля Арбатських воріт.**

Одружений, мав двох дітей, дівчинку і хлопчика.

Проскурниця **Соловйова Євдокія Микитівна**, 63 роки, в церкві Святого Тихона з жовтня 1840 року, тобто задовго до того, як у Москву вперше приїхав Шевченко. «Читати і писати вміє». Жила з донькою. Працювала в храмі до старості[5].

Ці люди так чи інакше причетні до вшанування пам'яті про Тараса Шевченка в храмі Святого Тихона на Старому Арбаті. Вони заслуговують на нашу добру пам'ять і на те, щоб їх імена й прізвища віднині згадувалися у відповідних працях про Кобзаря.

---

[1] Є дані про те, що Левітський був священиком у церкві Тихона і десять років потому. На той час його старший син Сергій уже навчався в духовному училищі. 18 жовтня 1870 року Левітського було нагороджено набедреником (парчевий прямокутник із зображенням хреста, що його священики одержують як першу нагороду і носять з правого боку нижче пояса).

[2] Помічник священика у відправі церковної служби, нижчий духовний чин.

[3] Служитель православної церкви, що допомагає священику під час богослужіння; дячок, псаломщик, причетник.

[4] Як бачимо, всі три служителі церкви Тихона на Арбаті народилися в Московській єпархії, тому відпадає припущення деяких авторів, що священик цього храму був вихідцем із України.

[5] Центральний історичний архів Москви, ф. 203, оп. 744, спр. 2396, арк. 181–190; ф. 2125, оп. 1, спр. 1595, арк. 1–4.

Григорій Честахівський залишив нам малюнок олівцем «Домовина Т. Г. Шевченка в дорозі». На ньому — дроги, намальовані абрисом, і детальніше прописані візник та четвірка коней. Ці дроги стояли вранці 28 квітня на Арбатській площі біля храму Тихона Амафунтського. Звідси, з центру Москви і до самого Києва Шевченків прах везли кіньми поштовим трактом, що проходив через Серпухов-Тулу-Орел-Кроми-Волобуєво-Кошельовку-Дмитровськ-Севськ-Есмань-Глухів-Кролевець-Батурин-Борзну-Ніжин-Носівку-Козелець-Залісся-Бровари. То була далека й печальна дорога, й Україна пам'ятає про неї. Заакцентую читачеву увагу на тому, що починалася вона зі Старого Арбату.

Отож, уявімо собі 28 квітня 1861 року. Над Арбатською площею піднімається по-весняному тепле сонце, золотить маківки храмів святих Бориса і Гліба та Тихона. Біля Тихонівського храму зібралося чимало людей, особливо багато молоді. Чується мелодійна українська мова. Осип Бодянський, Григорій Честахівський і Олександр Лазаревський тихо перемовляються з арбатським священиком років тридцяти, потім всі четверо заходять у церкву. Від розкішної садиби Голіциних, де стоять екіпажі, хтось направляється до людського натовпу. Група молодих людей наближається від Олександрівського кадетського корпусу. Біля восьмигранного водорозбірника з червоної цегли, що поряд із церквою, перемовляються візники, які приїхали з діжками за водою, і торговки (на площі ярмарок). Ось вони вкупі підходять до церкви, хрестяться й стоять мовчки. Проходив катеринщик із шарманкою-шафочкою та танцюючими ляльками в ній, зупинився. Благовидна жінка свариться на хлопчаків, які галасують біля струмка Чорторий. Від Арбатської і Знам'янської поліцейських будок підійшли будочники. Ніби розчинилися в натовпі жандарми й навіть юродиві. Щось було таке в атмосфері, що зупинило й зібрало людей біля Тихонівського храму. Над Арбатською площею зависає тиша...

Як умру, то поховайте
Мене на могилі
Серед степу широкого
На Вкраїні милій...

Хтось із студентів схвильовано читає ці Шевченкові рядки. Бо саме заради втілення поетового заповіту зібралися друзі й знайомі Кобзаря до церкви Святого Тихона...

Щоб лани широкополі,
І Дніпро, і кручі
Було видно, було чути,
Як реве ревучий.

Раптом загули дзвони, студенти виносять із церкви домовину з тілом Шевченка і влаштовують її на дрогах. Візник піднімається на своє місце й легенько смикає за віжки. Дроги рушають. За ними їде критий екіпаж для Честахівського і Лазаревського, тепер вони йдуть пішки, разом з усією траурною процесією, яка виходить на старовинну Знаменську вулицю. На розі Знаменки та Арбатської площі траурний кортеж минає могутню колонаду Олександрівського кадетського корпусу, що фасадом виходить на вулицю. Біля церкви Знамення Пресвятої Богородиці заклякли богомолки і ревно хрестяться. Звідси за труною пішли кілька чоловіків інтелігентної зовнішності в дорогих пальтах, мабуть, професори Московського університету, які живуть поруч. З церкви вийшли люди, спостерігають за процесією, дехто приєднується до неї. З вікон особняків виглядають господарі й прислуга.

На розі Знаменки й Волхонки процесія призупинилася біля п'ятиглавого храму Миколи Чудотворця з дзвіницею. Тут зібралося чимало москвичів...

Мені ж, мій Боже, на землі
Подай любов, сердечний рай!
І більш нічого не давай!

Скорботна процесія перетинає вулицю Волхонку і повертає до нещодавно побудованого Великого Кам'яного мосту, позаду — красень Кремль, який любив Кобзар, а попереду — храм Христа Спасителя. Частина людей розходиться, молодь іде далі, дехто збирається під'їхати на візниках за місто, де передбачається зупинка дрог з домовиною. Згадаємо про цю зупинку за містом ще раз: «Стечение публики было значительное».

Весь цей шлях Осип Бодянський пройшов поряд з дрогами, заглиблений у себе й, як ніколи, сильно кульгаючи. Знаючи його вразливе серце, можна уявити, як важко було професору в ці хвилини. Сльози за поетом Бодянський уже виплакав, його очі були червоними, але сухими. Час від часу він торкався Шевченкової домовини, ніби вона давала йому нові сили. Після прощання з прахом поета в арбатському храмі Святого Тихона на душі у Бодянського запанувала скорботна просвітленість, він відчув урочисту впевненість у тому, що на його друга чекає вічність...

...Та нескверними устами
Помолимось Богу,
Та й рушимо тихесенько
В далеку дорогу —
Над Летою бездонною
Та каламутною.
Благослови мене, друже,
Славою святою.

Осип Бодянський, як ніхто інший, розумів, що Тарас Шевченко назавжди залишив Старий Арбат, щоб залишитися тут назавжди...

Розділ 4

«Між двома церквами»

Покровський собор (храм Василя Блаженного)

(Красна площа, 2)

Тарас Шевченко захоплювався храмом Василя Блаженного ще під час перших приїздів до Москви у 1844 і 1845 рр. Уже на засланні записав 7 липня 1857 року у щоденнику: «Видел сегодня во сне Москву... Был на Красной площади и Василия Блаженного не видал... Так и проснулся». Сон є сон, але в ньому відображено знайомство Шевченка з храмом. Побував поет біля храму й 19 та 20 березня 1858 року.

Покровський собор (храм Василя Блаженного) було збудовано у 1555–1561 рр. на честь підкорення Казанського ханства. З того часу й донині він є однією із найяскравіших пам'яток Москви, своєрідною візитною карткою Красної площі й усього міста. Перед очима Шевченка мальовничо здіймалися вгору 8 стовпоподібних храмів, які групувалися навколо 9-го центрального шатрового. Усі вони об'єднані спільною основою та внутрішніми переходами й вражали розмаїттям архітектурних форм, багатством і мальовничістю декоративних елементів, які надавали споруді казкової нарядності. В історичному джерелі про Покровський собор читаємо: «Иже поставлена быть премудро и дивно разныя церкви на едином основании». Храм освячено 1 жовтня 1559 року, а головний Покровський престол — у 1560-му. Шевченків знайомий, історик Іван Забєлін писав: «Немало изумлялись московскому диву и иностранные путешественники старого времени, например XVII столетия. Они по большей части называли его Иерусалимом, говоря, что он так прозывался в то время и в народе...» Сучасні москвознавці вважають, що спочатку під

час будівництва храму мало місце «свідоме, нарочите прагнення представити храм як символ Богоматері і символ Нового Ієрусалиму...»[1]. Втім, після прибудови додаткових вівтарів і переробок у XVII столітті ідея Ієрусалиму відійшла на другий план. Храм Василя Блаженного став сприйматися як святково прикрашений архітектурний пам'ятник XVI-XVII століть.

Одноліток Шевченка Михайло Лермонтов писав про церкву: «Она, как древний Вавилонский столп, состоит из нескольких уступов, кои оканчиваются огромной, зубчатой, радужного цвета главой, чрезвычайно похожей (если простят мне сравнение) на хрустальную гранёную пробку старинного графина. Кругом неё рассеяно по всем уступам ярусов множество второклассных глав, совершенно не похожих одна на другую; они рассыпаны по всему зданию без симметрии, без порядка, как отрасли старого дерева, пресмыкающиеся по обнажённым корням его». Це порівняння храму з деревом міцно ввійшло в історичну пам'ять.

Старовинні путівники по Москві радили милуватися собором увечорі: «В поздний час сумерек, в последние мгновения кончающегося дня, когда упрощаются все очертания, можно угадать, откуда родилась, чем могла быть навеяна идея подобной постройки: Василий Блаженный вырисовывается гигантской группой деревьев. Вокруг старой ели сгрудились естественною пирамидальною группою другие деревья поменьше». Німецький мандрівник Блазіус, вражений виглядом собору, також порівняв його з «колосальною рослиною». Шевченко запам'ятав цей красивий і знаковий для Москви храм.

Нині Покровський собор знаходиться у федеральній власності і використовується одночасно двома організаціями — Державним історичним музеєм і Російською церквою.

До речі, Шевченко ніяк не міг обминути на Красній площі пам'ятник Козьмі Мініну і Дмитру Пожарському роботи українського скульптора Івана Мартоса, який виліпив національних героїв Росії зі своїх синів. Мартос у Шевченка побіжно згадується в одному з листів (квітень 1856 року), як учитель знайомого йому скульптора Івана Тимофеєва. Витвір Мартоса став першим пам'ятником у всій Москві, поставленим ще у 1818 р.[2].

У Москві та й в Росії цьому пам'ятникові надавали величезного значення, що вилилося в написі на ньому: «Гражданину Минину и князю Пожарскому — благодарная Россия лета 1818». Недарма Микола Станкевич зробив ще й поетичну «Надпись к памятнику Пожарскому и Минину»:

[1] Москва златоглавая. — М.: АСТ, Астрель, 2008. С. 78.

[2] Про нього у XIX столітті писали: «Единственным и достойнейшим украшением самой площади служит великолепный памятник из бронзы Минину и Пожарскому».

Сыны Отечества, кем хищный враг попран,
Вы русский трон спасли, — вам слава достоянье!
Вам лучший памятник — признательность граждан,
Вам монумент — Руси святой существованье!

Шевченко не проймався цим великодержавним патріотизмом, але, може, на той момент згадав, як 20 вересня 1857 року, приїхавши до Нижнього Новгороду на пароплаві «Князь Пожарский», був здивований незугарним і дешевим пам'ятником-обеліском Мініну і Пожарському, спорудженим у Нижньоновгородському кремлі 1826 р. У щоденнику тоді записав: «Приношение благородного потомства гражданину Минину и кн. Пожарскому. Копеечное, позорящее неблагодарное потомство приношение! Утешительно, что этот грошовый обелиск уже переломился». Втім, у Москві на той час уже сорок років стояв величний пам'ятник керівникам ополчення, яке 1612 р. визволило Москву від польських загарбників.

Собор Казанської ікони Божої Матері на Красній площі

(Нікольська вулиця, 3)

Каплиця Іверської ікони Божої Матері біля Воскресенських воріт

(проїзд Воскресенські ворота)

Буваючи на Красній площі, Шевченко не міг не зачепити хоча б краєм ока **Казанський собор,** який було побудовано у 1636 р. на місці дерев'яного храму на честь Казанської ікони Божої Матері — головної святині ополчення Кузьми Мініна й Дмитра Пожарського. Того ж року освячено в присутності царя Михайла Романова і князя Дмитра Пожарського. Після закінчення будівництва від собору до Лобного місця було прокладено дерев'яну мостову, що отримала спочатку назву Красний міст, а потім — Красна площа. Храм був пам'ятником перемоги у 1612 р. над польськими інтервентами. Він обновлювався у 1760, 1805, 1825, 1865 рр. У 1930 р. було закрито, а в рік трьохсотріччя храму — знесено. Добре пам'ятаю, що за радянських часів на місці Казанського собору знаходився міський туалет. Я був очевидцем відбудови собору в 1990–1993 рр. Більше того, на початку 90-х рр. минулого століття, будучи директором Центрального музею В. І. Леніна, передав настоятелю храму Аркадію Станьку кількасот ква-

дратних метрів службових приміщень, що примикали з боку музею. Вони й тепер використовуються храмом.

Вірогідно, що Шевченко бачив і каплицю Іверської ікони Божої Матері (біля Воскресенських воріт Китай-города), тим більше, що це була найвідоміша каплиця в Москві. Назва — від Іверського монастиря, заснованого вихідцями з Іверії (Грузії). Побудовано у 1782 р. (замість попередньої, що стояла з незапам'ятних часів). У 1801 р. дерев'яну каплицю обшито залізом, прикрашено мідними позолоченими пілястрами й гірляндами, а зірковий купол увінчано позолоченим ангелом із хрестом. Закрита у 1929 р., згодом зруйнована. Відновлена у 1994–1996 рр., освячена у жовтні 1996 року.

Церква мученика Андрія Стратилата в колишньому Андріївському монастирі

(Андріївська набережна, 2)

За переказами монастир існував уже в XIII столітті, але у 1547 р. згорів. У 1591 р. тут було побудовано дерев'яний храм Андрія Стратилата. У 1648 р. монастир відновлено, і в ньому за ініціативи Федора Ртищева було створено одну з перших у Москві шкіл, де викладали українські монахи на чолі з києво-могилянськими вченими Єпифанієм Славинецьким і Арсенієм Сатановським. У найновішій праці про московські храми сказано так:

«Ф. Ртищев заснував Андріївський чоловічий монастир. Він запросив із Києва вчених монахів і організував першу в Москві школу. Ртищевське братство послужило основою для створення пізніше Слов'яно-греко-латинської академії, першого вищого навчального закладу в Москві»[1].

Діяльність Андріївської школи стихала протягом 1660-х рр., а після смерті Ртищева у 1674 р. вона була закрита.

У 1675 р. церкву Андрія Стратилата перебудували в камені, а 90 років потому монастир було закрито, і вона стала приходською.

У церкві існував рідкісний у Москві вівтар Андрія Первозванного, характерний для київського посвячення. Славинецький навіть стверджував, що саме «во имя Андреа Христом Первозванна апостола обитель сия бысть создана».

У XIX столітті до Андріївської церкви прибудували богадільню, що, до речі, заслонила більшу частину церковного фасаду. Церкву закрили у 1918 р. і поступово почали перебудовувати. У 1960-х рр. її було відреставровано, на церкві встановлено хрест. На початку 1990-х рр. весь комплекс було передано Російській православній церкві. Тут розташовано Синодальну бібліотеку.

[1] Храмы Москвы: энциклопедия шедевров православия. С. 236.

Чудов монастир

(знесено у 1929 р.)

Засновано у 1365 р. Знаходився на території Кремля. Перебудовувався у 1431 р. У 1493 р. і 1503 р. монастир сильно постраждав під час великих пожеж. У 1505 р. його було повністю відбудовано. У Смутні часи монастир розграбували польські інтервенти. За своєю близькістю до великокняжого, а потім і царського двору Чудов монастир не мав собі рівних серед обителей Москви. У соборі Чудова монастиря традиційно хрестили немовлят царського роду, у тому числі майбутніх царів Федора Івановича, Олексія Михайловича, Петра І.

У сучасній енциклопедії «Москва: все православные храмы и часовни» читаємо: «За Патріарха Філарета у 1619–1633 рр. у **Чудовому монастирі діяло греко-латинське училище («патріарша школа»), де викладали відомий Арсеній Грек та ієромонах Єпифаній Славинецький».** Насправді, Славинецький прибув з Києва до Москви у 1649 р., а близько 1657 р. за патріарха Московського і всія Русі Никона він очолив Патріарше училище, де готували перекладачів з грецької і латинської мов для роботи редакторами у друкарні на Печатному дворі. У цей час професору з Києво-Могилянки навіть надали помешкання у Чудовому монастирі.

Вперше саме Славинецький зумовив цю коротку розповідь про Чудов монастир. Втім, додам, що у 1680 р. у монастирі було зведено рідкісну для Москви церкву в ім'я апостола Андрія Первозванного, характерного для київського посвячення.

Чудов монастир було закрито у 1918 р., а рішення про його знесення ухвалено у 1929 р. На місці Чудова монастиря і сусіднього Вознесенського було зведено будівлю Школи червоних командирів імені ВЦВК, в якій пізніше розмістилася Президія Верховної Ради СРСР.

Собор Великий (Новий) Донської ікони Божої Матері у Донському монастирі

(Донська площа, 1)

Академік Ігор Грабар писав про **«український за характером собор Донського монастиря 1684 року»**. Побудовано у 1684–1698 рр. Могутній об'єм храму ніби складено із кількох веж і увінчано нетипово розташованими п'ятьма главами.

Собор було закрито у 1928 р. У 1991 р. у ньому відновлено богослужіння.

Церква Покрова Пресвятої Богородиці в Філях

(вул. Новозаводська, 6)

У записній книжці Гоголя за 1841-1845 рр. скупо помічено: «Фили, церковь…»

Ігор Грабар вважав, що в її будівництві брали участь Іван Зарудний і Йосип Старченко: **«Ця хрещата, суто українська форма»**. Останніми роками у популярній москвознавчій літературі висловлено думку, що творцем церкви міг бути якийсь Яків Бухвостов[1]. За переказом у церкві неодноразово бував Петро І і співав тут на кліросі.

Церква Покрова, зведена у 1690–1693 рр., започаткувала новий напрямок будівництва в Москві: відкриті галереї із мальовничо розмальованими сходинками правлять за підмурок хрестоподібного за планом храму; над четвериком підіймаються восьмерики, що зменшуються; в останньому із них розміщені дзвони. Така композиція створювала ефект вертикального руху, присутнього у шатрових і стовпоподібних храмах, а сам прийом виставлення восьмериків на четверики був характерним для дерев'яного зодчества.

У 1933 р. церкву намагалися закрити, але община зібрала понад 900 підписів на її захист. Церкву закрили у 1941 р. У 1950-х — 1960-х рр. її фасади відремонтували, а у 1971 р. церковну будівлю передали філіалу Центрального музею древньоруської культури і мистецтва ім. Андрія Рубльова. Богослужіння відновлено у 2000 р. і проводяться за погодженням із Музеєм.

Церква Миколи Мокрого

(знесена у 1932 р.)

Відома на березі Москви-ріки з 1625 р. **На Русі шанували ікону «Миколи Мокрого», прообраз якої знаходився у Софіївському соборі Києва.** На ній Святий Микола зображений з немовлям, якого він урятував у Дніпрі і переніс у собор. Сучасний москвознавець Рустам Рахматуллін зазначає, що пам'ять про це чудо є «власне київською пригодою». Втім, «образ із московської церкви був, як кажуть, не просто списком київського, але особливим іконографічним изводом: у Миколи вологе волосся, ніби він щойно вийшов із води».

Кам'яну будівлю церкви зведено у 1697 р., перероблено у 1802 р. Знищено під час зруйнування однієї з стародавніх московських забудов

[1] Москва: все музеи. Полный путеводитель. — М.: Фолио, 2007. С. 35.

у Центрі Москви в південній частині Китай-города — Заряддя. Пізніше приблизно на цьому місці знаходився південний вестибюль готелю «Росія».

Церква Тихвінської ікони Божої Матері над брамою Донського монастиря

(Донська площа, 1)

Нова триярусна церква освячена 9 грудня 1714 року. Вважається, що її **будівничим був Іван Зарудний**. Ігор Грабар упевнено писав: «У різних варіаціях, на різних висотах і в різних масштабах у цій будівлі обіграні всі улюблені мотиви Зарудного, застосовані з такою свободою, природністю і майстерністю, недоступними епігонам, тому ми з такою переконаністю приписуємо надвратну церкву самому майстру»[1].

На початок XX століття церква занепала, і близько п'яти років богослужіння у ній не проводилися. Відновлено у 1910 р.

Закрили храм у другій половині 1920-х рр. Після передачі Донського монастиря Московській патріархії надбрамний храм відремонтували і влітку 1933 року освятили.

Церква Ілії Обидєнного

(2-й Обидєнський пров., 6)

Церква Григорія Богослова

(знесена у 1931 р.)

Сучасна церква Ілії Обидєнного зведена у 1702–1706 рр. Іваном Зарудним. У 1868 р. архітектор Олександр Камінський[2] побудував дзвіницю й трапезну церкви Ілії Обидєнного.

За радянських часів храм не закривався.

Церква Григорія Богослова на Великій Дмитрівці відома з початку XVII століття. У 1870-х рр. знесена, а на її місці Олександр Камінський побудував нову церкву.

[1] Грабарь И. Э. И. П. Зарудный и московская архитектура первой четверти XVIII века. С. 76.

[2] Камінський Олександр Степанович (1829–1897) — архітектор. Народився у Київській губернії. У 1848–1856 рр. навчався у петербурзькій Академії мистецтв. Наприкінці 50-х рр. переїхав до Москви, де жив його брат Камінський Осип Степанович (1818–1898). Був одружений з сестрою П. М. і С. М. Третьякових.

Крім того, Камінський побудував у Москві: Пантелеймонівську каплицю на Нікольській вулиці (1883, не збереглася); дзвіницю церкви Сергія Радонезького у Рогозькій слободі (1864, вул. Миколоямська, 57–59); прибудови до церкви Воскресіння Христового колишнього Андріївського монастиря (1881, 2-й Єздаков провулок, 1) і до церкви Спаса Нерукотворного Образу Богоявленського монастиря (1886, знесена) та інші церковні споруди[1].

Церква Миколи в Київці
(не збереглася)

Документально **відома з XVII століття, як і топонім «Київець» — село, засноване вихідцем із Києва бояриним Родіоном Нестеровичем при дорозі на Київ,** майбутній Остоженці. У церкві був образ Миколи Зарайського — родова реліквія Квашніних і Квашніних-Самаріних, які вели родовід від Родіона Нестеровича. Церква стояла на березі Москви-ріки[2].

Церква Вознесіння Господнього на Гороховому полі
(вул. Радіо, 2, буд. 1)

Церква ікони Божої Матері «Взыскание погибших» у домі Олексія Розумовського на Гороховому полі
(не збереглася)

Церква Вознесіння Господнього побудована на замовлення графа Олексія Розумовського — вихідця з українських реєстрових козаків — у 1788–1793 рр. за проектом архітектора Матвія Казакова[3]. Знаходилася на території садиби Розумовського, який переселився на Горохове поле після продажу наприкінці XVIII століття свого палацу на Воздвиженці. Садиба була побудована у 1799–1802 рр. у стилі дерев'яної класицистичної архітектури з великим парком. Москвознавець Михайло Пиляєв писав: «Дом

[1] Див. Зодчие Москвы времени эклектики, модерна и неоклассицизма (1830-е — 1917 годы): Иллюстрированный биографический словарь. — М.: КРАБиК, 1998. С. 126.
[2] Рахматуллин р. Две Москвы, или Метафизика столицы. С. 124.
[3] Храмы Москвы: энциклопедия шедевров православия. С. 122.

этот занимал целый квартал, один сад этого большого дома имел в окружности более трех с половиной верст и занимал 43 десятины земли... На всем пространстве его были устроены боскеты, цветники, всевозможные прихотливые аллеи из искусственно подстриженных деревьев; широкие дорожки в нем начинались от дома, высоко насыпанные и утрамбованные, и мало-помало все делались уже и уже и наконец превращались в тропинку, которая приводила к природному озеру, или на лужайку, усеянную дикими цветами, или к холмику, покрытому непроницаемым кустарником, или вела к крутому берегу реки Яузы». Садиба Розумовського пережила пожежу 1812 р. і подальші лихоліття XIX і XX століть, але була зруйнована на початку XXI століття.

Вознесенська церква була садибною у володінні Розумовського, але поступово стала приходською. Це — один із монументальних пам'ятників зрілого класицизму у Москві. Церкву поновлювали у 1872 р. Огорожа, побудована у 1805 р., також є яскравим зразком малої архітектурної форми зрілого класицизму. У Вознесенській церкві любив бувати цар Микола II, який молився біля Феодорівської ікони Богоматері — покровительки дому Романових.

Закрита у середині 30-х рр. У 1960 р. будівлю відреставрували зовні. Основний об'єм церкви та архітектурні деталі на фасадах досить добре збереглися. Богослужіння відновлено у 1993 р.

Храм Вознесіння Господнього і в наші дні залишається виразною висотною домінантою району та замикає перспективи кількох вулиць і провулків.

Домова церква ікони Божої Матері заснована у сім'ї Олексія Розумовського у 1831 р. У 1835 р. у зв'язку з переведенням Олександрівського сирітського інституту з садиби Олексія Розумовського на Знаменку, 19, церковне майно, крім іконостаса та престолу, було перенесено в нове приміщення сирітського інституту.

Церква Петра і Павла у Петровсько-Розумовському

(знесена у 1931 р.)

Побудована у 1691 р. Коли у XVIII столітті село Петровське з церквою Петра і Павла перейшло у володіння **графа Кирила Розумовського — останнього гетьмана України** — воно стало називатися Петровсько-Розумовське. У 1770-х рр. Розумовський розгорнув у своєму маєтку великі будівельні роботи, зокрема, панський дім було з'єднано з церквою кам'яною галереєю.

У 1812 р. церква і село були розграбовані французами. У 1860 р. садибу викупила держава, і тут оснувалася Петровська землеробська і лісна академія. Церква частково утримувалася академією, і, залишаючись приходською, виконувала роль домової для викладачів і студентів. У 1890-х рр. її капітально відремонтували.

Закрита у 1925 р. і невдовзі знесена.

Церква Параскеви П'ятниці в Охотному ряду

(знесена у 1928 р.).

Про місцевість, де пізніше з'явилася вулиця Охотний ряд, відомий історик Москви Петро Ситін писав: «Перші відомості про неї беруть початок у XIV столітті. Вже тоді ця місцевість була густо заселена, про що свідчать дві церкви, що стояли майже поруч: церква Параскеви П'ятниці, побудована до 1406 р. і церква Анастасії, зведена у 1458 р. навпроти Пушкінської вулиці. При обох церквах були кладовища».

Церква Параскеви П'ятниці стояла на розі Охотного ряду й Тверської вулиці, на місці нинішньої будівлі Державної Думи Росії. Дерев'яний храм побудовано до 1406 р., а кам'яний освячено у 1687 р. вихованцем Києво-Могилянської академії патріархом Іоакимом. Згідно з планом регулювання Москви 1775 р. у зв'язку з відкриттям площі в центрі міста храм мали знести, проте його врятував митрополит Платон, який заявив, що церква «была крепка во всех частях и благообразна». Тоді знесли лише дзвіницю, яку згодом прибудували з іншого боку. Храм відновлено після нашестя Наполеона. Церкву обновляли у 1897 р. і реставрували в середині 20-х рр. XX століття.

Про знесення церкви збереглося цікаве свідчення — стаття в «Рабочей газете» у 1928 р.:

«Конец Параскевы Пятницы.

В Охотном ряду, подле пивных, лавок частников, на тротуаре — группы заинтересованных чем-то людей. Тут и официанты трактирных заведений, и ветхозаветные старушки, и комсомольская молодежь, и замешкавшаяся домашняя работница с кувшином молока, и рабочий телефонной станции, увешанный аппаратами, и торговцы вразнос, с лотками на голове, и чистильщик сапог... Все смотрят туда, где, вынесенная из ряда домов, одиноко маячит церковь Параскевы Пятницы. 240 лет тому назад, в 1688 г., князь Голицын выстроил ее для себя и своих близких. А сегодня с высокой колокольни вниз к лебедкам протянулись стальные тросы. Подле лебедок опрокинутой чашкой стоит 200-пудовый колокол.

Несколько поодаль лежат на земле громадные металлические языки. Из церкви выносят куски позолоченного дерева, остатки иконостаса и всяких украшений. Церковь Параскевы Пятницы сносится. Прислушиваюсь к беседам.

— Разоряют, — бросает слово, как удочку, пожилая женщина.

— Ну, не первая и не последняя. — А зачем? Кому мешала?

— Ты что, бабка, треплешься, боишься, что твово бога жилплощади лишат? — спрашивает сосед...

— Молиться, — замечает благообразный старик, — возможно во всяком месте, а церковь, которая мешает движению, нужно снесть.

— Правильно, — басит электротехник. — Ежели ваш бог вездесущий, вроде беспроволочного, так он и без храмины обойдется.

В церкви почти ничего от культа не осталось. Среди рабочих бродят с портфелями два представителя Главнауки. Они недовольны.

— **Ведь это первый в Москве памятник украинского стиля,** — говорят они» (Виділено мною. — *В. М.*).

Стоп! Ось і є той український наголос, який для нас важливий. Очевидно, храм будував український архітектор.

Церква Гребнєвської ікони Божої Матері на Луб'янці

(знесена у 1935 р.)

У Петра Ситіна читаємо: «История Мясницкой улицы начинается с 1472 г., когда Иван III построил здесь церковь Успения, которая вскоре стала называться Гребневской — по иконе, поставленной тем же великим князем. Об этом было записано на хранившейся в церкви доске». У сучасного москвознавця Віктора Сорокіна — інша версія, згідно з якою онук Івана III, відомий, як Іван Грозний, поставив у церкві царську реліквію — ікону Божої Матері, привезену Дмитром Донським, який повернувся після перемоги над Мамаєм на Куликовому полі: «Ікону йому подарували гребенські козаки, тому вона і стала називатися Гребенською»[1].

Тарас Шевченко бачив цю церкву у березні 1858 року, коли бував на М'ясницькій вулиці. Тоді вона була записана так: «Гребенския Божия Матери на Лубянской площади».

Для нас, українців, особливо пам'ятним є те, що **на початку XVIII століття настоятелем церкви був брат українського ученого, місце-**

[1] Сорокин В. В. Белый город. — М.: Издательский Дом ТОНЧУ, 2008. С. 243.

блюстителя престолу, екзарха (з 1700 р.) Стефана Яворського протопоп Стефан Ананьїн. При ньому відбулася значна перебудова церкви, зокрема, прибудована трапезна з вівтарем преподобного Сергія з заміною головного іконостаса та іконостаса в Дмитровському вівтарі. До речі, **освячував обновлений храм 21 листопада 1711 року сам Стефан Яворський.**

Зберігся рідкісний документ про те, як у 1926 р. парафіяни церкви намагалися врятувати її від знесення:

«Во Всероссийский Центральный Исполнительный Комитет членов общины при Гребневском, что на Лубянской площади, храме

Ходатайство

Встревоженные появившимися в газетах сведениями о предстоящем сносе нескольких исторических памятников в г. Москве, в том числе и храма Гребневского, который по договору принят нами от Административного Отдела Моссовета чрез музейный отдел Главнауки не только как место наших собраний с богослужебными целями, но и как в высшей степени исторически ценный памятник зодчества XV—XVI века, мы настоящим считаем долгом мотивировать наше настоящее ходатайство нижеследующими доводами:

а) храм этот (по данным летописи) является памятником победы над Мамаем и, построенный Дмитрием Донским впоследствии был расширен Грозным;

б) под сводами этого храма покоятся тела умерших, среди которых погребены: Магницкий[1], первый учитель математики; Зотов, учитель Петра Великого; поэт Тредиаковский... Таким образом, храм этот ценен не только как древний исторический памятник зодчества, но и как усыпальница;

в) община, пользуясь храмом для удовлетворения своих религиозных нужд, в то же время особенно заботится и оберегает этот храм как археологическую ценность и с этой целью стремится восстановить его в первоначальном виде;

г) в работах нынешнего года по восстановлению этого памятника выявились очень ценные архитектурные новые находки и, наконец,

д) мы знаем, что в истории архитектуры этот храм имеет ценное место и всеми представителями искусства и науки отмечен как редкий и

[1] Йшлося про парафіянина церкви Леонтія Магницького, автора першого підручника «Арифметики».

единственный для Москвы памятник зодчества, что закреплено такими авторитетами науки и искусства, как Рихтер, Мартынов, Снегирев, Павлинов, Грабарь и др.

В 1737 г., когда Москва превратилась в огненное море, когда пламя лилось из западной части Белого города через Кремль и Китай-город в северо-восточную и все истребляло в своем потоке, Гребневский храм остался цел. В 1812 г. пожар Москвы миновал это место, и храм Гребневский не подвергся опасности, уцелел...

Мы не можем допустить мысли, что Советская власть и Правительство наше, так бережно охраняющее и восстанавливающее памятники исторической ценности, оберегающее от разорения даже позднейшей постройки памятники не только в Москве, но и по всему СССР, допустит уничтожение такого ценного памятника XVI века, каким действительно является Гребневский храм, на окончательное восстановление которого мы, нижеподписавшиеся, изыщем все необходимые материальные средства. Означенное ходатайство подается нами не столько как верующими, сколько как гражданами СССР. Подавляющее большинство подписавшихся под этим ходатайством — рабочие, крестьяне и служащие (государственных учреждений)...

(Следует 600 с лишним подписей).

С подлинным верно.

Секретарь Совета Общины (подпись)».

Переконливі докази історичної та духовної важливості церкви, перемішані з обов'язковими тоді похвальбою на адресу влади і запевненнями в «радянськості» громадян-віруючих, не допомогли. Зараз про церкву нагадує лише пам'ятна дошка біля входу до Музею-квартири Володимира Маяковського.

Церква Воздвиження Чесного Животворящого Хреста Господнього на Воздвиженці

(знесена у 1934 р.)

У Гоголевій записній книжці за 1841-1844 рр. занотовано: «Крестовоздвиженский, на Воздвиженке». Храм відомий дерев'яним з 1547 р., бо саме тоді згорів у результаті пожежі, в якій вигоріла половина Москви. Вже у 1550-і рр. соборний храм Хрестовоздвиженського монастиря було зведено кам'яним на тому самому місці. Новий величний собор, який визначив обличчя всього району, побудовано у 1701–1728 рр.:

«Це був дивовижний монументальний собор, який здіймався над вулицею, що на його честь у XVIII столітті була названа Воздвиженкою, а до того називалася Смоленською. Могутній об'єм храму з вишуканим пелюстковим планом був складною спорудою зі ступінчато підвищуваною восьмигранною частиною в центрі, що була увінчана главою. До центрального об'єму примикали хрестоподібно розташовані вежоподібні споруди складної форми, орієнтовані за сторонами світу. Над кожним боковим об'ємом вивищувалася мала глава, що робило собор п'ятиглавим. Хрестовоздвиженський собор був пізньою реплікою так званого московського бароко»[1]. У 1814 р. Хрестовоздвиженський собор скасували, а церква стала приходською: «Воздвижения честного животворящего креста»; входила до Міської дільниці міста разом із соборами Кремля.

У 1849 р. було побудовано дзвіницю. У «Путеводителе по Москве...» під редакцією І. Машкова (1913) читаємо: «Построенная в 1848–1849 гг. архитектором П. П. Бурениным, колокольня прекрасно прикомпонована к храму и имеет один с ним характер.

Формы храма удивительно сходны с формами деревянных украинских ярусных храмов» (Виділено мною. — *В. М.*).

У 1858 р., тобто тоді, коли Тарас Шевченко бачив цей храм, у ньому були влаштовані вівтарі великомучениці Параскеви П'ятниці та преподобного Сергія Радонежського.

У 1931 р. було репресовано священика церкви Олександра Сидорова. У зв'язку з будівництвом метрополітену храм знесли.

Церква Живоначальної Трійці, що в Хохловці

(Хохловський провулок, 12)

Довгі часи була приходською для багатьох українців, які селилися тут із початку XVII століття й утворили слободу Хохловка. Хоча деякі московські автори й стверджують, що «позначення „в Хохловці“ відоме з 1653 р. і має на увазі не малоросів, а Хохолкових-Ростовських, які в цій місцевості жили», **можна не сумніватися, що назва церкви пов'язана з українською присутністю у цьому районі Москви, неподалік від двору гетьмана Мазепи.** Історик Москви XIX століття Іван Кондратьєв писав, що церква «**название получила оттого, что близ этого места был посольский малороссийский двор...**» Радянський

[1] Москва: все православные храмы и часовни. С. 76.

москвознавець Петро Ситін стверджував: «У цьому районі міста вже на початку XVII ст. знаходилися двори, сади й городи вихідців із України, які оселилися в Москві до з'єднання її з Росією, по-тодішньому — „хохлів". **Тут стояла їх церква — Трійці в Хохловці**»[1] (Виділено мною. — *В. М.*).

Відома з 1625 р., кам'яною — з 1657 р. Двох'ярусна дзвіниця зведена у середині XVIII століття. Церква обновлена у 1890 р. Закрита у 30-х рр. Іконостас було демонтовано, зараз він знаходиться у запасниках Новодівочого монастиря. З кінця 60-х рр. почалася реставрація, до 1983 р. було відновлено основний об'єм і поставлено ажурний хрест. Богослужіння розпочалися у 1991 р. У 1992 р. церкву передано Свято-Володимирському братству.

Церква Миколи Чудотворця в Кленниках

(вул. Маросєйка, 5)

Знаходилася недалеко від Малоросійського постоялого двору, й **у ній молилося багато українців.** 20 березня 1858 року Тарас Шевченко, який із Ільїнки вийшов на Покровку, відразу побачив церкву Миколи Чудотворця ліворуч по ходу.

Вперше збудовано у 1468 р., а кам'яною — у 1657 р. Назва — з XVIII століття: «В подмосковной деревне Кленники было явление иконы святителя Николая». У 1701 р. церква постраждала від пожежі, після цього добудована й освячена. Існуюча дзвіниця побудована у 1749 р. Закрита у 1931 р., повернута віруючим у 1990 р.

Церква Косми і Даміана на Маросєйці

(вул. Маросєйка, 14/2, буд. 3)

Була приходською для багатьох українців, що жили в цьому районі, до неї заходили українські гості, що зупинялися в Малоросійському постоялому дворі. Потрапила до поля зору Тараса Шевченка 20 березня 1858 року, коли він ішов Маросєйкою. Побудована у 1791–1803 рр. архітектором Матвієм Казаковим. Яскравий програмний пам'ятник зрілого класицизму. Парафіянином цієї церкви був Федір Тютчев, її любив відвідувати Федір Достоєвський, коли приїжджав до Москви. Церква обновлялася у

[1] Сытин П. В. Откуда произошли названия улиц Москвы. — М., 1959. С. 326.

1893 р. Закрита наприкінці 1920 рр., у 1958 р. була взята під охорону держави як пам'ятник архітектури. Розпочалася реставрація. Богослужіння відновлено в 1993 р.

Церква Живоначальної Трійці на Покровській вулиці

(вул. Покровка, 13)

В «Алфавитном указателе к плану Мясницкой части» читаємо: «Церковь Живоначальной Троицы, что на Грязях, на Покровской ул.». Назва — від струмка Рачка, що протікав неподалік і утворював ставочок серед Покровки, через який було перекинуто дерев'яний місток. Уперше згадується у 1547 р., кам'яна — з 1649 р. **Була приходською для багатьох українців, які жили в цьому районі.**

Після кількох перебудов у 1861 р. збудовано нинішній храм. У 1889 р. його обновлено й освячено. Закрито у 1929 р. Богослужіння відновлено у 1992 р.

Церква святого князя Володимира, що в Старих Садах

(Старосадський провулок, 11)

Неподалік від неї з XVII століття мешкало багато українців, які відвідували церкву Святого рівноапостольного князя Володимира — хрестителя Київської Русі. У XIX столітті церква записана так: «Равноапостольного князя Владимира, что в Старых Садех, в Большом Ивановском переулке»[1]. Відома з 1514 р., освячена у 1516 р. У другій половині XVII століття перебудовувалася. Наприкінці XVIII століття перебудовано дзвіницю. У 1814 р. і 1874 р. храм відновлено. У 1937 р. його почали розбирати, але не закінчили, реставрація розпочата у другій половині 1970-х рр., у 1979 р. відновлено дзвіницю. Церква постраждала від пожежі 1980 р. У 1990 р. зовнішню реставрацію було закінчено. Богослужіння відновлено у 1991 р. Як і церква Живоначальної Трійці, що у Хохловці, знаходиться під опікою Свято-Володимирського братства.

[1] У 1961 р. Великий Іванівський провулок перейменовано у вулицю Забєліна — історика, москвознавця, з яким Шевченко познайомився у березні 1858 року.

Церква Миколи Чудотворця (Різдва Богородиці в Голутвині)

(1-й Голутвинський провулок, 14)

У москвознавчій літературі підкреслюється, що поруч із цією церквою зберігся будинок, в якому народилися відомі благодійники і збирачі мистецьких творів брати Сергій і Павло Третьякови. Але нас церква цікавить, передусім, тим, що **неподалік він неї жив Михайло Щепкін.**

Уперше приїхавши до Москви у 1823 р., артист поселився у тихій патріархальній частині міста — в Замоскворіччі, населеному в основному міщанами й купцями. Життя тут протікало спокійно, замкнено в сімейному побуті. У довгих провулках не було жвавого руху і рідко коли гриміла мостовою карета, на яку майже завжди виглядали з вікон... Щепкін винайняв чималий будинок у купця Аралова неподалік від церкви Миколи Чудотворця (Різдва Богородиці) в «Якимской части по Кисельному переулку»[1]. Тоді Якиманка не вважалася центром, і ціни були помірними. Разом з тим, якщо вийти з великого двору, то перед очима відкривалася велична й мальовнича панорама на храм Христа Спасителя та Кремль. До того ж Москва-ріка була зовсім недалеко.

Цікаво, що майже поруч із першим помешканням Щепкіна знаходився двоповерховий будинок диякона Никифора Максимова, орендований колезьким секретарем Миколою Островським[2]. Саме у рік приїзду Щепкіна до Москви — у 1823-му — у Миколи Островського народився син — майбутній видатний драматург Олександр Островський, який заклав основи національного репертуару російського театру. Три десятиліття потому Островський стане основним драматургом Малого театру, в якому Щепкін тоді був головним актором. За Малим театром, як відомо, згодом закріпилася назва «Дім Щепкіна».

Церква Різдва Богородиці відома з 1625 р., а вівтар Святого Миколая — з 1680 р. Дзвіниця побудована у 1769 р. Кам'яну церкву зведено у 1688–1692 рр. Закрито у 1933 р., знову відкрито 1992 р.

---

[1] Якиманська дільниця міста —тепер район Якиманка Центрального адміністративного округу Москви; Кисельний провулок — нині 2-й Хвостов провулок.

[2] У цьому районі міста — на Якиманці — Щепкін винаймав ще й будинок у 1-му Голутвинському провулку (№ 10, зберігся донині). Він цікавий тим, що після переселення Щепкіна його купив у купця Гірякова більш успішний купець Михайло Рябушинський, засновник відомої в Росії династії промисловців.

Ще за радянських часів церкву Миколи в Голутвині було закрито від основної магістралі готелем ЦК КПРС (нині — Президент-отель), а навпроти неї на Москві-ріці недоладно стирчить пам'ятник Петру І. Втім, побачити церкву в усій красі можна з Пречистенської набережної. Біля неї — просторий двір, який дозволяє спокійно й пильно розглянути храм зблизька. Тут дихається легко й вільно.

Церква Введення у храм Пресвятої Богородиці на Великій Луб'янці

(знесена у 1924 р.)

Побудована у 1514–1518 рр. Коли у 1551 р. у Москві було затверджено сім сороків (церковно-адміністративних одиниць), то Введенська церква стала головним собором одного з них. У XVI столітті навпроти церкви знаходилася садиба князя Дмитра Пожарського, який був її парафіянином. Після звільнення Москви від поляків у 1612 р. Пожарський урочисто вніс Казанський образ Богоматері у Введенську церкву (пізніше ця ікона, як одна з головних московських святинь, була розміщена у Казанському соборі на Красній площі).

Церква перебудована у 1745–1749 рр., обновлена у 1875 р. Була знесена з метою «покращення руху». На її місці з'явилась у 1924 р. площа Воровського.

У цій церкві бував Михайло Максимович.

Церква Спаса Преображення у Пушкарях

(знесена у 1930-х рр.)

Відома дерев'яною з 1620 р. Кам'яною побудована у 1683 р. Обновлена у 1866 р.

Повз цю церкву **майже щодня кілька років проходив Михайло Максимович** дорогою з Ботанічного саду, де мав помешкання, до Московського університету, де працював. Учений знав, що у другій половині XVII століття на Сретенці виникла й розрослася велика Пушкарська слобода, населена пушкарями (артилеристами). У церкві знаходилося понад 30 ікон петровських часів, зокрема, відомого художника М. Скотті. Вражало бронзове панікадило на 56 свічок, прикрашене майолікою.

Церква Спаса Преображення знесена у 1930-х рр.

Церква Успіння Божої Матері у Печатниках

(вул. Сретенка, 3)

Відома дерев'яною з 1625 р. Назва пояснювалася тим, що тут, на Сретенці, поселилися слободою печатники (друкарі). Дерев'яна церква іменувалася «в Печатной слободе у Сретенских ворот», «за Устретенскими воротами Белого города в Печатниках». Починаючи з 40-х рр. XVII століття церква часто зустрічається в архіві Приказу Печатного двора серед приходів, які купували книги Печатного двора[1]. Це й зрозуміло, в приході жили майстри-першопечатники.

Друга дерев'яна церква побудована у 1659 р., а кам'яна — у 1695 р. У 1795 р. обновлена. Церква постраждала від пожежі 1812 р. і була відновлена у 1816 р. На початку XX століття було побудовано нову трапезну з вівтарями та каплицею, освячені у 1902 р.

Після закриття церкви тут розташувався трест «Арктікпроект», а на початку 1960 року відкрилася виставка «Морський флот СРСР».

За нових часів храм освячено у 1994 р., а каплиця при ньому — у 1992-му. У 1998 р. проведені відновлювальні роботи, проте інтер'єр вимагає реставрації.

Церкву Успіння Божої Матері у Печатниках **неодноразово відвідував Михайло Максимович.**

Церква Живоначальної Трійці, що в Листах

(вул. Сретенка, 27/29, буд. 3)

Відома з 1635 р. У 1657–1661 рр. поруч із дерев'яною церквою побудована кам'яна. Обновлялася у 1878 р. Закрита у 1931 р.

Влітку 1980 року у зв'язку з московською Олімпіадою біля церкви встановили плакат з намальованим у колишньому вигляді храмом з написом: «Церковь св. Троицы в Листах, памятник архитектуры 1652–1661 гг., реставрируется на средства Всероссийского общества охраны памятников истории и культуры, работы выполняются экспериментальной специальной научно-исследовательской мастерской общества». До 1990 р. було відреставровано всю церкву. Наприкінці цього року її передали віруючим.

Церкву Живоначальної Трійці, що в Листах, **неодноразово відвідував Михайло Максимович.**

---

[1] Храм в слободе царских печатников. История церкви Успения Пресвятой Богородицы в Печатной слободе. — М.: Правиздат, 2009. С. 10.

Церква Феодора Студита біля Нікітських воріт

(вул. Велика Нікітська, 29)

Шевченко бачив цю церкву, принаймні, у 1844–1845 рр., коли бував у Бодянського, який жив поруч у Столовому провулку в «Арбатській дільниці біля Федора Студита». Неподалік від неї мешкав у 1848–1852 рр. і Гоголь. Побудована у 1624–1626 рр. патріархом Філаретом. Освячена у 1627 р. У 1820 р. тут хрестили Олександра Суворова, батько якого мав будинок на Великій Нікітській. Наприкінці XVIII століття Суворов був парафіянином і опікуном церкви, його батьків було поховано біля вівтаря храму, а дошка з їх надгробка зберігалася ще у XIX столітті, коли **у церкві часто бував Осип Бодянський**.

Характерно, що саме **в церкві Феодора Студита 26 лютого 1911 року відбулася панахида, приурочена до 50-річчя з дня смерті Шевченка**. Напевне її організатори знали, що поет бував тут.

Закрита у 30-х рр. Тоді ж зламали дзвіницю, яку відбудували у 1994 р. Богослужіння відновлено у 1991 р.

Церква Симеона Столпника на Поварській

(вул. Поварська, 5)

Тарас Шевченко бачив її у 1844–1845 рр., а також у 1858 р., коли 25 березня побував на вулиці Поварській у Олександра Кошелєва. Церква на цьому місці відома з 1625 р. Нинішня цегляна побудована за указом царя Федора Олексійовича у 1676–1679 рр. на місці стародавнього храму, що «за Арбатськими воротами», на зразок посадської церкви з великомірної цегли на білокам'яному цоколі. Храм увінчано п'ятьма глухими банями з двома ярусами кілевидних кокошників. Має ярусну шатрову дзвіницю. Перший ярус з відкритим ґанком — входом до храму. З північного фасаду — ґанок на сильних опорах. Одна з найкращих зразків приходських посадських церков.

Тут вінчався Шевченків знайомий Сергій Аксаков з донькою суворовського генерала Ольгою Заплєтіною. **Церква дорога українцям тим, що була приходською для Гоголя у 1848–1852 рр.** У період передсмертної хвороби письменника, священик церкви Олексій Соколов щоденно бував у Гоголя, наставляв його, молився разом із ним. Він причащав великого українця перед смертю.

Церкву Симеона Столпника було закрито у 1940 р. Чверть століття стояла в руїнах. З початком прокладення проспекту Калініна (тепер — Новий Арбат) в середині 60-х рр. минулого століття реставрована. У 1992 р. її повернули Російській православній церкві.

Церква Грузинської Божої Матері у Грузинському провулку

(не збереглася)

Про цю церкву коротко згадував Гоголь у записній книжці за 1841-1845 рр.: «*Подле гостиного двора* Троица Грузинская...» Справді, церква знаходилася у Міській дільниці міста недалеко від Гостиного двору (на плані дільниці — №№ 98 і 101), а церква «Грузинской Божьей Матери в Грузинском переулке» — № 127. Неподалік знаходився і церковний дім (№ 120).

Церква Микити великомученика у Старій Басманній слободі

(вул. Стара Басманна, 16/1, буд. 1)

Ця церква згадується у Гоголевій записній книжці за 1841-1844 рр. двічі: «В Басманной Никиты мученика»; «В Басманной Никита мученик». В «Алфавитном указателе к плану Басманной части» зазначено: «Никиты Великомученика на ул. Старой Басманной».

Освячена у 1519 р. Перший кам'яний храм з вівтарем великомученика Микити побудовано у 1685 р. Перебудова церкви завершилася у 1751 р. Авторство приписується одному з провідних архітекторів XVIII століття Д. В. Ухтомському. Цей храм — один з кращих у Москві у стилі бароко середини XVII століття.

Церкву було закрито у 1933 р. Реставрацію здійснено у 1979-1983 рр. У 1990 р. повернуто православній церкві.

Церква святителя Миколи в Столпах

(знесена у 1938 р.)

У Гоголевій записній книжці за 1841-1845 рр. занотовано: «***Никола в Столпах***».

У 1669 р. у районі сучасної вулиці Покровка було зведено новий кам'яний храм з головним престолом на честь свята Різдва Пресвятої Богородиці. Проте за церквою міцно закріпилася назва за нижнім престолом святителя Миколи. Шатрова дзвіниця храму славилася своєю красою на всю Москву. У 1672 р. за розпорядженням царя Олексія Михайловича храм розписали царські художники. У XIX столітті була офіційно записана так: «Николая Чудотворца, что в Столпах, в Армянском пер.». Парафіянином церкви був російський поет Федір Тютчев.

Церква Миколи Чудотворця у Старому Ваганькові

(Староваганьківський провулок, 14)

Є спогади про те, що **наприкінці 40-х рр. XIX століття Микола Гоголь відвідував цей храм**, зокрема, побував якось з Михайлом Погодіним на великодній заутрені. За іншими даними, «на початку 1850-х рр. у цій церкві любив молитися Гоголь»[1].

Уже у першій третині XVI століття замість дерев'яної церкви звели кам'яну. У 1745–1759 рр. Нікольський храм перебудовано. У 1782 р. до нього прибудували дзвіницю. Після наполеонівського розграбування храм було відновлено й освячено у 1814 р. З середини XIX століття він став домовим для 4-ї чоловічої гімназії, що розташовувалась у Пашковому домі[2], а з 1861 р. — для Рум'янцевського музею. З цього часу й до 1890-х рр. у храмі не відбувалося богослужіння, він вважався «музейним». На початку 1896 року новопризначений священик отець Леонід Чичагов (священомученик митрополит Серафим) на власні кошти довів храм до ладу. Обновлено у 1902 р., закрито у 1924 р. Повернуто православній церкві у 1992 р. Нікольський храм, здається, був першим у Москві, в якому на стіні з'явився образ царя Миколи II ще до його канонізації.

Затишний Староваганьківський провулок і сьогодні нагадує вірш Йосипа Уткіна (1929):

На Староваганьковском —
Русский сад...
На липах под медь — броня,
Над садом крикливо
Лоскутья висят
Московского воронья.

---

[1] Москва: все православные храмы и часовни. С.313.

[2] Пашков дім — пам'ятник архітектури класицизму. Побудовано у 1784–1788 рр., приписується архітектору Василю Баженову. На початку 30-х рр. Пашков дім було занапащено. «Новый путеводитель по Москве» (1833) писав: «Почтенный читатель! Не спешите ныне к сему дому, если не хотите, чтобы сердце ваше страдало: вы увидите тот же дом, тот же сад, но все в самом жалком состоянии. Огромный четырехэтажный дом, образец прекраснейшей архитектуры, ныне только что не развалины, окошки забиты досками, сад порос мохом и густой травою». Після придбання Пашкового дому Московським університетом його довели до ладу. У 1839 р. він перейшов у власність держави. Тут знаходилися Дворянський інститут, а з 1849 р. — 4-а московська гімназія. З 1861 р. у Пашковому домі розміщено Рум'янцевський музей і бібліотеку. У 2007 р. після двадцятирічної перерви почав знову працювати у відновленому, реставрованому вигляді як складова частина Російської державної бібліотеки («Лєнінки»). 20 квітня 2009 року реставрацію Пашкового дому було офіційно повністю завершено.

Якщо дивитися у перспективі Староваганьківського провулка, то дві невеликі маківки церкви Миколи Чудотворця та її дзвіниці красиво виглядають на тлі величезного купола храму Христа Спасителя, підкреслюючи його монументальність.

Церква Георгія Побєдоносця на Великій Дмитрівці

(знесена на початку 30-х рр. ХХ століття)

Церква Казанської ікони Божої Матері на Великій Дмитрівці

(знесена у 1935 р.)

Церква Сергія Радонезького на Великій Дмитрівці

(знесена у 1934–1935 рр.)

Ці **церкви потрапили у поле зору Тараса Шевченка**, коли він із Михайлом Щепкіним 19, 20 і 24 березня 1858 року чотири рази приходив і приїжджав до Станкевичів — Олени[1] й Олександра[2], які жили на Великій Дмитрівці, а також 24 березня, коли друзі відвідали актора Сергія Шумського[3], який також мешкав на Великій Дмитрівці у будинку генерал-майорші

[1] Зі Станкевич Оленою Костянтинівною (дівоче прізвище — Бодиско; 1824–1904) — дружиною російського письменника Олександра Станкевича, племінницею декабристів М. і Б. Бодисків та двоюрідною сестрою відомого історика-медієвіста, глави московських західників Тимофія Грановського поет познайомився ще у 1844 р. в Україні. 21 липня того року Олена Бодиско написала Шевченкові з Ніжина сумбурного листа, в якому захоплювалася поемою «Тризна». У ньому йшлося про «прекрасний талант малоросійської поезії» і «дивовижні творіння» Шевченка.

[2] Станкевич Олександр Володимирович (1821–1912) — брат Миколи Станкевича, біограф і видавець літературної спадщини Тимофія Грановського, друкувався в «Современнике», «Вестнике Европы», інших виданнях. У 50–60-х рр. у Олександра Станкевича збиралися прогресивні московські інтелектуали М. Кетчер, Є. Корш, Б. Чичерін, І. Забєлін та ін., тобто ті люди, з якими Щепкін прагнув познайомити Шевченка.

[3] Шумський (Чесноков) Сергій Васильович народився у 1820 р., був помічений у провінції й привезений до Москви Щепкіним. У 1841 р. закінчив Московське театральне училище, був прийнятий до трупи Малого театру. Щепкін протегував Шумському, підтримував і в буденному житті. У 40-х рр. жив у сім'ї Щепкіна.

Ольги Бартоломеус (№ 26)[1]. Тоді цей будинок було позначено на плані Тверської частини під № 470, а **церква «Георгия Победоносца, бывший Георгиевский монастырь, на Большой Дмитровке»** під № 388. Ця церква відома кам'яною з 1462 р. Знаходилася на території Георгієвського дівочого монастиря, що згорів у 1812 р. Після цього монастир закрили, а церква стала приходською. Обновлялася у 1836 р. Закрита у 1931 р.

Церква Казанської ікони Божої Матері стояла поруч з попередньою. Побудована у 1652 р. За іншими даними — у 1670 і 1673–1690 рр.

Церква Сергія Радонезького («Сергея Чудотворца, что на Большой Дмитровке») відома дерев'яною з початку 1620-х рр., кам'яною — з 1652 р. У 1698 р. на її місці споруджено нову церкву. Обновлялась у 1897–1898 рр. У 1935 р. на місці знесеної церкви виріс шестиповерховий житловий будинок з вежею на розі та перукарнею.

Церква Георгія Побєдоносця на Красній гірці

(знесена у 1932 р.)

Тарас Шевченко бачив її, принаймні, 20 березня 1858 року, коли з Тверської вулиці переходив до Кремля і коли з Кремля йшов до храму Христа Спасителя. Церква стояла на вулиці Моховій і до 1837 р. була «приписана до Університету». Відома дерев'яною з 1619 р. Кам'яну побудовано у середині XVII століття. Після знесення церкви на її місці було зведено будинок у стилі «сталінського ампіру».

Церква Різдва Богородиці у Путинках

(вул. Мала Дмитрівка, 4)

20 березня 1858 року Тарас Шевченко занотував у щоденнику, що, повертаючись до Щепкіна у Воротницький провулок, «Страстным бульваром вышел на Дмитровку». Значить, **він не міг не бачити церкву**, схожу на казковий терем, що стояла й стоїть на початку Малої Дмитрівки. Перший храм на цьому місці датується кінцем XIV століття. Сучасну церкву збудовано у

[1] Москвознавець Віктор Сорокін єдиний відзначив, що тут артиста відвідав Шевченко, хоча й назвав Шумського Шуйським (Сорокин В. В. Белый город. С. 161). До того ж, Сорокін в іншому місці цієї ж книги помилково твердив, що Сергій Шумський жив тоді в одному будинку з Михайлом Щепкіним у Воротниковському провулку (Там само. С. 225). Ми знову й знову переконуємося, що Шевченкові місця в Москві вимагають пильної уваги саме з боку українських дослідників.

1652 р. Вона є останнім пам'ятником шатрової церковної архітектури в Москві. Єдина тришатрова церква у місті. Її неодноразово ремонтували у XIX і XX століттях. З 1925 р. до 1935 р. настоятелем храму був архієпископ Варфоломій (Ремов), останній ректор Московської духовної академії, розстріляний у 1935 р. Церкву закрито у 1939 р., богослужіння відновлено у 1991 р.

Церква Миколи Чудотворця в Манежі

(знесена у 1930 р.)

В «Алфавитном указателе к плану Тверской части» записана так: «№ 108. Николая Чудотворца, что при Военном экзерциц-гаузе, на Моховой ул.». Московський університет числився під № 109. У ній бували професори Московського університету Михайло Максимович і Осип Бодянський. **Тарас Шевченко бачив її, принаймні, 20 березня 1858 року**, коли з Тверської переходив до Кремля і коли з Кремля йшов до храму Христа Спасителя. Кам'яну будівлю освячено у 1648 р. У 1838 р. за повелінням Миколи I розібрано і з того матеріалу прибудовано церкву до Манежу. Освячена у 1843 р., закрита у 1920 р., знесена у 1930 р.

Церква Петра і Павла на Новій Басманній

(вул. Нова Басманна, 11)

У цій місцевості храм відомий з кінця XVII століття. Нинішня будова зводилася у 1705–1728 рр. за указом Петра I і «по данному собственной его величества рукой рисунку». Новітня московська література, у тому числі енциклопедична, визнає, що будівництво церкви міг вести Іван Зарудний: «**Можливо, будівництво велося під наглядом відомого зодчого І. П. Зарудного**, а завершилося І. Ф. Мічуріним»[1]. Вважається, що церкву можна розглядати, як один із небагатьох петровських «чорновиків Петербурга» у Москві. Річ у тому, що відомо вісім малюнків храмів, зроблених Петром I. Сім із них були реалізовані у Петербурзі, і тільки один — у Москві[2]. Дзвіницю побудовано у 1746 р.

У 1812 р. церкву було пограбовано, але вже наступного року вона серед 15 московських храмів одержала кошти на відновлення. Значне відновлення проведено у 1856–1868 рр.

[1] Москва: все православные храмы и часовни. С. 346.

[2] Храм свв. апп. Петра и Павла в Новой Басманной слободе. — М., 2008. С. 12, 15, 42–43.

Ремонтно-реставраційні роботи велися навіть у 20-х рр. XX століття. У 1931 р. після закриття храму Христа Спасителя у церкві знаходилася Богословська академія на чолі з митрополитом.

Церкву було закрито у 1935 р. і віддано «для використання під склад воєнно-господарського майна». У 1960 рр. її відреставрували. Богослужіння відновлено у 1994 р.

Церква Петра і Павла стоїть серед будинків різних епох — XIX століття, радянського періоду і новітніх, але вигідно вирізняється своєю красою та статтю. Щоправда, її фасад руйнується й вимагає відновлення.

Церква Трьох Святителів біля Красних воріт

(знесена у 1927 р.)

Її бачив Тарас Шевченко, який зафіксував у щоденнику, що 21 березня 1858 року він зі Щепкіним «**поехали к Красным воротам, к Забелину**»[1].

За Шевченкових часів ворота знаходилися в Басманній дільниці міста: «Красные ворота в конце улицы Спасской-Садовой и Мясницкой». А церква — в М'ясницькій дільниці: «Трёх Святителей, что на Куличках в Мал. Трёхсветительском пер.».

Відома з 1635 р. Дерев'яну поставлено знову в 1689 р. Десять років потому на її місці було зведено кам'яний храм (за іншими даними — у 1680 р.). У 1705 р., тобто за часів Івана Зарудного, освячено прекрасний барочний іконостас роботи царських майстрів. Дзвіниця — середини XVIII століття. У церкві Трьох Святителів хрестили Михайла Лермонтова, який був улюбленим поетом Шевченка.

Красні ворота спочатку були дерев'яними. Їх побудовано як тріумфальну арку на початку XVIII століття у зв'язку з перемогою Петра I у Полтавській битві, тобто вони пов'язані з багатостраждальною історією України. Після московських пожеж 1737 і 1748 рр. Красні ворота перебудовано. У 1753–1757 рр. архітектор Дмитро Ухтомський зводить кам'яні Красні ворота у стилі російського бароко. Після пожежі 1812 р. їх було відбудовано, а площу навколо розчищено від лавок і сараїв, у результаті чого вона стала однією з кращих у Москві.

Красні ворота чудово гармоніювали з церквами Трьох Святителів і Петра і Павла на Новій Басманній. Майже завжди на картинах художників, які малювали Красні ворота, на відстані видно Сухареву вежу. Як і Сухарєвка, Красні ворота були відомі всій Росії. Неподалік від них народився Лермон-

[1] Забєлін Іван Єгорович (1820–1909) — російський історик і археолог, москвознавець. Шевченко познайомився з ним 21 березня 1858 року.

тов, з 1941 р. площа Красних воріт називається Лермонтовською площею. Свого часу біля Красних воріт жив Сергій Аксаков, а в його будинку Віссаріон Бєлінський познайомився з Миколою Гоголем. Тут у 1830–1840-х рр. племінниця поета Василя Жуковського, інтелектуалка Євдокія Єлагіна, з якою Шевченко познайомився в березні 1858 року, збирала літературний салон. Красні ворота кілька разів намагалися знести, зокрема, у 1854 р., тобто незадовго до приїзду до Москви Шевченка. Тоді пам'ятник історії врятували самі москвичі на чолі з другом Гоголя, істориком Михайлом Погодіним, з яким Шевченко познайомився в березні 1858 року.

За точною інформацією Шевченка — біля Красних воріт — мені вдалося встановити адресу Забєліна. У «Книге адресов жителей Москвы» К. Ністрема за 1858 р. адреса Забєліна називається двічі (як архіваріуса Московської дворцової контори і як редактора «Губернських відомостей»): «Забелин, Ив. Егор., Тит. Сов., в Запас. Дв. у Красных ворот»; «Забелин Иван Егор., у Красных вор., в Запасном Дворце». Що таке Запасний палац? Це великий будинок на розі Земляного валу і Нової Басманної вулиці біля Красних воріт, що входив до відання Московської двірської контори. У ньому й знаходився архів контори, де працював Забєлін, а також «квартири посадових осіб». В одній з них, заповненій книгами, і жив архіваріус (вул. Нова Басманна, 2, перебудований; тепер на розі Нової Басманної та Садової знаходиться Міністерство транспорту Російської Федерації).

Знаючи це, скажу, що безпосередньо у Запасному палаці знаходилися **дві домові церкви,** зафіксовані в «Алфавитном указателе к плану Басманной части»: «**Ианнуария Священномученика** (при Запасном дворе Дворцового ведомства на площади у Красных ворот)» та **«Севастиана мученика»** (при Запасном дворе Дворцового ведомства) на площади у Красных ворот».

Додам, що 24 березня 1858 року Шевченко з Щепкіним побували на музичному вечорі у купця Варенцова, який мав власний будинок на Новій Басманній вулиці поруч із церквою Петра і Павла. Того разу він знову бачив і всі інші згадані церкви.

Церква Різдва Христового у Кудріні

(знесена у 1931 р.)

Тарас Шевченко бачив її 25 березня 1858 року, коли ввечорі відвідував Олександра Кошелєва, який мав власний будинок на розі Поварської вулиці та Трубниковського провулка: «Кошелева Александра Ивановича, колежского ассесора, на Поварской ул.». Кошелєв мав будинок у

Трубниковському провулку, № 31, а церква Різдва Христового значиться під № 25–27.

Відома з 1642 р. Кам'яною зведена у 1692–1693 рр. Обновлялася у 1717 р. У 1812 р. вигоріла. Відновлена у 1815 р.

Церква Ржевської ікони Божої Матері на Поварській

(знесена на початку 50-х рр. XX століття)

Тарас Шевченко проїжджав повз неї 25 березня 1858 року, коли відвідав Олександра Кошелєва, який мав власний будинок на вулиці Поварській. **Цю церкву добре знав Михайло Грушевський**, який неодноразово бував на Поварській вулиці, зокрема, у будинку № 26, де знаходилася з другого номера редакція україномовного часопису «Промінь», виходом якого у Москві опікувався Михайло Грушевський наприкінці 1916 — на початку 1917 рр.

Церква відома дерев'яною з 1625 р., кам'яною — з 1657 р. Близько 1760 р. було споруджено дзвіницю. Храм перебудовано у 1804 р. і обновлено у 1899 р. На початку 50-х рр. XX століття на цьому місці зведено будинок Верховного Суду СРСР.

Церква Бориса і Гліба на Поварській

(знесена у 1936 р.)

У записній книжці Гоголя за 1845-1846 рр. зазначено: «Языкову. На Поварской в доме Кроткова в переулке против Бориса и Глеба». Тарас Шевченко бачив церкву 25 березня 1858 року. Її **добре знав Михайло Грушевський**. Дерев'яна церква на цьому місці відома з початку XVII століття, у 1685 р. згоріла. Натомість у 1686–1690 рр. побудовано кам'яну. Розібрано й перебудовано у 1798–1802 рр. У 1807–1808 рр. парафіянами церкви була родина Пушкіних. У 1812 р. зруйновано. Відновлено у 1819 р. Століття потому про неї пронизливо писала Марина Цвєтаєва, яка відвідала її в пасхальну ніч 1919 р.: «Церковь Бориса и Глеба: наша. Круглая и белая как просфора... Входим в теплое людное многосвечное сияние и слияние. Поют женские голоса, тонко поют, всем желанием и всей немощью, тяжело слушать — так тонко, где тонко, там и рвется... Господи, прости меня! Господи, прости меня! Господи, прости меня!..»

Півтора десятиліття потому церкву закрили.

Церква Миколи Чудотворця у Гнєздниках

(знесена у 1930 р.)

В «Алфавитном указателе к плану Тверской части» церква записана під № 208: «Николая Чудотворца, что в Гнездниках, в Большом и Малом Гнездниковском пер.». Знаходилася неподалік від будинку Сергія Аксакова, який жив тоді на Тверському бульварі у будинку княгині Юсупової (№ 191). У березні 1858 року **Шевченко приїжджав сюди тричі й не міг не бачити церкву Миколи Чудотворця.**

Відома з 1625 р. Кам'яною вперше побудована у 1627 р., а нова — у 1724 р. Тоді попередня церква була перетворена у дзвіницю. За радянських часів на її кістках було побудовано школу.

Церкви на Луб'янці

На Луб'янці **Тарас Шевченко бував неодноразово**, коли у березні 1858 року приїжджав і приходив до книгарні Миколи Щепкіна. Крім того, він окидав Луб'янку поглядом, коли добирався до Максимовичів чи йшов з Ільїнки на Покровку. Велика Луб'янка з'єднувала Луб'янську площу з відомим Шевченкові районом Сухарєвки та Міщанських вулиць. Китайський проїзд вів униз до жвавого центру, Театральної площі, Великого та Малого театрів, де Шевченко також бував. Луб'янська площа замикалася біля Китай-города стародавньою стіною. Крізь Володимирські та Проломні ворота постійно рухалися люди й екіпажі. На розі М'ясницької вулиці і Луб'янського проїзду стояла вже згадана нами **церква Божої Матері Гребнєвської**, відома з XV століття. Посередині Луб'янської площі височів невеликий, витончений фонтан роботи відомого скульптора Віталі, поставлений у 1835 р. У полі зору знаходилася **церква Введення в храм Пресвятої Богородиці** на Великій Луб'янці, побудована на початку XVI століття (знесена у 1924 р.) і церква **Усікновення глави Іоанна Предтечі на Луб'янській площі**, за переказами побудована у 1337 р. на місці володіння великого князя Івана Калити. Кам'яницю зведено у 1643 р. У той час, коли у 1858 р. Шевченко бачив церкву, там перебудовувалася трапезна. Знесено у 1931 р. А ще, як свідчить «Алфавитный указатель к плану Мясницкой части», тут стояла **церква «Георгия Победоносца на Лубянской площади»,** відома з 1625 р, кам'яна церква — з кінця XVII століття. Закрита у 1932 р., у 1993 р. знову передано Російській православній церкві, богослужіння відновлено з 1996 р.

Церква Філіппа Митрополита у Міщанській слободі

(вул. Гіляровського, 35)

Найбільш відома у Москві на честь цього святителя. В «Алфавитном указателе к плану Мещанской части» записано так: «Филиппа Митрополита, на ул. 2-й Мещанской». **Згадується у Гоголевій записній книжці за 1846-1850 рр.: «Киреевский у Филипа митрополита». Парафіянином церкви був Михайло Щепкін**, який намагався виконувати деякі церковні обряди, скажімо, говів й відвідував церковні служби, готуючись до сповіді та причастя. Збереглися розповіді артиста про сповіді в церкві Філіппа Митрополита, зокрема про те, як священик Другов сказав йому: «Театр, в сущности, есть школа, поучающая указанием на людские недостатки и пороки, и что, следовательно, и звание актёра почтенно».

У зв'язку з цим цікаво навести спогади Михайла Лентовського, який у 1863 р., будучи юнаком, жив у Щепкіна: «На страстной неделе М. С. велел мне говеть. Заметя, что я хочу этого избежать, он сам стал ходить в церковь (Філіппа Митрополита. — *В. М.*), хотя довольно опаздывая, но увидев, что я в этом хочу ему подражать, он стал ходить в храм с первым ударом колокола и уходил из него последним, простаивая всю службу на ногах, не садясь на приносимое ему из дома кресло, чтобы тем избавить меня от соблазна...»

У **серпні 1863 року в церкві Філіппа Митрополита відбулася панахида над прахом Щепкіна**, доставленим із Ялти, де помер артист.

Дерев'яною церква відома з 1677 р., кам'яною — з 1691 р. Перебудова храму розпочалася у 1777 р., а завершена у 1788 р., тобто в рік народження Щепкіна. Архітектор — Матвій Казаков. Автором проекту, на думку академіка Ігоря Грабаря, був Василь Баженов. Це перша церква-ротонда російського класицизму. Знаходилася на 2-й Міщанській вулиці, а Щепкін жив поруч — на 3-й Міщанській вулиці (тепер — вулиця Щепкіна). Церкву закрито 1929 р., за іншими даними богослужіння проходили до кінця 30-х рр. Повернуто Російській православній церкві й освячено у 1991 р. Відреставровано у 1992–1997 рр.

Вона й тепер зберігає духовну ауру в цій місцевості, що немилосердно забудована сучасними спорудами-монстрами.

Церкви (що збереглися) на шляху похоронної процесії з домовиною Тараса Шевченка 27 квітня 1861 року від Миколаївського вокзалу до Арбатської площі

Тарас Шевченко не міг їх бачити, але вони бачили скорботну процесію з його прахом. Проходячи Цвєтним бульваром, люди із траурної процесії перехрестилися перед **церквою Знамення Пресвятої Богородиці**, праворуч

у 1-му Знаменському (тепер — Колобовському) провулку. Храм на цьому місті — біля Петровських воріт — відомий з XVI століття. Сучасну церковну будівлю споруджено у 1681 р., оновлено у 1796 р. Після смерті Шевченка церква змінювалася мало, закрита у 1932 р., богослужіння відновлено у 1997 р.

Наступна помітна церква перед очима траурної процесії виникла на Петровському бульварі ліворуч у Крапивенському провулку — **церква Преподобного Сергія Радонезького**, що в Крапивниках, або «на Трубі» — від назви Трубної площі[1]. Храм у цій місцевості відомий з XVI століття, сучасну церковну будівлю (№ 4) побудовано у 1678–1679 рр. Богослужіння відновлено в 1991 р.

У полі зору людей, які супроводжували Шевченкову домовину, був також величний **ансамбль Високо-Петровського монастиря**, заснованого митрополитом Петром ще у XIV столітті. До речі, на меморіальній дошці біля входу вказано, що він був митрополитом Московським і всія Русі. Насправді, у 1308 р. патріарх Костантинопольський посвятив Петра митрополитом Київським і всія Русі, і лише у 1322 р. він переїхав до Москви, а остаточно — в рік своєї смерті у 1326-му. У Високо-Петровському монастирі привертає увагу **храм Преподобного Сергія Радонезького** (1690–1694, 1700 рр.).

Далі на шляху траурної процесії виріс **Страсний жіночий монастир**, який поет оглядав у березні 1858 року. Його побудовано у 1654 р. на честь Страсної ікони Божої Матері, знесено у 1937 р.

Ліворуч на розі вулиці Тверської з Тверським бульваром височіла **церква Дмитра Солунського**, побудована наприкінці XVIII століття й оновлена у 1832 р. Шевченко проходив повз неї 20 березня 1858 року.

Нижче на Тверському бульварі в Богословському провулку світло виглянула **церква Іоанна Богослова** (XVII століття) з дзвіницею, зведеною у 1740 р.

Та процесія рухалася далі, й ось через сотню кроків уже видно праворуч **церкву Великого Вознесіння**, а попереду — **церкву Феодора Студита**, які Шевченко бачив на власні очі. Коли процесія спустилася Нікітським бульваром, її зустріла **церква Бориса і Гліба**, а трохи далі — кінцева зупинка — **церква Тихона Амафунтського**.

Церква Знамення Пресвятої Богородиці на Знаменці

(знесена у 1931 р.)

28 квітня 1861 року вона **першою бачила скорботну процесію з домовиною Тараса Шевченка**, яка з церкви Тихона Амафунтського на Арбаті відправилася до Серпуховського шляху, що вів в Україну.

[1] Природно, що Шевченкову домовину провезли повз інші церкви, які тоді прилягали до Трубної площі, а за радянських часів були знесені. Про них ми розповідали у другому розділі.

Відома дерев'яною з 1600 р. Кам'яною побудовано між 1646 і 1657 рр., дзвіницю у стилі класицизму — у 1785 р. Оновлено у 1900 р. Закрито у 1929 р. і невдовзі знесено.

Церква Миколи Чудотворця, яка називалася «Миколою Стрілецьким»; «біля Боровицьких воріт»

(знесена у 1932 р.)

28 квітня 1861 року ця витончена п'ятишатрова церква, що стояла на розі Знаменки й Волхонки навпроти Пашкового дому, **бачила скорботну процесію з домовиною Тараса Шевченка**, що з церкви Тихона Амафунтського на Арбаті Знаменкою й Великим Кам'яним мостом відправилася до Серпуховського шляху, що вів в Україну. Документально відома з 1623 р., кам'яною — з 1657 р. Головний храм було побудовано у 1682 р., трапезну і дзвіницю — у 1807–1810 рр. Обновлялася у 1875 р. Микола Стрілецький утворював єдиний красивий ансамбль з домом Пашкова, і втрата церкви суттєво збіднила центр Москви.

Церква Успіння Божої Матері у Козачій слободі

(вул. Велика Полянка, 37)

28 квітня 1861 року **вона бачила скорботну процесію з домовиною Тараса Шевченка**, яку везли з церкви Тихона Амафунтського на Арбаті Великим Кам'яним мостом і Великою Полянкою до Серпуховського шляху, що вів в Україну. Церква Успіння Божої Матері відома кам'яною з кінця XVII століття. Побудована у стилі московського бароко, що склався під українським впливом. У 1812 р. вигоріла зсередини, відновлена у 1818 р. Обновлялася у 1878 р. У 1922 р. була закрита, обезглавлена, але не знесена. У 1970-х рр. почалася повільна реставрація, у 1983 р. відновлена стародавня основна частина. Повернута православній церкві у 1990 р. Богослужіння відновлено у 1994 р.

Замість післяслова

Писав цю книгу, пам'ятаючи, що храми є віковічними носіями християнської віри і релігійних обрядів, які впродовж багатьох століть найменше змінилися у світі, що, здається, повністю перевернувся. Писав цю книгу, наслухавшись живого й уявного дзвону нині діючих і давно знесених московських храмів, дихаючи в унісон із цими святими звуками, пам'ятаючи про свою Батьківщину й нікому не догоджаючи:

Каждый пишет, как он слышит.
Каждый слышит, как он дышит.
Как он дышит, так и пишет,
не стараясь угодить...

Я зробив, що хотів і міг, і буду радий, якщо хтось інший продовжить цю роботу.

Зміст

Мельниченко Володимир Юхимович

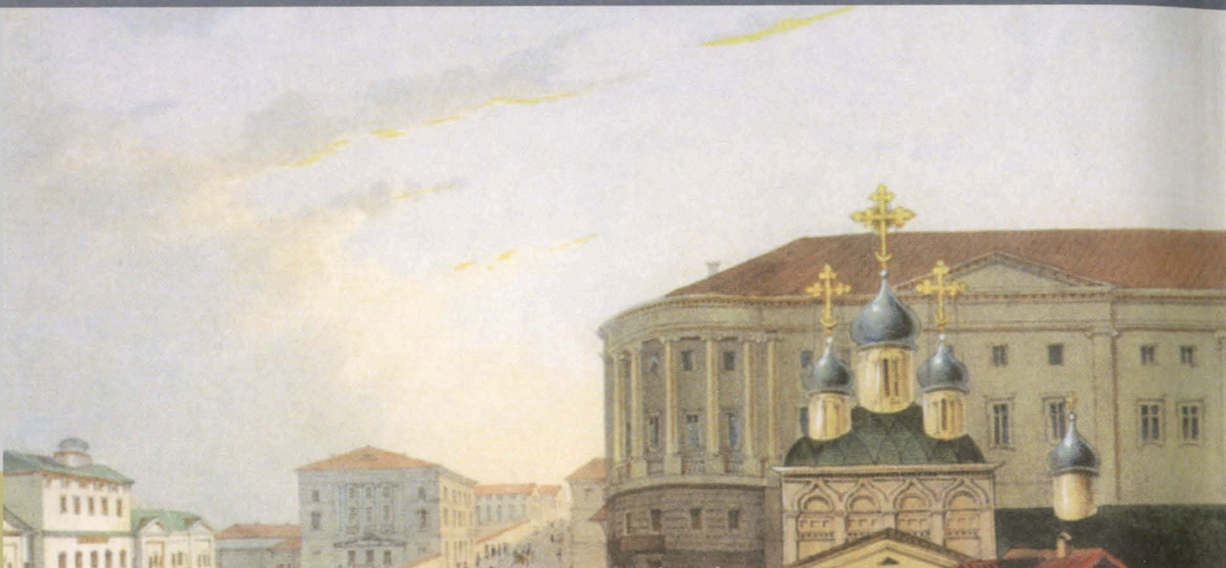
УКРАЇНСЬКІ НАГОЛОСИ МОСКОВСЬКИХ ХРАМІВ

Редактор *А. Овсянникова*
Відповідальна за випуск *М. Борисова*
Провідний редактор *М. Кулькова*
Художній редактор *А. Гладишев*
Технічний редактор *Н. Ремизова*
Комп'ютерна верстка *А. Майорової*
Коректор *С. Волощенко*

Підписано до друку 24.05.10.
Формат 70×100 1/16. Гарнітура «Ньютон». Офсетний друк.
Умовн. друк. арк. 21,93+2,58 вкл. Тираж 1000 прим.
Видання. № 10–9938. Замовлення № 25845 (P–Sm).

ЗАО «ОЛМА Медиа Групп»
129626, г. Москва, Проспект Мира, д. 102, стр. 12.
Почтовый адрес: 143421, Московская область, Красногорский район,
26 км автодороги «Балтия», комплекс ООО «Вега Лайн», стр. 3.
www.olmamedia.ru

Отпечатано в ОАО «Смоленский полиграфический комбинат»
214020, Смоленск, ул. Смольянинова, д.1

70,00

Володимир Мельниченко — доктор історичних наук, член-кореспондент АПН України, заслужений діяч науки України, член Національної спілки письменників України і Спілки письменників Росії, автор близько 50 книг з історичної, політичної і мистецтвознавчої проблематики:

«Писав цю книгу, пам'ятаючи, що храми є віковічними носіями християнської віри і релігійних обрядів, які впродовж багатьох століть найменше змінилися у світі, що, здається, повністю перевернувся. Писав цю книгу, наслухавшись живого й уявного дзвону нині діючих і давно знесених московських храмів, причетних до української культури і духовності, дихаючи в унісон із цими святими звуками, пам'ятаючи про свою Батьківщину й нікому не догоджаючи.

Я зробив, що хотів і міг, і буду радий, якщо хтось інший продовжить цю роботу».

ISBN 978-5-373-03533-0
9 785373 035330

ОЛМА МЕДИА ГРУПП

www.olmamedia.ru